

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

**İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİM
PROGRAMI VE DERS KİTAPLARINDA BİRLİKTE / BİR ARADA
YAŞAMA KÜLTÜRÜ**

Bekir ÇUHADAR

Yüksek Lisans Tezi

Çorum-2017

**İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİM
PROGRAMI VE DERS KİTAPLARINDA BİRLİKTE / BİR ARADA
YAŞAMA KÜLTÜRÜ**

Bekir ÇUHADAR

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ

Çorum-2017

KABUL VE ONAY

Bekir GUNADAR.....tarafından hazırlanan "İkigöretim, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte Yaşamak Kültürü" başlıklı bu çalışma, ..12.09.2017..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans/ doktora/ sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Suayp ÖZDEMİR
(Unvan, Adı ve Soyadı) (Başkan)

İmza

Prof. Dr. Saban HAKLI
(Unvan, Adı ve Soyadı) (Danışman)

İmza

Prof. Dr. Nispet YILMAZ
(Unvan, Adı ve Soyadı)

İmza

(Unvan, Adı ve Soyadı)

İmza

(Unvan, Adı ve Soyadı)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

İmza
(Unvan, Adı Soyadı)

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(12/09/2017)

Bekir ÇUHADAR

ÖZET

ÇUHADAR, BEKİR, *İlk Öğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Birlikte/Bir Arada Yaşama Kültürü*, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2017.

Bu araştırma Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi öğretim programı ve ders kitaplarında farklı din mensupları ve İslam içerisinde olup da bazı farklı dini anlayışlara sahip Alevilerle birlikte/bir arada yaşama kültürünün geliştirilmesine yönelik bilgilerin İDKAB öğretim programında ve İDKAB ders kitaplarında nasıl ele alındığını, nelere vurgu yapıldığını ortaya koymaktadır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin metodolojisini oluşturan ve araştırmaya yön verecek olan temel kavramlar üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde bir arada yaşama kavramı ve bir arada yaşamayı sağlayacak olan evrensel değerler ve bir arada yaşamayı zorlaştıran etkenler üzerinde durulmuş ve bunlar açıklanmıştır. İkinci bölümde İslamiyet ve bir arada yaşama ana başlığı altında Kur'an ve birlikte yaşama, Hz. Peygamber(s.a.v.) ve bir arada yaşama kültürü, Medine Devleti ve bir arada yaşama ile Türk İslam geleneğinde bir arada yaşama kültürü örneklerle anlatılmıştır.

Tezin asıl konusunu oluşturan üçüncü bölümde ise İDKAB öğretim programı ve bir arada yaşama kültürü başlığı altında İDKAB programının temel amacı, İDKAB programında bir arada yaşama kültürü ve İDKAB ders kitapları ve bir arada yaşama alevi Sünni farklılığı açısından bir arada yaşama ve İDKAB ders kitaplarında bir arada yaşamının nasıl anlatıldığı ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Sonuç ve öneriler bölümü ise tüm bu konular çerçevesinde aynı inançtan olmayanlarla ve aynı inançtan olduğu halde bazı farklı dini düşüncelere sahip insanlarla birlikte yaşama kültürünü geliştirmeye yönelik bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Bir Arada Yaşama, Din Eğitimi, Alevilik ve Aleviler, Hoşgörü, Eğitim.

ABSTRACT

CUHADAR, Bekir, *Primary Education Religious Culture and Moral Education Teaching Program and Cohabitation / Cohabitation Culture in Textbooks, Master Thesis*, Çorum, 2017.

This research was conducted in order to examine the effects and contributions of the Religious Culture and Moral Education courses to coexistence / cohabitation.

The aim of our study is to show how Allah (C.C.) created the same essence but how people with different beliefs can live together and how we can live together with people of different beliefs in the İDKAB curriculum and in İDKAB textbooks.

Our scheme consists of three parts. The introduction focuses on the basic concepts which form the methodology of our thesis and which will guide us in our research. In the first chapter, the concept of coexistence and the universal values that will lead to coexistence and the factors that make living together difficult are emphasized and explained. In the second episode, Islam and living together, our Qur'an and living together, Hz. The story of the Prophet (s.a.v.) and the coexistence of living together in the light of the verses and hadiths, living together with other religions, living together with examples of coexistence in the history of Turkish Islam are explained. In the third part which constitutes the main topic of the thesis, it was discussed and evaluated how living together with other religions and living together in İDKAB textbooks in İDKAB curriculum. The conclusions, proposals and proposals are based on observations and suggestions on how we can live with people who are not of the same belief as ours in the context of all these topics.

Key words: Living Alone, Religion Education, Culture, Flame, Education.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii

GİRİŞ

A. PROBLEM.....	1
B. AMAÇ VE ÖNEM.....	4
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	7
D. TEMEL KAVRAMLAR.....	7
1. Din Eğitimi.....	7
2. DKAB Dersi.....	8
3. Kültür.....	10
4. Çok Kültürlülük.....	12
5. Birlikte Yaşama Kültürü.....	15
6. Çok Kültürcülük.....	16
7. Çoğulluk ve Çoğulculuk.....	17
8. Kültürler Arası Din Eğitimi.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

A. BİR ARADA YAŞAMA.....	21
B. BİR ARADA YAŞAMAYI SAĞLAYAN TEMEL DEĞERLER.....	27
1. Empati.....	27
2. Hoşgörü.....	30
3. Sevgi ve Merhamet.....	33
4. Kardeşlik.....	36
5. İnsan Onurunu Koruma.....	38
6. Sosyal Adalet.....	40
7. Dostluk.....	42

8. Doğruluk.....	45
9. Güzel Ahlak.....	46
10. Vatan Sevgisi ve Millete Bağlılık.....	48
11. Manevi Değer ve Sembollere Bağlılık.....	49
C. BİR ARADA YAŞAMAYI ZORLAŞTIRAN ETKENLER.....	50
1. Ötekileştirme.....	51
2. Önyargı.....	55
3. Taassup.....	56
4. Cehalet.....	58
5. Fırsat Eşitsizliği.....	59
6. Sömürü.....	59
7. Zulüm.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

A. KUR'AN-İKİERİM VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ.....	63
B. PEYGAMBER (S.A.V.) VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ.....	69
C. MEDİNEDE DEVLETİ VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ.....	72
1. Medine'nin Etnik, Dini ve Siyasi Yapısı.....	72
2. Medine Vesikası ve Bir Arada Yaşama.....	76
D. TÜRK İSLAM GELENEĞİNDE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ.....	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDKAB DERSİ VE BİRLİKTE/BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

A. İDKAB DERSİ PROGRAMI VE BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜ.....	92
1. İDKAB Programının Temel Amacı.....	92
2. İDKAB Programında Bir Arada Yaşama Kültürüyle İlgili Temel Kavramlar.....	96
B. İDKAB DERSİNDE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ.....	98
1. Alevi-Sünni Farklılığı Açısından İDKAB Dersinde Bir Arada Yaşama Kültürü.....	98
2. Diğer Din Mensupları Açısından İDKAB Dersinde Birlikte Yaşama Kültürü.....	117

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	129
KAYNAKÇA.....	134

KISALTMALAR

Kısaltma	: Açıklama
a. g. e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celaluhu
CÜ	: Cumhuriyet Üniversitesi
çev.	: Çeviren
ÇÜ	: Çukurova Üniversitesi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DÖGM	: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
Edt	: Editör
FDB	: Felsefe ve Din Bilimleri
GÜSBE	: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
hz.	: Hazreti
İDKAB	: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
İ.F.	: İlahiyat Fakültesi
İ.Ö.	: İlk Öğretim
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Md.	: Madde
ODKAB	: Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	: Ve benzeri
vdğ.	: Ve diğerleri
yay.	: Yayıncılık

ÖNSÖZ

İnsanlar biyolojik olarak birbirine benzer özellikte yaratılmış olmakla birlikte ırk, din, dil, kültür ve sosyal çevre gibi özellikleri yönüyle farklı özelliklere sahiptir. Toplumda bu farklılıkları bir arada barındırabilecek bir kültürün oluşması, sosyal hayatın barış ve huzuru açısından son derece önemlidir. Toplumu oluşturan birey ve grupların sahip olması gereken önemli özelliklerden biri şüphesiz *birlikte yaşama kültürüdür*. Bu kültürün yerleştiği bir toplumda kimse kendini başkasından üstün görmeyecek, farklı renk, dil, din, ırk ve daha başka özelliklere sahip insanlar bir arada rahat bir hayat süreceklerdir.

Sosyal bir varlık olan insan yaşamını tek başına sürdüremez ve bu yüzden çevresindeki insanlara ihtiyaç duyar. Irkı, dini, dili ve kültürü ne olursa olsun insanların birlikte yaşaması bir zorunluluktur. Birlikte yaşamının en temel şartı, toplumu oluşturan bireylerin birbirlerinin temel haklarına riayet etmeleridir. Bu haklardan birisi de hiç şüphesiz bireyin istediği dine inanması ve inandığı dinin akidelerini yerine getirmesidir. DKAB derslerinde öğrencilere farklı dinlere ya da dini düşüncelere mensup insanlarla Kur'an'ın ve Peygamber (s.a.v.)'in tavsiyeleri ve önerileri doğrultusunda birlikte yaşamak zorunda olduğumuzu uygun bir üslupla anlatmaya özen göstermek ve böylece tüm insanlara saygı duymayı içselleştiren bir gençlik yetiştirmek önemlidir.

İslamiyet'in insanlığa tanıdığı din ve vicdan özgürlüğünün bir gereği olarak aynı toplumda yaşayan insanların birbirlerini öteki ya da yabancı olarak görmemesi önemli bir kuraldır. İnsanlar arasında var olan din ve inanç farklılıklarının ayrılık değil bir zenginlik olduğu, bu zenginliğin de insan olarak herkesin bir arada yaşamasını sağladığını bilmek gerekir. Bütün insanların yaratanın ruhundan ruh taşıdıkları ve bundan dolayı da iyiliğe layık oldukları unutulmamalıdır.

Birlikte yaşama bilincinin toplum kültürüne dönüşmesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin rolünün irdelendiği bu çalışmada DKAB ders programı ve ders kitapları *birlikte yaşama kültürüne* yönelik içerik açısından değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili tespitler ifade edildikten sonra, DKAB dersinin birlikte yaşama kültürüne katkısı ile ilgili bazı öneriler sunulmuştur.

Tezimin hazırlanması sürecinde görüş, öneri, destek ve eleştirileriyle beni yönlendiren tez danışmanım Değerli Hocam Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ'a ve bu çalışmamın

başından beri her zaman yardımlarını ve desteğini esirgemeyen kıymetli eşim, meslektaşım Zeynep Őeyma Gülüm ÇUHADAR'a teőekkür ederim.

Bekir ÇUHADAR

orum -2017

GİRİŞ

A. PROBLEM

Dil, din, ırk renk, tarih, coğrafya açısından farklı kökenlere sahip birey ve toplumların aynı zaman diliminde, aynı coğrafyada birlikte, bir arada var olduğunu ifade eden çoğulculuk, çok kültürlülük tarihi bir gerçekliktir. Zira yüzyıllardır farklı kökenlere mensup insanlar farklı şekillerde bir arada/birlikte yaşamaktadırlar.¹

Sanayi devrimiyle birlikte iş gücü ihtiyacını karşılamak üzere hız kazanan ve günümüzde daha iyi eğitim, daha iyi iş koşulları ve daha iyi yaşam standartları elde etmek amacıyla sürdürülen göçlerin oluşturduğu toplumsal hareketlilik ve dünyanın tek bir mekân gibi küçülüp toplumlar arası temasların sıklaşması ve sıkılaşması olarak ifade edebileceğimiz küreselleşmenin getirdiği toplumsal dönüşüm farklı kimliklerin karşılaşma sıklığını arttırmış, çoğul kimlikler üretmiştir.² Bugünün insanının geçmişte hiç olmadığı kadar farklılıklarla sıkça karşılaşması, dünyanın yadsınamaz gerçeği olan çeşitliliği, toplumların doğal yapısı haline getirmiştir. Öyle ki, dünya üzerinde din, dil, ırk, renk, etnik, kültür açısından homojen bir toplum bulmak hemen hemen imkânsız haline gelmiştir.³

Farklı kültür mensupları arasındaki karşılaşmalar, insanlık tarihinin önceki dönemlerinde gerçekleşen kültürler arası etkileşimlerden daha büyük siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik önem taşımaktadır.⁴ Çeşitlilikle daha önce yüzleşen toplumlar, bünyesinde barındırdıkları farklılıkları anlamlı bir bütün haline getirmek için ya farklılıkları görmezden gelip baskın kültürde asimile olmayı ya da farklılıkları tanımakla birlikte ortak kültürle bütünleşmeyi tercih etmişlerdir.⁵

İnsanlar arasındaki çeşitliliğe giderek saygı gösterildiği, her inananın seçtiği dilde kendini ifade edebildiği, inançlarının gereklerini huzur içinde yerine getirebildiği ve yetkililer veya halk tarafından düşmanlıkla karşılaşmadan, yerilmeden serinkanlılıkla

¹Ayşe Yorulmaz, *Birlikte Yaşamın Kültürler Arası / Dinler Arası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları-Hatay Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, A.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü FDB Din Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 1.

²Ali Yaşar Sarıbay, *Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme*, Everest Yayınları, İstanbul 2004, s.40.

³Pulat Tacar, *Çokkültürlü Toplumlarda Çeşitliliğin İyi Yönetimi*, Geleceği Biçimlendirme Kongresi, (Kasım2004), <http://www.kalder.org/genel/13ukk/sunumlar/2c%20Pulat%20Tacar.pdf>.

⁴Asker Kartarı, *Farklılıklarla Yaşamak*, Ürün Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 9.

⁵Yorulmaz, a.g.e. s. 2.

kökenlerini üstlenebildiği bir dünya⁶ yani dünya düzeninin karşılması gereken istekler olmuştur. Bu talepler doğrultusunda 20. yüzyılda niceliğine ve niteliğine göre ayırım yapmaksızın bütün dini, etnik, kültürel, dilsel farklılıkların tanınmasını ve birlikte/bir arada yaşamın bu tanınma üzerine kurgulanmasını ön gören çok kültürcülük yaklaşımı dillendirilmeye başlanmıştır.

Farklılıkların kabul görmesinin doğal bir uzantısı olarak, farklı etnik ve kültürel unsurların beraberce bir arada yaşadıkları bir toplum tasarımı olarak şekillenen çok kültürcülük⁷, tüm yurttaşların eşit olduğunu ve kendi kimliklerini koruyabilmelerinin sağlanmasına, atalarıyla gurur duymalarına ve ait olma duygusuna ilişkin temel bir inanç özelliği taşır. Çok kültürlülük bir kimlik siyaseti olmanın ötesinde, farklı kimliklerin arasındaki hegemonya mücadelesinin yerine iletişime ve eşitler arası ilişkiye bırakmasının yollarını arar. Böylece, ırksal ve etnik uyumu, kültürler arası anlayışı ve tüm yurttaşların, ulusun, toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal etkinliklerinde aktif birer parça olmalarını teşvik ederken, gettolaşmaya ve ayrımcılığa karşı durmayı hedeflemiştir.⁸

Çok kültürcülük söylemiyle meşrulaşan çeşitlilik, siyaset, ekonomi, medya⁹, edebiyat¹⁰ gibi yaşamın birçok alanında etkisini hissettirmiş yeni arayış ve yönelimleri beraberinde getirmiştir. Bir toplumun etnik, kültürel, dinsel ve dilsel çeşitliliğini devam ettirebilmesi, gelecek kuşaklara aktarılabilmesine bağlı olduğu düşünüldüğünde kültür aktarıcısı olan eğitimde de yeni arayış ve yönelimlerin olması kaçınılmaz olmuştur. Gerek bir arada yaşayan farklı kültürlerin barış içinde yaşamasını ve gerekse uzak kültürlerin birbirlerini anlayabilmelerini hedefleyen çok kültürcü eğitim yaklaşımı¹¹ doğrultusunda son yıllarda eğitim ve okul sistemi, müfredat, örgütlenme¹², yönetim, öğretim yöntemleri konusunda küresel ölçekte değişimler söz konusu olmuştur.

⁶Amin Maolouf, *Çivisi Çıkmış Dünya*, çev. Orçun Türkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 143.

⁷Mustafa Kemal Şan, "Farklılık, Ötekini Anlamak ve Çok Kültürlülük Üstüne", http://www.egem.gov.tr/egitim/dergi/eski_say138/web/makaleler/Dr_Mustafa_Kemal_San.htm.

⁸Ebru Oğuz, *Afer Yakar, Kürselleşme ve Eğitim*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2007, s.123.

⁹Bkz. Şeref Erkayhan, "Almanya'daki Kültürel Çeşitliliği Medyada Ana akımlaştırmak", Eylül 2009, <http://www.bilisim.d/cms/index.php?id=402>, s. 44.

¹⁰Bkz. Hıdır Çelik, "Eğitimde Çok Dillilik ve Çok Kültürlülük Üzerine Düşünceler", http://www.diegoste.d/goste/diegoste_say1409.html, s. 60.

¹¹Nurullah Altaş, *Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara 2000, s. 6.

¹²Bkz. Aysin Demir, Semra Demir, "Erasmus Programının Kültürler Arası Diyalog ve Etkileşim Açısından Değerlendirilmesi", *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, volume 2/9, fall 2009, s. 95-105.

Meydana çıkan heterojenlikler içinde en güçlü sosyal kimlik kaynağı olarak dinin¹³ zihniyet kazandırma, bütünleştirme, bazen çatıştırma ve parçalama, sosyalleştirme ve sosyal kontrol, kimlik kazandırma, kültürü koruma ve aktarma, değerler hiyerarşisi sağlama¹⁴ gibi toplumsal işlevleri göz önüne alındığında aynı etkinin din eğitimi için de söz konusu olması kaçınılmazdır. Çok kültürlü bir toplumda bireyin kendi kimliğini geliştirebilmesi, ötekini tanıyıp onunla iletişime geçebilmesi ve böylece farklılıklarla bir arada yaşayabilme imkânının denenmesine katkı sağlaması beklenen din eğitiminin önceleri okullardaki varlığı tartışılırken, günümüzde nasıl bir din eğitimi tartışmasına dönüştüğü görülmektedir.¹⁵

Çok kültürlü bir toplumda din eğitiminden beklenen, bireyin kendisiyle, kültürüyle, toplumuyla barışık olmasına, dinsel farklılıkların sorun olmaktan çıkıp her birini bir arada yaşamı destekleyecek erdemler etrafında birlikte yaşama kültürünü oluşturmaya yardımcı olmasıdır. Son yıllarda ortaya konan din eğitimi literatürüne bakıldığında bu beklentiyi karşılamaya yönelik çalışmalar yapıldığı görülecektir.¹⁶ Son zamanlarda öğrencilerin sahip oldukları inanç, kültür ve dünya görüşleri yanında, birlikte yaşadığı diğer inanç ve kültürlerin varlığını konu edinen dinler arası eğitim¹⁷ modeli üzerinde durulmakta ve bu eğitim yöntemleri tartışılmaktadır.

Anadolu'nun sahip olduğu uygarlık birikimi dünya üzerinde başka bir bölgede rastlanılmayacak zenginliktir. Birbirinden farklı dünya medeniyetine ev sahipliği yapan bu topraklar, insanlık açısından paha biçilemez bir miras sunmaktadır.¹⁸ Asırlardır farklı milletlere, kavimlere, dillere, renklere, dinlere ev sahipliği yapmış olan Anadolumuzda birlik ve beraberliğin zedelendiği, insan haklarının çiğnendiği, insana, insan olduğu için verilen değer azaldığı şu dönemlerde insanlar arasında tekrar kardeşliğin, dostluğun,

¹³Ali Yaşar Sarıbay, *Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme*, Everest Yayınları, İstanbul 2004, s. 66.

¹⁴Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 67-80.

¹⁵Yurdagül Mehmetoğlu, *Değişen Dünyanın Din ve Din Eğitimi Yeniden Tanımlayışı*, *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, Adapazarı 2002, s. 185.

¹⁶Küreselleşen Dünyada İletişim alanında gerçekleşen gelişmeler toplumumuzu, çok dinli, çok kültürlü bir birliğin üyesi haline getirmektedir. Böyle bir durumda toplumumuz açısından ortaya çıkabilecek yeni dini sorunların neler olabileceğini ön görebilmek ve muhtemel sorunlara çözüm üretebilmek için Din Öğretimi Genel Müdürlüğü bünyesinde" Avrupa Birliği Komisyonu" adıyla bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Bu bağlamda komisyon 2000'li yıllarda din öğretimi nasıl olmalıdır? Projesinin ilk aşaması olarak, 28-30 Mart tarihinde "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları" konulu uluslararası sempozyum düzenlemiştir.

¹⁷Mahmut Aydın, "Barış Kültürü ve Din Eğitimi", *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, Adapazarı 2002, s. 269.

¹⁸Hasan Coşkun, *Kültürler Arası Eğitim*, Hacettepe-Taş Yayınları, Ankara 1997, s. 33.

paylaşmanın, vefanın, birlik ve beraberliğin bir arada yaşamının temin edilmesi zorunludur. Kendi din, dil, renk, kültür, coğrafya ve ırk özelliklerini, üzerinde yaşadığı toprakları çerçevesinde dünyadaki öteki benzerlerinden farklı geliştirmiş olan Anadolu insanının¹⁹ birlikte yaşam tecrübesi ve bunda etkili olan faktörler araştırmaya değerdir.

Bu yüksek lisans tezimizde insanlığın temel sorumluluklarından biri olan birlikte yaşama konusu işlenecektir. Tezimizin problem cümlesini: **“İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı ve ders kitaplarında farklı din ya da dini düşünce mensupları arasında birlikte yaşama kültürünü geliştirici ne gibi bilgiler vardır, bu bilgiler yeterli midir ve daha başka neler önerilebilir?”** sorusu oluşturmaktadır.

B. AMAÇ VE ÖNEM

Toplumda barışın ve huzurun sağlanabilmesi için sürdürülebilir ahlaki ve manevi değerlere sahip evrensel bir sisteme ihtiyaç olduğu açıktır. Bu ihtiyaç nedeniyle düşüncelerimizi ve eylemlerimizi ilgilendiren uzlaşma ve hoşgörü kültürünün evrensel boyutları ile ele alınması ve incelenmesi önem arz etmektedir.²⁰

İnsanlar birlikte bir arada yaşamak zorundadırlar. Bu birliktelik her türlü yardımlaşma ve dayanışmayı da beraberinde getirmektedir. Çünkü bir kişinin yalnız ve başkalarından yardım almadan yaşaması neredeyse imkânsızdır. Kişilerin birbirlerine yapacağı her türlü maddi ve fiziki yardım elbette çok önemli ve değerlidir. Ama asıl yardım arada hiçbir menfaat ve akrabalık bağı bulunmadan yapılacak manevi destek ve rehberliktir. Her insan hata yapabilir. Hatadan döndürmek için başkalarının desteği gerekir. Dinimizdeki kardeşlik anlayışı ve Peygamberimizin kardeşlik uygulamaları eğitim temeline dayalıdır ve bugünde örnek alınacak niteliktedir.²¹

Kültürel, etnik, dinsel aidiyetlerin birbirinden ayrılıp renklerinin belirginleştiği günümüzde “farklılıklarla bir arada yaşama kültürünü” oluşturmak ilk olarak sosyal yapıstırmacıların tespitine ve sonra bu kültürü hayata geçirmek üzere birlikte yaşamı

¹⁹Emre Kongar, “Küreselleşme, Mikro Milliyetçilik, Çok kültürlülük, Anayasal Vatandaşlık”, <http://www.kongar.org>, s. 80.

²⁰A. Faruk Sinanoğlu, “Evrensel Düzeyde Uzlaşma Kültürünün İmkânı”, *Hikmet Yurdu-Düşünce, Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Ocak- Haziran 2012, yıl:5, C:5, S:9, s. 25-35.

²¹Mustafa Önder, “Hz. Peygamber’in Kardeşlik (Muahat) Uygulamaları ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 14, Yıl: 14, S:1, 14, s. 231-243.

destekleyen erdemlerin bireylere kazandırılmasına ve birlikte yaşamı zorlaştıran engellerin kaldırılmasına bağlıdır.²²

Dünyamızın küçüldüğü, bir köy haline geldiği ifadesini sıklıkla duyar olduk. Fakat bu arada tek tek insanların dünyası ne kadar büyümüştür. Artık her yerde farklı kültürlerden, dillerden ve dinlerden insanlarla daha yakın ilişkiler yaşamaktayız. Birbirine yaklaşan fakat henüz birbirini yeterince tanımayan insanlar olarak birbirimiz hakkında peşin hükümlerimiz, kesin kabullerimiz, karşılıklı savunma alışkanlıklarımız vardır. Birbirimizi yeniden ve daha iyi tanımak, daha iyi bir karşılıklı anlayış gerçekleştirmek zorundayız. Artık din, dil ırk, renk, kültür vb. farklılıklar sebebiyle dışlanmalar, ötekileştirmeler, ayrıştırmalar ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan savaşlar sona erdirilmelidir.²³

Yeni nesillerimiz eğer diğer insanlara saygı duymayı öğrenerek yetişirlerse nefrete, şiddete ve toplumu tehdit eden ötekileştirmelere, ayrıştırmalara karşı daha duyarlı olacaklardır. Çatışma ve kendi görüşünü dayatma şüphesiz insanların içgüdülerindedir, fakat kardeşlik ve dayanışma da insanların içgüdülerindedir. Yani birlik ve dayanışma, barış ve sevgi insanların ruhunda vardır. Bu ruhu yeniden keşfetmek ve onu harekete geçirmek durumundayız.²⁴

Bir arada yaşama, farklılıkları hoşgörü ile karşılama ve daha da ileri bir merhale olmak üzere değişik etnik ve dini kökenlerle, kültürlerin sahipleriyle birlikte yaşama olgusunu toplumların zenginliği kabul etme konusu, zamanımızda önemini gitgide daha da artırmaktadır. Türk İslam toplumunun hayata bakışını etkileyen temel referans kaynaklarında şu anda bizleri cesaretlendiren, hatta üzerimize ciddi sorumluluklar yükleyen çok önemli prensipler, uyulması gereken esaslar bulunmaktadır. Bu noktada şüphesiz çok daha önemlisi, bu esasları teoride kalmayıp hem İslam tarihinin geneli hem de onun ayrılmaz bir parçasını oluşturan milli tarihimizde, yaşanılmış gerçekler olarak insanların geleceğine umutlu ufuklar açabilecek çok sayıda değişik örneklerle tezahür etmiş bulunmaktadır.²⁵

²²Yorulmaz, *Birlikte Yaşamın Kültürler Arası / Dinler Arası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları-Hatay Örneği*, s.7.

²³Beyza Bilgin, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, 1. Baskı, Editör: Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Ankara 2005, s. 235.

²⁴a.g.e., s. 236.

²⁵İsmail Hakkı Ünal; Mehmet Özdemir ve Nesimi Yazıcı, “İslam Kültüründe Hoşgörü”, *Bir Arada Yaşama Tecrübemizin Esasları- Örnekleri*, DİB Yayınları 1. Baskı, Ankara 2013, s. 7.

İnsanlık tarihi, başlangıcından bu yana çeşitliliğin ve inançların, farklı dillerin, ırkların, renklerin, ayrı ayrı bir arada yaşandığı toplumsal tecrübelere tanıklık eder. Zaman zaman kan ve gözyaşıyla sonuçlanan karşılaşmalara ve çatışmalara yol açsa da bazen aynı toplum içinde bazen farklı toplumlar arasında görülen dinsel ayrışmalar, birlikte yaşama olgusu, insanlığın kaçınamayacağı bir zorunluluktur. Son iki yüzyıla egemen olan pozitivist felsefe ve buna engel olarak hızla gelişen bilim ve teknolojinin doğurduğu modern hayat tarzı sayesinde giderek zayıflayacağı varsayılan dinler, diller, renkler bugün yine en çok konuşulan ve gündem belirleyen bir olgu haline gelmiştir. Günümüzde, modern iletişim araçlarıyla çok kolay ve yoğun temas sürecine giren uzak bölgelerin farklı din, dil, renk, coğrafya ve kültürlerin insanları bu farklılıklarıyla huzur ve barış içinde yaşayabilecekleri bir dünya özlemi içindedirler.²⁶

Geçmişinde dini ve mezhebi çatışmaların eksik olmadığı dünyamızda farklılıkların bir arada ve barış içinde yaşanabildiği uzun dönemlerin varlığı tarihsel bir gerçekliktir. Bunun en parlak örneği hiç şüphesiz İslam tarihidir. Asırlarca farklı din ve inanç mensuplarını belli kurallar dâhilinde, güven ve huzur içerisinde yaşatmış bir din ve medeniyetin bu tecrübeye sahip olmayan diğer toplumlara farklılıklarla beraber barış içinde nasıl yaşanabileceğine dair söyleyeceği bazı şeylerin olması tabiidir.²⁷

Millet olarak birlik ve beraberliğimizi, asırlardır var olan bir arada yaşayışımızı daha da sağlamlaştırarak, değerlerimizi koruyarak, öteki kavramı ile değil, biz kavramı ile hep birlikte bir arada yaşamalıyız.

Araştırmamızın temel amacı, DKAB öğretim programı ile DKAB ders kitaplarında bir arada/birlikte yaşama kültürünün işlenişi hakkında okuyucuyu bilgilendirmektir. Kısacası İDKAB derslerinin Müslümanlık dışında farklı din mensupları ve Müslüman olup da Alevilik kültürüne sahip kesimle iletişim açısından sahip olduğu içerik değerlendirilecektir. Böylece yetişmekte olan genç neslimizin birlikte yaşama kültürüne sahip yetişmesine katkıda bulunulacaktır. Bir diğer amacımız, zenginliğimiz olan farklılıklarımızın farkına varmamızı sağlamak, farklılıkları yönlendirip şekillendiren ve onları bir arada tutan erdemlerin, kültürler arasındaki

²⁶Ünal; Özdemir ve Yazıcı, “İslam Kültüründe Hoşgörü”, *Bir Arada Yaşama Tecrübemizin Esasları-Örnekleri*, s. 17.

²⁷a.g.e., s. 18.

ilişkiler açısından sorun oluşturmayacak bir bilinç düzeyinin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Bu hususta farklı dinden olan insanlarla ve aynı dinden olup da inanç farklılığı yaşadığımız insanlar arasında dinin, kültürün, coğrafyanın, eğitimin ve din eğitiminin etkisinin ve birlikte yaşama kültürünü oluşturmakta olan din eğitiminin etkileri ile katkılarının neler olduğunun tespit edilmesi ve ortaya konması amaçlanmaktadır.

Asırlardır var olan farklı dil, din, ırk, ülke, coğrafyadan olan insanlarla bir arada yaşama bağımızı koparmamalıyız. Elimizden geldiği kadar gayret ve çaba sarf ederek ayrılığa düşmemeliyiz. İnsanların ideoloji ve düşünceleri her ne olursa olsun İslam'a ve ümmete bir zarar vermediği sürece kimseyi ötekileştirmemeliyiz, kimseyi kimseden ve özellikle de kendimizi başkalarından üstün görmemeliyiz. Unutmayalım ki her kim olursa olsun, her ne olursa olsun hepimiz topraktan, aynı özden yaratıldık. Bu bilinci yetişmekte olan nesle ilköğretim çağından itibaren kazandırmanın önemli olduğu açık bir gerçektir. Çalışmamız öğretmenlere, öğrencilere ve diğer okuyuculara katkı sağlayacak olması açısından da önemlidir.

C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızda literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Önce konuyla ilgili nicel ve nitel araştırma kaynakları taranarak birlikte yaşama kültürünün teorik temelleri oluşturulmuş, ardından İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programı ve ders kitapları birlikte yaşama kültürüyle ilgili içerik açısından değerlendirilmiştir. Daha sonra da birlikte yaşama kültürünü geliştirmeye yönelik bazı öneriler sunulmuş ve tez tamamlanmıştır.

D. TEMEL KAVRAMLAR

1. Din Eğitimi

Eğitim tanımından hareketle din eğitimi; bireyin dini davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istedik değişme meydana getirme süreci²⁸ olarak tanımlanmıştır. Bir diğer ifadeyle din eğitimi, “insanın doğuşla beraberinde getirdiği dini istidat ve kabiliyetlerini işleyip geliştirilmek üzere başta Allah'ı ve ilahi kelamı

²⁸Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2003, s. 23.

öğrenip kabul ederek, ilahi kelimde içinde mevcut bilgiler ve talepler doğrultusunda yaşayışını düzenleyebilmesidir”.²⁹ Yine din eğitimi, bireyin çeşitli terbiye edici vasıtalarla ruhen ve manen geliştirilmek suretiyle, Allah’ın buyruklarına boyun eğecek hale getirilmesi ve bununla ilgili gerekli bilgileri öğrenmesi ve özümsemesidir.³⁰

Halis Ayhan “dini bilgileri, itikat, ibadet, siyer konularını öğretmeyi din öğretimi; dini öğrettiği konulara inanma, kabul etme, dinin icabına göre davranışlarda bulunmayı ise din eğitimi” olarak tanımlamaktadır. Ona göre eğitimde hem bilgi ve öğrenme hem de bilginin gereğini yapacak irade gücünü göstermek, benimsemek, yerine getirebilme alışkanlığını ya da becerisini kazanmış olmak söz konusudur.³¹ Abdullah Özbek ise din eğitimini bilgilenme ve yaşama şeklinde iki boyutlu olarak ele alıp yaşama boyutunda dini benimsetilmesi kişinin hayatında tutum ve tavır haline getirilmesi gerektiğini ön görmektedir.³² “Bir diğer tanıma göre din eğitimi, bireyin fitratında bulunan inanma duygusu ve ihtiyacı çerçevesinde din olgusunu kavramasına rehberlik etme ve kabul ettiği dinin önerdiği yaşam biçimini öğrenmesine yardımcı olma sürecidir.³³

Çalışmamızda din eğitimi yukarıda verilen tanımlardaki anlamıyla değerlendirilmiştir. Yani din eğitimi kavramı, bireyin dini konularda bilgi sahibi olması ve davranışlarını öğrendiği bu bilgiler doğrultusunda yönlendirmesi anlamında kullanılmıştır.

2. DKAB Dersi

Ülkemizde vatandaşlarımıza dinin öğretilmesi görevi 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu(Öğretim Birliği Kanunu) yürürlüğü gereğince devletin denetimleri ve gözetimleri ile yapılmaktadır. Devletin gözetim ve denetiminde gerçekleştirilen din öğretimi tüm herkesi kapsayıp kucaklayacak şekilde herkesin eşit haklara sahip bireyler

²⁹Kerim Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Adana 1988, s. 52.

³⁰Şevket Yavuz, “Öteki İle Beriki Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamın Teknolojik ve Pratik İmkânı”, *İnanç-Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C:6, S:2, Mayıs-Ağustos 2009, s. 52.

³¹Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyet’in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınları, İstanbul 1982, s. 33.

³²Abdullah Özbek, “Din Eğitiminin Problemleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, C:6, İstanbul 1999, s. 22.

³³Edt. Recai Doğan, Remziye Ege, *Din Eğitimi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2012, s. 55.

olarak, birlik ve beraberlik içinde, bir arada, kardeşçe yaşayabileceklerini anlatmak ve göstermek bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda ülkemizde resmi din öğretimi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisiyle sağlanmaktadır. DKAB dersleri ilköğretim 4. Sınıflardan başlayarak ilköğretimin ve ortaöğretimin tüm kademelerinde öğrencilere verilmektedir.

1939-1949 yılları arasında okul programlarında yer almayan din dersine dair bazı bilgiler Yurttaşlık Bilgisi gibi dersler içerisinde verilmeye çalışılmıştır. Din dersi 1949 yılında yeniden ilkokul programına alınmış ve okutulmaya başlanmıştır. 1956 yılında ortaokullara, 1967 yılında da liselere yeniden din dersi konulmuştur. 1982 yılına kadar isteğe bağlı şekilde okutulan din dersi aynı yıl yapılan yeni anayasanın 24. Maddesine istinaden ilkokul 4. Sınıf ile lise son sınıfa kadar mecburi ders haline getirilmiş ve adı “*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*” olarak değiştirilmiştir. Yaklaşık dört yıl sonra ise dersin adı “*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*” olarak tespit edilmiş ve günümüze kadar bu isimle okutulmuştur.³⁴

Ülkemizde okutulacak din öğretiminde uygulanacak olan model, ilk önce kendi toplumsal ihtiyaçlarımızı ve tarih boyunca ortaya çıkmış olan dini yorumların İslam’la ilişkilerine uygun olarak hazırlanmış ve hazırlanan model çerçevesinde DKAB dersi öğretimi gerçekleştirilmektedir.

Tarihsel geçmişimiz, toplumun dini ve sosyokültürel yapısı, eğitim politikaları ve İslam dininin bütünlüğünü korumaya duyulan ihtiyaç göz önünde bulundurularak, ülkemizde din derslerinin mezhepler üstü³⁵ yaklaşımla okutulması uygun görülmüştür. Çünkü insanların mezhep ya da dini görüş ayrılığını din birliğinden üstün tutmaları, İslam dininin ruhuna aykırıdır. Bu yüzden Kuran’a dayalı dini bilgi ve değerler, herhangi bir mezhebin din anlayışı ve yorumuna bağlı kalmaksızın³⁶, birleştirici ve betimleyici bir tarzda öğretilmekte, işlenen konuların, kendini Müslüman olarak tanımlayanlar tarafından kabul edilen ortak paydalar olmasına özen gösterilmektedir. Ancak dinin anlaşılma biçimleri ve kültürel zenginlik sayılan mezhepler ve dini yorumlar da yok sayılmamaktadır. Böylece toplumdaki farklı din ve anlayışlara hoşgörülle yaklaşan, doğru bilgi, doğru davranış ve sağlam ahlaki değerlerle donanmış

³⁴Cemal Tosun, Mizrap Polat ve Diğerleri, *Düşünen Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi İlkokul 4. Sınıf*, Pegem Akademi Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara 2013, s. 18-19.

³⁵Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 4. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2010, s. 133.

³⁶Hüseyin Yılmaz, “Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 6, S: 2, s. 196.

bireyler yetiştirmek hedeflenmektedir. DKAB dersi, öğrencilere doğrudan dindarlık telkin etmediği için din ve vicdan özgürlüğüne aykırı görülmemektedir.³⁷

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri toplumsal birlik ve beraberliğe yaptığı katkılar ve desteklerle bugün hala örgün ve yaygın eğitim kurumlarında bireylere verilmektedir. Toplumun hiçbir kesimini dışlamadan ve ötekileştirmeden yapıcı bir dille insanlar arasında sevgi, saygı, yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayarak bir arada yaşamaya katkı ve desteklerini sunmaktadır.

3. Kültür

Fransızcadan dilimize geçen kültür sözlükte; “Tarihi, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın toplumsal ve doğal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösterir.”³⁸

Kültür etimolojik anlamda; işlemek, ıslah etme yoluyla bir toprağı daha da verimli kılmak bitki yetiştirmektir. Bu sebeple TDK kültür yerine “ekin” kavramını kullanır.³⁹ Bozkurt Güvenç’e göre kültür; “toplum insanlığın eğitim süreci ve kültürel muhteva gibi değişkenlerin ve bunlar arasındaki karmaşık ilişkilerin bir bütüne işlevidir. Demek ki kültür, kapsamlı bir alanı içerir ve bilgi, inanış, sanat, ahlak kuralları, kanun, gelenek ve görenek, ayrıca topluluğun bir üyesi olarak insan tarafından kazanılan, geliştirilen daha birçok yetenek ve becerileri içeren karmaşık bir bütünü bünyesinde taşır.”⁴⁰

Kültür kavramının pek çok tanımı yapılmıştır. Ama kültürler arası değerler farkındalığı ile ilişkisi incelenirken bu toplumsal olayın daha özel bir tanımının yapılması gerekiyor. Eğer kültürler gündelik hayatın içindeki yapısıyla tanımlanmazsa, her zamanki ilişkilerimizin toplamı olarak ele alınmazsa kültürün etkisi ve gücü yeterince görülmeyecektir.⁴¹ Mermi Uygur’a göre kültür; “insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu tüm gerçeklik demektir. Kültür doğanın insanlaştırılma biçimi bu insanlaştırmaya özgü süreç ve verimdir. İnsanın kendini kendi evinde hissetmesini

³⁷Yılmaz, *Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri*, s. 196.

³⁸Yorulmaz, *Birlikte Yaşamanın Kültürler Arası / Dinler Arası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları-Hatay Örneği*, s.9.

³⁹A.g.e., s. 9.

⁴⁰Nuri Uyanık, “Kültür Nedir?” <http://sosyolojim.blogspot.com/2008/07/kltr-nedir.html>, s. 77.

⁴¹a.g.m., s.78.

sağlayacak bir dünya ortaya koymasıdır. İnsanın nasıl düşündüğü, duyduğu, yaptığı, işlediği, insanın kendisine nasıl baktığı, özünü nasıl gördüğü, değerlerini, ülkülerini, istediklerini nasıl düzenlediğine ilişkin hususlar kültürün öğeleridir. Örgütler, dernekler, kurumlar, okullar kendilerine ilişkin şeylerle birlikte kültürün bir parçası sayılır. İnsanlar arasındaki her çeşit karşılıklı etkileşimlere, her türlü yapıp yaratma alışkanlıklarına, bütün maddi ve manevi yapıt ve ürünlere kültür denir”.⁴²

Kültür bireyin doğuştan getirdiği bir yetenek ve içgüdü değildir. Bireyde bağımsız olarak dış dünyada mevcut değildir. Kişi doğumundan itibaren bu dünyada yaşadığı her zaman diliminde kendi kültürünü öğrenir oluşturur ve yaşar.⁴³

Eğitimci olarak kültür tanımı yapılan Oğuz Kan’a göre kültür, “bir toplumu ya da halkı duyuş, düşünüş, yaşayış bakımından öbürlerinden ayıran ve gerek özdeksel gerek tinsel (manevi) alanlarda oluşturulan ürünlerin tümüdür. Başka anlamda bir topluma ya da bir halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin tümüdür. Bir üçüncü anlam ise usa vurma, beğeni ve eleştirme yeteneklerini öğrenim ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimidir”.⁴⁴ Oğuzkan’ın ve Alaylıoğlu’nun hazırlamış oldukları sözlükte ise kültür kavramını yukarıdaki tanımdan farklı olarak gelenek, değer, kavram, bilgi ve kurumlarda eklenmiştir.⁴⁵

Başka bir eğitimci Wilkenson ise kültürü “kendine has ürünleri olan, sanat anlayışı, yiyecekleri, giyim tarzı, adet ve gelenekleri, belirgin değerleri ve hayata karşı bakış açısına sahip olan gruplar anlamında kullanmaktadır”.⁴⁶

Erol Güngör kültürü şöyle tanımlar: “Kültür, bir inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar bütünüdür. Yani maddi değildir. Manevi olan kültür uygulama halinde

⁴²Nermi Uygur, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 11.

⁴³İkbal Vurucu, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Çok Kültürlülük”, *2023 Dergisi*, 15 Kasım 2007, <http://www.2023.gen.tr/kasim2007/11.htm>, s. 74-79.

⁴⁴Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1993, s. 91.

⁴⁵Ruşen Alaycıoğlu ve Ferhat Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İnkılâp ve Aka Kitapevi, İstanbul 1976, s. 182.

⁴⁶Barbara Wilkenson, *Multicultural Religious Education*, *Religious Education Press*, Bir Mingham Alabama 1997, s. 3.

maddi formlara bürünür. Mesela, dini inançlar; camii, namazdaki beden hareketleri, dini kıyafetler vs. şeklinde görülür”.⁴⁷

Hilmi Ziya Ülkene göre kültür, “milletin içinde bulunduğu medeniyet şartlarına göre yarattığı bütün dil, ilim, sanat, felsefe, örf ve adetlerin toplamıdır”.⁴⁸

Kültür kavramının geçirmiş olduğu tarihi süreç ve bu süreç içindeki anlam farklılıkları üzerinde duran Bozkurt Güvenç antropoloji dilinde ve eserlerinde şu kavramların karşılığında kültür sözcüğünün kullanıldığını belirtir;

1. Kültür, bir toplumun ya da bütün toplumların birikimli uygarlığıdır.
2. Kültür, bir dizi sosyal süreçlerin bileşkesidir.
3. Kültür, belli bir toplumun kendisidir.
4. Kültür, bir insan ve toplumun kuramıdır.

Bu tanımlarda kültür, sosyal miras ve gelenekler birliği, hayat yolu ya da biçimi, idealler ve davranışlar, çevreye uyum, geniş anlamıyla eğitim, bireysel psikoloji, kökeni, düşünüş ve bir simge olarak alınmış ve bu yönlerle değerlendirilmiştir.⁴⁹ Kültür kavramı, çalışmamızda da bu anlamlarda kullanılacaktır.

4. Çok Kültürlülük

Sözlük anlamı itibariyle aynı coğrafyada birden fazla kültürün birlikte var oluşu anlamına gelen çok kültürlülük (multiculturalness), tarihin pek çok döneminde insan toplumlarının sosyal kimliğini tanımlayan bir olgu olmuştur. 90’lı yıllarda toplumların sahip olduğu bu kültürel çeşitliliğe yönelik normatif bir tepkiyi ifade eden “multiculturalizm” terimi siyasi bir duruş olarak ortaya çıkmıştır. Çok kültürlüçülük olarak Türkçeye tercüme edilen kavram kolay telaffuz edilebilsin diye çok kültürlüçülük olarak literatüre girmiştir⁵⁰.

⁴⁷Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986, s. 15.

⁴⁸Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948, s. 7.

⁴⁹Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 7. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1996, s. 100.

⁵⁰İmran Özhan, *Farklılaşmanın Özel Görünümleri Olarak Çok kültürlülük ve Çok Kültürlüçülük*, GÜSBE Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara 2006, s. 47.

Çok kültürlü bir toplumu yani farklılıkları olumlu ve istenilen gören ideolojik ve normatif çok kültürcülük ilk kez 1971 yılında Kanada hükümeti tarafından benimsenen bir siyaset modelini ifade etmek üzere kullanılmıştır.⁵¹ Bu yeni siyasal yönelim, toplumun içinde barındırdığı bütün kültürel gruplara inceliğine ve niteliğine bakmaksızın değerli görmekte ve siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda eşit statülere sahip olmalarını öngörmektedir.⁵²

Son zamanlarda kültürel farklılık/çeşitlilik, kültürel çoğunluk gibi ifadelerle yadsınamaz bir gerçeklik olarak kendisinden bahsedilen çok kültürlülük, tarihin her döneminde var olagelmış bir olgudur. Zira göç, savaş gibi toplumsal hareketlilikler sonucunda kültürler birbirleriyle karşılaşmış ve farklı kültürlerin bir arada yaşadıkları çeşitli toplumsal kompozisyonlar oluşturmuşlardır.⁵³

Farklılıkların her toplumun temel ve kaçınılmaz olduğu günümüzde, kültürlerin barış içinde bir arada yaşamaktan başka bir şansları yoktur. Her şekil ve durumda hepimiz aynı dünyada yaşıyoruz. Bu yüzden öğrenmemiz gereken bir arada yaşayıp yaşayamayacağımız değil bunun nasıl gerçekleşeceği.⁵⁴

Toplumun egemen kültüründen farklı olan kimliklerin veya özel nedenlerle topluma katılan grupların, ayırt edilemez bir biçimde egemen kültüre uymalarını ve benzeşmelerini sağlama süreci olarak anlam kazanan asimilasyon⁵⁵ önceleri farklılıklarla bir arada yaşamda çeşitlilikle başa çıkmanın formülü olarak görülmüştür.

1970'li yılların başında yoğun göç alan bölgelerin başında gelen Avustralya ve Kanada hükümetlerinin yerli halkın ve göçmenlerin kültürel farklılıklarını teşvik etmeye yönelik benimsedikleri çok kültürcülük politikası, farklılıkların tanınması taleplerine karşı ve farklılıklarla bir arada barış içine yaşayabilmesi adına modern dünyanın benimsediği çözüm yollarındandır. Bu politikaya göre niceliğine ve niteliğine göre

⁵¹Kadir Canatan; "Avrupa Toplumlarında Çok Kültürcülük: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *The Journal of International Sociol Research*, Volume 2/6 Winter 2009, s. 82.

⁵²Milena Daycheva, *Çok Kültürlülük*, İletişim Yayınları; İstanbul 2009; s. 38.

⁵³Yorulmaz, *Birlikte Yaşamın Kültürler Arası / Dinler Arası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları-Hatay Örneği*, s. 16.

⁵⁴a.g.e., s. 17.

⁵⁵Celalettin Vatandaş, "Çok Kültürlü Yapıda Ulusal/Etnik Kimlikle, Kanada Örneği", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:4, Yıl: 2001, s. 2.

ayırım yapılmaksızın bütün kültürel, dini, etnik, dilsel farklılıkların tanınması ve birlikte yaşayan bu tanınma üzerine kurulmasını amaçlamaktadır.⁵⁶

Farklılıkların korunması ve kabulü anlamına gelen çok kültürlülük aynı zamanda bir tehlikeyi de kendi içinde taşır. Bir kendini ifade ediş biçimi olarak değerlendirilen kimlik belirtiminin aynı zamanda onu kuşatan ve etkisiz hale getiren kalkana dönüşmesi ve içinde bulunduğu topluma yabancılaşmasına yol açmasıdır. Zira çok kültürcülük yorumu kimliklerin kaçınılmaz farklılıklarını vurgulayarak birbirine karşı korumakta, geçirimsiz birer kapalı alan haline getirmektedir.⁵⁷

Çok kültürlülük, küreselleşen dünyada en küçüğünden en büyüğüne kadar dünya kültürüne katkıda bulunan her toplumun ürettiği tüm ayrıntıları korunmasını hedeflemektedir. Tüm dünya vatandaşlarını birbirlerini tanımalarını sağlayarak birlikte yaşama kültürü oluşturma üst hedefidir.⁵⁸

İnsanlığın günümüzde başa çıkması gereken önemli problemlerden birisi de etnik, dinsel ve kültürel farklılıkların karşılaşmasından doğan çatışmalardır. Bu çatışmalar, bir arada yaşamanın getireceği ortak üretime farklılıkların kendilerinden getireceği zenginliklerin katılmasına ve insanlığın birlikte yükselmesine bir engel gibi durmaktadır. Farklılıkların birlikte yaşaması problemi günümüzde farklılıkları homojenleştirmeyi hedefleyen ulusçu anlayışın karşısında yeni anlayışların üretilmesini beraberinde getirmiştir. Çok kültürcülük, birlikte yaşama konusunda üstten alta tek tip bir modeli olmamakla beraber farklı alanla da farklı uygulamalara sahip olmayan bir alternatif arayışın ürünü olarak karşımıza çıkmıştır.⁵⁹

Çok kültürlülük bir ülkede, bölgede ya da farklı bir yörede kültürlerin aynı anda bir arada yaşamalarının göstergesidir. Farklı özellikte, farklı ırktan, dilden, dinden

⁵⁶Martensen Vigko, “Medeniyetler Arası Çatışmalarda Dinler Arası Diyalogun Rolü,” www.konrad.org.tr s. 66.

⁵⁷Celal İnal, *Çok Kültürlülük ve Toplumsal Uzlaşma, Nusayrilik, Alevilik ve Çok Kültürlülük*, Edt: Mehmet Karasu, Keşif Yayınları, Ankara 2006, s. 40.

⁵⁸Alayın Touraine, *Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, Çev. Kemal Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 211-230.

⁵⁹Beyza Bilgin, “Birlikte Yaşamaya Kura’ani Bir Yaklaşım”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Edt. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Ankara 2005, s. 272.

insanlarla bir arada bulunabiliriz. Farklı insanlarla bir arada birlikte yaşamayı sürdürebilmek adına farklılıklara saygı gösterebilmeliyiz.

5. Birlikte Yaşama Kültürü

Birlikte yaşama kültürü, günümüzde ihtiyacını en çok hissettiğimiz, yaratılışımızın bir gereği ve huzurlu, mutlu bir toplumun oluşmasında hayati bir öneme sahip olan önemli bir kavramdır. İnsanoğlu farklı din, renk, kültür ve yaşam biçimleriyle beraber bir arada, birlikte yaşama gayreti içinde olurlarken bu tarihi süreç zarfında insanlığın en zor sorunlarından biri hiç şüphesiz ki “*bir arada yaşama kültürü*” olmuştur. Bu tarihi süreçteki topluluklardan biri olan İslam toplumu; farklı din, dil, renk, ırk kültür ve yaşam şekillerini eşit ve adil bir statüde tutarak herkese eşit fırsat ve imkânlar ile alışma koşulları sağlayarak onları bir arada tutma başarısı göstermiştir. Çünkü İslam teolojisi insanların bir arada, birlikte yaşamasına sahip bir anlayıştı. İslam dininin çoğulcu anlayışı; ırkçılığı, tek tipleşirmeyi kabul etmediği, kültürleri, dilleri, yasaklamadığı için ilişki kurduğu toplumların şahsiyetini, kültürünü, dinini, rengini, ırkını, dilini yok etme noktasında bir rol oynamamıştır. Aksine herkese karşı eşitlikçi bir sistem içinde olmuştur.

İnsanların, fertlerin hayatlarını yalnız başına devam ettiremeyeceği ve başkalarıyla beraber yaşama zorunda olduğu hayatın değişmez temel kanunlarında birisidir. Hayat durağan değil değişkendir ve hayat sürekli gelişmektedir. Bu da hayatın başka bir kanunudur. Hayat, bu hareketliliğin değişkenliğinin bir gereği olarak sürekli bizleri de değişik yerlere çekmekte ve farklı olaylarla karşılaşmamıza neden olmaktadır. İslam dini hayatın her iki kanunu da göz önünde bulundurarak hayatın farklı evreleri için yeni düzenlemelerde bulunmuştur. Özellikle toplumsal hayat çok önem vererek sosyal bünyeyi güçleştiren bölücülüğe ve yıkıcılığa karşı toplum direncini arttıran insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş prensipler, emirler, yasaklar ve önlemler geliştirmiştir. Tüm bunlarla da birlikte yaşa kültürünü meydana getirerek insanların daha refah, daha huzurlu ve mutlu bir yaşam sürmelerini sağlamıştır.

Bilim ve teknolojinin hızla ilerlediği zamanımızda farklı inançlardan, kültürlerden, dillerden, renklerden ve ırklardan bireylerin birbirlerinden tamamen ayrı yaşamaları artık neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Bir arada yaşamının böylesine zorunlu olduğu bir dönemde birlikte yaşama kültürünün dünya barışı içinde ne denli önemli olduğu açık ve net bir şekilde ortadadır.

Birlikte yaşama kültürü tezimizde “farklı renklerden, ırklardan, farklı dillerden, farklı dinlerden, farklı coğrafyalardan, farklı gelir düzeylerinde bulunan, farklı sosyal statülerde olup farklı vasıflar taşıyan insanların tek bir toplum-devlet çatısı altında beraberce yaşamalarını sağlayan dini veya içtimai ya da ahlaki veya hukuki kural ve prensiplerdir” anlamında kullanılmaktadır. Kısacası birlikte yaşama kültürü, hiçbir insanı hor görmeden, ötekileştirmeden aynı vatani farklı özelliklere sahip olacak bir şekilde paylaşmaktır. İnsanlar arasında ayırım yapmadan herkese eşit yaşama hakkı tanımaktır.

6. Çok Kültürcülük

Bu kavram, İngilizce “multiculturalizm” kelimesini karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu kelime 90’lı yıllarda Türkçeye birebir çevrildiğinde karşımıza “çok kültürcülük” anlamı ortaya çıkmaktadır. Söyleyiş zorluğundan dolayı bu kelime başlangıçta çok kültürcülük şeklinde çevrilmiş ve daha sonra bu çevirilerde bu kelime kullanılmıştır. “Multiculturalizm”, bir toplumda farklı kültürlerin bir arada yaşamasını onaylayan bir tanınma politikasını yansıtmaya ve kelime kendi içinde bir tavır alma anlamını barındırmaktadır.⁶⁰

Kirişçi ve Winrow, çok kültürcülüğü gerçek anlamda çoğulculuğu içeren zorunlu asimilasyonu görmeyen farklı kültür gruplarını kendi dillerine yayın ve eğitim hakkı tanıyan âdemimerkeziyetçi bir anlayış olarak tanımlamakta ve bu kavrama dar ve geniş anlamda iki şekilde yaklaşabileceğini savunmaktadırlar. Dar anlamında bu kavramı etnik gruplara kültürlerini yaşama ve yaşatabilme hak ve imkânlarının tanınması olarak açıklama getirirken, geniş anlamda kültürel otonomiden federalizme kadar uzanan âdemimerkeziyetçi yeniden yapılanmaları kastetmektedir. Kymlicka ise bu kavramın çeşitli nedenlerle egemen toplumdaki dışlanmış ya da kenara itilmiş etnik olmayan çok çeşitli sosyal grupları da içine alacak şekilde oldukça geniş bir anlamda kullanıldığını belirtir.

Çok kültürlü terimi özelde ırksal ve etnik açıdan kültürleri refere eder ve bazı araştırmacılar çok kültürlü eğitimi dominant bir kültür altındaki marjinal kültürlerle

⁶⁰Charles Taylor, *Çok Kültürcülük, Tanınma Politikası*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, 2014, s. 9.

bağlantılı olarak anlarlar. Öte yandan bazı araştırmacılar çok kültürlü eğitimin tanımını cinsiyet, bölge, sosyal sınıf farklılıkları ve fiziksel engellileri de kapsayacak şekilde geniş tutarlar.⁶¹

7. Çoğulluk ve Çoğulculuk

Kelime anlamı itibariyle birden fazla olma anlamına gelen çoğulluk (plurality) veya çeşitlilik (divercity) terim olarak bir toplumdaki farklı kültür, din, ideoloji ya da dünya görüşünün var olması durumunu ifade etmektedir. Farklı çoğulluk biçimlerinden söz edilebilir. Söz gelimi kültürel çoğulculuk kültür bakımından farklı varlık ve uygulamaların bir arada olmasını ifade eder. Dini çoğulluk ise bir ülke ya da bölge içerisinde birbirinden farklı din, inanç, mezhep ya da din anlayışının bir arada olmasını ifade eder.⁶²

Çoğulluk olgusunun korunması, geliştirilmesi ve yüceltilmesi esasına dayanan çoğulluk, daha yaygın kullanılan anlamıyla siyasal iradenin katılım ve özgürlük esasına göre belirlendiği yönetim anlayışını karşılar. Sıklıkla birbirine karıştırılan çoğulluk ve çoğulculuk kelimeleri birbirinden farklıdır. Birincisi bir olguyu, toplumsal bir gerçeği ifade ederken ikincisi o gerçeğe karşı belli bir tavır alışını anlatmaktadır. Çoğulluk deskriptif, çoğulculuk ise normatif bir kavramdır. Yani biri olanı diğeri olması gerekeni ifade eder. Çoğulculuk istenilen bir şeydir. Çoğulluk gibi olanı belirtmekle yetinmez, olması gerekeni de ifade eder.⁶³

Farklılıkların toplumsal hayatta iç içe geçtiği günümüzde bugün farklılıklara rağmen bir arada barış içinde yaşamayı önemseyen her tür eğitim ve özelde din eğitimi, toplumdaki çoğulluk olgusunu görmezden gelemez. Çoğulluğu dikkate almanın tek türünden söz edilemeyeceği, asgarisinden azamisine çok çeşitli çoğulculuk tonlarının olabileceği kanaatindeyiz. Bu açıdan meseleye yaklaşıncaya çoğulculuğu, genel anlamıyla “çoğulluğa duyarlı olmak” şeklinde tanımlayabiliriz. Din eğitiminde farklı dinlerin, mezheplerin, kültürlerin öğretime konu edinmesi anlaşılmalıdır. Çoğulcu din eğitimi

⁶¹Christine E. Sleeter-Carl A. Grant, *Making Choices for Multicultural Education: five Approaches to Race, Class and Gender*, New York: Merrill 1993, s. 41-61, 167-184.

⁶²Muhammet Şevki Aydın ve Cemil Osmanoglu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, Nobel Yayınları, 1. Basım, Şubat 2015, Ankara, s. 95.

⁶³a.g.e., s. 96-97.

denince ilk etapta akla dinler ve kültürler arası din eğitimi gelmekle birlikte diğer din eğitimi modellerinde de çoğulculuğun olabileceğini düşünüyoruz. Söz gelimi doktriner bir İslam din dersi de, farklı dinlere muhtevada yer vermese bile dinsel çoğulluğu bir olgu olarak hesaba katarak dil ile söylemini, hatta içeriğini çoğulculuk duyarlılığıyla oluşturulabilir/oluşturmalı; hatta kendi özel amaçlarına ulaşması açısından dahi bunu oluşturması gereklidir.⁶⁴

Çoğulluk gereğine olumlu bakarak farklılıklara normatif bir anlam yüklemeye oluşan çoğulculuk anlayışı kültürler arası din eğitimi kılavuzlamaktadır. Kültürler arası din eğitimi kapsamında çoğulculuk, daha çok din ve inanç farklılıklarını din politikaları ve din eğitimi süreçlerinde gözetmek, dini çoğulculuk özelinde din, inanç farklılıklarına duyarlı olmaktır. Çoğulculuk ve din eğitimi bağlamında temel sorun birden fazla dine yer verilip verilemeyeceği, verildiğinde de bunun niteliğinin ne olacağıyla ilgili yakından ilgilidir.⁶⁵

Çoğulluk, bir takım çeşitliliğin bulunması halini ifade etmek için kullanılır. Öte yandan çoğulculuğu belirli bir çeşit çoğulluğa yönelik genellikle olumlu bir değerlendirmeyi ifade etmek için kullanırız. Bir başka ifade ile çoğulcu (puralist) çoğulluğu severdir. Fakat elbette bazıları çoğulluğu sevmeyebilir ve bu durumda çoğulculuğa da karşı olabilirler veya çoğulcu duruşlara karşı tavır alabilirler.⁶⁶

Çoğulluk modern topluma münhasır değildir. Eski zamanlarda fertlerin diğerleriyle bilhassa ait oldukları grupla olan ilişkilerini nasıl anladıklarını ortaya çıkarma ilginç ve fakat zor olan bir iştir.⁶⁷ Geleneksel çoğulluğun zamana ve mekâna göre kendini gösterdiği muhtelif yollardan biri kültürel gruplara göre yapılan ayırımdır. Bunun tam bir örneği birbirine yakın yaşayan ve fakat kendi dilleri, dinleri ve değerlerini devam ettiren farklı grupların bulunması halidir.⁶⁸

⁶⁴Aydın ve *Osmanoğlu*, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 97.

⁶⁵a.g.e., s. 105.

⁶⁶Edt. Recep Kaymakcan, *Çok Kültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2013, s. 136.

⁶⁷a.g.e., s. 143.

⁶⁸Kaymakcan, *a.g.e.*, s. 144.

8. Kùltürler Arası Din Eğitimi

Kùltürlerarası eğitim Oğuzkan'ın sözlüğünde şöyle tanımlanır: “Kùltürel bakımdan var olan veya olası görülen gerginlikleri ön yargıları, ayrımları azaltmak, bir ÷lkede ya da bölgede yaşayan değişik insan topluluklarının ortak yaşama tam olarak katılımlarını sağlamak amacıyla düzenlenen eğitim”. Oğuzkan aynı kavram için bir tanım daha geliştirir: “Okulda öğrencilerin din ve soy ayrımı gözetilmeksizin birlikte yaşamak çalışma ve oynama yönlerinde dolaysız yaşantılar kazanmasına önem veren eğitim yaklaşımıdır”.⁶⁹ Bu tanımlarda kùltürler arası eğitimin birleştirici özelliğini ön plana çıkarmaktadır.⁷⁰

Kùltürlerarası eğitim, 80'li yıllarda, 60'lı ve 70'li yıllardaki asimilasyon ve uyum programlarına bir tepki olarak doğmuştur.⁷¹ 70'li yıllardaki programlar geliştirilirken açık varsayımdan yola çıkılmıştır. Bu varsayım yabancılığı, yabancı dil ve yabancı kùltüre karşı bir eksiklik olarak irdeliyordu. Buna karşı farklılık varsayımı ile değişik kùltürlerin eğitim alanında da saygı ile karşılanması gerektiği noktasında “eşdeğerlilik” kavramı ön plana çıkarılmıştır. Bu yaklaşıma göre, orijin kùltürden kaynaklanan değer yargıları ve anadil, ikinci dille aynı düzeyde desteklenmekte ve eğitim ve öğretim programları ile okul kitapları içerik açısından gözden geçirilmektedir.⁷²

Günümüzde, kùltürlerarası eğitim kapsamında öğretim programları ve ders kitaplarında farklı millet ve toplumların din ve kùltürlerine giderek daha fazla yer verilmektedir. Nitekim bu güne kadar kùltürler arası eğitim daha çok, çeşitli kùltürlerden ve daha çok milli ve sosyal örnekler üzerinde şekillenirken günümüzde kùltürler arası eğitime dinlerinde katkısının olabileceği ve bunun farklı kùltürler arasındaki sorunların çözümüne katkı sağlayabileceği anlaşılmıştır.⁷³

Yukarıdaki değerlendirmelerden yola çıkarak kùltürlerarası din eğitiminin, farklı toplum ve milletler arasında belirli bir barış ve uzlaş kùltürü etrafında ortak bir anlayış

⁶⁹Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 92.

⁷⁰Altaş, *Çok Kùltürlülük ve Din Eğitimi*, s. 17.

⁷¹Hasan Coşkun, *Eğitim Teknolojisi Açısından Kùltürler Arası Eğitim*, Hacettepe Taş Yayınevi, Ankara 1997, s. 8.

⁷²a.g.e., s. 8.

⁷³Aydın ve Osmanoğlu, *Kùltürler Arası Din Eğitimi*, s. 99-100.

zemini aramayı ifade etmekte olduğu düşünülebilir. Kültürlerarası din eğitimi, kültürlerarası bilgi, beceri ve tutumların farklı dinlerden seçilen muhteva eşliğinde öğrencilere kazandırılmasıdır. Böylece belirli dinlerin öğretiminden hareketle bizzat o dinlerin dindarını, çağımızın yaşamış olduğu büyük krizlere dini, kültürel, ahlaki açılardan bakabilme bu problemlerin çözümüne yapıcı katkılarda bulunabilme yetkinliğine ulaştırmak hedeflenmektedir.⁷⁴

Kültürlerarası din eğitimi, bir arada yaşayıp henüz birbirini yeterince tanımayan farklı dinlere mensup insanların birbirleri hakkındaki ön yargılarını, kesin kabullerini karşılıklı savunma alışkınlıklarını aşmayı; buna karşılık diyalog yoluyla daha yakından tanışmayı karşılıklı anlayış geliştirmeyi vaat etmektedir. İnsanlık tarihinde din adına pek çok savaş ve çekişme yaşanmış ve insanoğlu bunlarda çok zarar görmüştür.⁷⁵

İçerisinde farklı dili konuşan farklı dine inanan ve farklı kültürel çevreye mensup insan topluluklarının geçmişte hiç olmadığı kadar iç içe geçmiş olduğu günümüz toplumlarında eskisinden çok daha güçlü bir birlikte yaşama ve uzlaşma ortamına ihtiyaç duyulması, hiç şüphesiz yürütölen din eğitimi faaliyetlerine çok önemli sorumlulukları yüklemektedir. Hangi model benimsenirse benimsensin, her din eğitimi faaliyetinin, küresel sorunların farkında olarak onların çözümüne katkıda bulunma rolünü üstlenmesi beklenmektedir. Esasen bu beklentiye cevap verdiği oranda her din eğitimi toplumda hüsnu kabul görebilecektir.⁷⁶ O nedenle kültürlerarası din eğitiminin günümüz hayat şartları açısından artık bir zorunluluk olduğu söylenebilir.

⁷⁴ Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 100.

⁷⁵ Bilgin, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, s. 235.

⁷⁶ Aydın ve Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 101-104.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

A. BİR ARADA YAŞAMA

İnsan olmak bağımlı olmak ve bir başkasına muhtaç olmak demektir. Bu konudaki ahlaki sorumluluk, insanı temele alarak incelemeyi gerektirmektedir. Her insanın bireysel tecrübesi, hayatı algılayışı, beslediği kaynak farklıdır. Bunun önemli sebeplerinin başında insanın bireysel ve grupsal süreçlerindeki farklılık gelmektedir.⁷⁷

Birlik ve beraberlik, insanlık tarihi boyunca daima çok önemli olmuştur. Başarılı olmak ve hakkını korumak için güçlü olmak gerekir. İnsan toplulukları (aile, dernek grupları, çok ortaklı ticari kuruluşlar, diğer kurum/kuruluşlar gibi) hedeflerine ulaşmak ve başarılı olmak için güçlü olmak zorundadırlar. O gücü, ancak birlik ve beraberlik ruhu ile yaşadıklarında kazanabilirler.

Birlik ve beraberliğin vazgeçilmez unsurları, kendinin ait olduğu toplumun menfaatlerini bilmek, sevmek ve karşılıksız fedakârlıkta bulunmaktır. Yetişmekte olan bireyler, millet özelliğini kazanmış toplulukları, yaşadıkları hayat şartları ve tarihin kendilerine kazandırdığı tecrübeyi iyi bilmek zorundadırlar.

Küreselleşme ve çeşitli sebeplerle gerçekleşen nüfus hareketliliği her geçen gün toplumları homojenlikten uzaklaştırmakta ve kültürleri melezleştirmektedir. Bu süreçte özellikle göçmen toplulukların kimliklerini, aidiyetlerini ve kültürlerini koruma ve yaşatma amacıyla mekânsal ve kültürel gettolaşmaya gittikleri görülmektedir. Örneğin, Türk göçmenlerin, Almanların yaşamında kendi kültürel değerlerini yaşam biçimlerinin iz düşümünü görememeleri, bununla birlikte onları düşük ahlaklı, inançsız, maddeci ve aile kavramı olmayan bir kitle olarak değerlendirmeleri sebebiyle Almanlara ve Alman

⁷⁷Bahset Karşlı, “Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler: Kabullenme ve Dışlanmanın Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevi Sünnilik Örneği)”, *Birey ve Toplum*, Güz 2013, C:3, S:6; s. 99.

kültürüne uzak durdukları görülmekte⁷⁸ ve asimile olmama kaygısıyla hala içinde yaşadıkları Avrupa ülkesine entegre olmadıkları tartışılmaktadır.⁷⁹

Birlikte çok kültürlü toplumlarda grupların sosyal hayata eşit katılımların söz konusu olduğu, gruplar arası etkileşimin bir sonucu olarak birbirlerinin gelişim ve dönüşümlerine katkıda buldukları ve böylece ortak yaşantılar ürettikleri, birlikteliklerini beraberliklere dönüştüren iç içe toplum modelleri de görülmektedir.⁸⁰

Bir grubun diğer gruplarla ilişkisini açıklamak veya gruba ilişkin genelleştirilmiş algıyı incelemek kaçınılmaz olarak grupların birbirlerine bakışının zihni alt yapısını tespit etmeyi ve yine bir gruba yönelik algının beslendiği kaynağın hem varlıksal hem de kültürel süreçlerini analiz etmeyi zorunlu kılmaktadır. Zira insan, ontolojik olarak bir grup varlıktır, dolayısıyla ben kimim sorusuna verilen cevabın oluşturduğu “bireysel kimlik” her zaman öyle ya da böyle, biz kimiz sorusuna verilen cevabı da yani mensubiyet ve aidiyet unsurlarını da içermek durumundadır.⁸¹

Birlikte insanlar biyolojik bir organizma olmanın ötesinde aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun bir ürünüdür. İnsanlar grup içinde değerlerini ve toplumsal niteliklerini gruplarda kazanırlar. Bu gruplar aracılığıyla toplumda geçerli olan bilgiler, değerler bireye aktarılır. Toplumsallaşma (sosyalleşme) bireyin toplumun kurallarını, değerlerini, tutum ve davranışlarını, uygulamalarını öğrenmesi, öğrendiklerine uygun davranmasını ve böylece toplum içinde bir kişilik, benlik kazanması sürecidir.⁸² Ama insanın sosyalizasyonu, çok karmaşık bir süreçtir. İnsan etrafında bulunanların, her gün karşılaştığı sayısız olayların ve kişilerin, içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve kültürel koşulların, gelenek töre ve yasaların, fiziksel çevrenin ve sayılmakla bitmeyen daha çok unsurun etkisindedir.⁸³

⁷⁸Mevlüt Asar, *Günümüzde İşçi Göçü*, Die Goste, S:2 Temmuz-Ağustos 2008, s. 9.

⁷⁹Mustafa Yağbasan, *Kültürlerarası İletişim Bağlamında Almanya'daki Türklerin İletişimsel Ortamlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması*, “FÜSBD”; C:18;S:2; Elazığ-2008; s. 309.

⁸⁰Yorulmaz, *Birlikte Yaşamın Kültürler Arası/ Dinler Arası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları*, s. 55.

⁸¹Erol Göka, “Birbirimizi Anlamaya Çalışırken Beynimizde Neler Oluyor”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, C:23, S:266, Ankara 1990, s. 7-8.

⁸²Gönül İçli, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yayıncılık, 6. Baskı 2014, s. 117.

⁸³Karlı, “Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler: Kabullenme ve Dışlanmanın Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevi Sünnilik Örneği)”, s. 103.

Birey içinde yaşadığı toplumdaki bağımsız değildir. Dünyaya gelişiyle birlikte sosyalleşme sürecine girer ve içinde yaşadığı toplumun reflekslerini kazanır. Ama bu yapıda birey ve toplum ilişkisi dinamik bir ilişkidir. Toplum bireyi dönüştürürken bireyde toplumu dönüştürmektedir. Bu noktada birey toplum ilişkisini karşılıklı etki kavramı ve birlikte yaşama açısından hareketle incelenmesinin önemli olduğu unutulmamalıdır. Grup içi, gruplar arası ilişki ve sosyal çevrelerin kesişmesi gündelik hayat pratikleri formlarında şekillenmektedir. Durağan ve bireyi içinde kaybettiren gruplar arası/içi ilişkiden ziyade gündelik hayat gerçekliğinden hareketle örnek merkezli bakış açısı geliştirmenin birlikte yaşamaya daha çok katkı sunacağı düşünülmektedir.⁸⁴

Ben ve öteki ayrılığı sadece yüzeysel bir farklılık algısından değil, köklü yapısal farklılıklardan da beslenmektedir. İnsanlık tarihi boyunca farklılıklar daha da artmıştır. Aslında insan bir yönüyle karşıtlıklar dünyasında yaşayan, dolayısıyla karşıtlıkların biçimlendirdiği bir varlıktır. Ancak insanı şekillendiren, sadece zıtlıklar olmayıp daha da geniş bir yelpazeli farklılıklar dünyasıdır. Yani çoğulluktur. İnsanı farklılaştıran, ayrışmalara ve ötekileştirmeye kaynaklık eden bir takım farklılıklar yaratılıştan gelen doğal birincil farklılıklardır. (dil, cinsiyet, ırk vb.) Bir kısmıysa zamanla oluşan ikincil (din, millet, kültür, medeniyet, coğrafya vb.) farklılıklardır. Bugün Doğu-Batı, Müslüman- Hıristiyan, Alevi-Sünni gibi birçok ayrımında bulunmaktadır.⁸⁵ Dışlanmışlık yaşayan gruplar, birlikte yaşamada daha hoşgörülü ve esnektirler. Hâkim gruba karşı yapılan itiraz iç grup tutarlılığını sağlamaktadır. Bu tutarlılık karşı çıkılan noktalara ilişkin üslubun yönünü de çizmektedir. Çünkü bu grup içinde yapılan yanlışlığa, farklı grubun örnekliliğini ayıplama retoriğinden ziyade, yanlış olana taraf olmayı uyarıcı bir üslupla müdahale edilmektedir.⁸⁶

Günümüzde farklı kültürlere mensup insanlar birbirleriyle daha sık karşılaşmak suretiyle birbirleri hakkında yeni şeyler öğrenmektedirler. Farklı olanlar arasında meydana gelen bu “karşılaşma”, gerek günlük hayat içerisinde farklı sosyal ortamlarda (okul, sokak, işyeri, toplu taşıma, v.b) gerekse teknolojik aygıtlar ve görsel, işitsel ve yazılı basın yayın organları yoluyla gerçekleşebilmektedir. Daha önce birbirini hiç

⁸⁴Karlı, “Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler: Kabullenme ve Dışlanmanın Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevi Sünnilik Örneği)”, s. 132.

⁸⁵Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 39.

⁸⁶Karlı, *a.g.m.*, s. 132-133.

görmemiş, birbirleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan veya yanlış bazı düşünce, inanç ve kanaatlere sahip olan bu insanların karşılaşmalarının niteliği son yıllarda gittikçe daha fazla öne çıkarılmakta, araştırmalara konu olmaktadır.⁸⁷ Aynı sınıf ortamında birlikte eğitim gören farklı kültürlere mensup öğrencilerin sayısındaki artışa bağlı olarak, bu öğrencilerin birbirlerine nasıl baktıkları, birbirleri hakkında ne tür inanç, kanaat, önyargı vb. taşıdıkları; birbirlerinin din, kültür, inanç ve etnik aidiyetlerini nasıl anlamlandırdıkları son yıllarda daha fazla araştırılmaktadır. Benzer çalışmalara öğretmen, idareci, ebeveyn gibi farklı paydaşlarında dâhil edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Elbette tüm bu uğraşının arkasındaki temel kaygı farklılıkları bir arada barındıran toplumsal yapıyı güçlendirmek, barış içerisinde bir arada yaşamaya katkı sağlamaktır.⁸⁸

Yeryüzünde insanların farklı inanç, düşünce ve sosyal çevreye sahip olması, birbirlerini besleyerek zenginleştiren bir unsur işlevi görebilir. Farklılıklarımız bizi farklılaştırmakta ve türlü kombinasyonlara yol açarak hayatı zenginleştirmekte ve yeniliklere kapı aralamaktadır. Şu halde önemli olan, farklı olanı, “ötekini” bilmek, anlamak, onunla iletişim kurmak suretiyle onun varlığını fırsata/imbkâna dönüştürmektir. Başkalarını tanıyarak insan kendisi hakkındaki görüşlerini gözden geçirmek derinleştirmek... Zihni ve ahlaki yönden olgunlaşmak imkânını elde edebilir. Esasen gücünü başkası gibi olmaya harcamak yerine, kendisi gibi olmaya, başkasından daha iyi olmaya, hem kendisine hem başkasına yararlı olmaya çabalamak hem daha kolay ve daha az stresli, hem de barışa götürme ihtimali daha fazladır.⁸⁹

İnsanlık tarihi boyunca farklı olanlar arasında ortaya çıkan gerilim ve mücadelelerin arkasında çoğu zaman bilgisizlik, ilgisizlik ve ön yargılar yatmaktadır. Farklılıkların varlığının doğal olduğunu ve bu farklılıkların daima var olduğunu/olacağını düşündüğümüzde karşımızda tek bir seçenek kalmaktadır: Barış ve uzlaşma içerisinde birlikte yaşamak, birlikte var olmak. Oysa barış içinde birlikte yaşama,

⁸⁷Bkz: Eersel, S. And C. Hermans; P. Slegers, *Expressing otherness in inter religious Classroom Communication, Empirical Research into Dialogical Communication in Religiously Puluriform Learning Situations in Catholic Primary School*, “Journal of Empirical Theology”, V:21, I: 1, pp. 1-31, 2008; Keaten, J. A. And Soukup; *Dialogue and Religious Otherness, Toward a Model of Plusolictic Interfaith Dialogue*, “Journal of International and Intercultural Communication”, V:2, I:2, pp. 168-187.

⁸⁸Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 39.

⁸⁹Beyza Bilgin, “İslamda Ötekine Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:42, S:1, 2001, s. 22.

her zaman kolay olmamaktadır. Bilinçli bir çaba ve karşılıklı anlayış bulunmamaktadır. Barış kendiliğinden ortaya çıkmamaktadır.⁹⁰

İnsan barış/uzlaşma sağlamadan da yaşayabilir. Ancak bu yaşantının düzeyi, kalitesi düşük olur; bundan da iyi sonuçlar elde edilmez. İnsan kendisiyle ve çevresiyle uzlaşarak mevcut potansiyelinin nihai sınırlarına ulaşma, hatta kendine yeni potansiyeller oluşturma ve onu da kullanma gücünü elde ederken, çatışarak gelişmesi şöyle dursun, mevcut potansiyelini bile kullanamaz hale gelir. Uzlaşma bir anlamda dengeye kavuşmak iken, çatışma dengeyi bozmaktır. Çatışma/kavga kısa vadede yararlı/karlı olabilir/gözükebilir; ama uzun vadede herkese/bütün taraflara zarar verir. Bugün yüz yüze olduğumuz çevre sorunlarının oluşturduğu tehlike, bunun en güzel örneğidir. Esasen uzlaşmanın zıddı, yok etmek veya yok olmak, zarar vermek veya zarar görmektir. Aynı hususlar, gruplar, uluslar ve devletler için de geçerlidir.⁹¹

İnsanların farklı yaratılması, Allah'ın onlara ilahi bir armağanıdır. Ancak bu farklılık bizim önde gelen tanıtıcı unsurumuz değildir. Farklılık, tanışıp değer üretmek için bir imkândır. Elbette, farklılıkların önde çıkarıldığı, adaletin olmadığı, insanların anlamsız savaşlarda öldüğü sömürüldüğü bir dünya da birlikte değer üretebilme bir kenara dursun, tanışabilme cesareti göstermek bile kolay değildir. Ancak tanışabilme imkânlarının keşfedilmesi ve gerçekleştirilmesi gerekiyor ve bu durum din eğitimcilerinin çok önemli bir sorumluluğu olarak görülüyor. Güzel bir dünya için, insanların kendine yakışan yaşamları oluşturabileceği bir dünya için hiç değilse karşılıklı anlayış geliştirmek, eşitliklerimiz ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilmek ve dinlerin evrensel ahlak ilkeleri üzerinde yeni öğrenmelere ulaşmak yolunda çalışmak gerekiyor.⁹²

Gerek beşeri dinler gerek semavi dinler gerekse de bugünkü modern sistemler; din, dil ırk, vatan vb. farklı etkenlerden ötürü değişik kimlikler taşıyan insan topluluklarını bir arada tutmak için birçok formül ileri sürmüşlerdir. Ancak bunlardan hiç biri İslam'ın getirmiş olduğu formül kadar sağlam, kapsayıcı, kalıcı, toparlayıcı, fert

⁹⁰ Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitim*, s. 45.

⁹¹ a.g.e., s. 143.

⁹² Mualla Selçuk, "Kültürel Çeşitlilik ve Din; Birlikte Yaşama'ya Kur'anî Bir Yaklaşım", *Tearuf*, Edt. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım 2005, s. 240.

ve toplum fitratıyla uyumlu ve dengeyi koruyucu nitelikte değildir. İslam'ın farklı kimlikler taşıyan insanları bir arada tutmak için getirmiş olduğu formül çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu formül değişik unsurlardan ve farklı prensiplerden meydana gelmektedir. Psikolojik, ekonomik, dini, içtimai, ahlaki, hukuki, siyasi ve idari birçok öneri, önlem ve faktörlerin bir araya gelmesiyle İslam'ın beraber yaşama formülü tebarüz etmektedir.⁹³

Ülkemizde farklı mezhep, dini, inanç, ideoloji veya dünya görüşlerine mensup insanların barış içerisinde bir arada yaşayabilmesi, söz konusu farklılıkları doğru anlamlandırabilmelerine bağlıdır. Bilhassa din ve inanç farklılıklarından kaynaklanan sorunların çözülmesi, uzlaşma ve diyalog zemininde, farklılıkları zenginlik ve gelişim vesilesi sayan bir anlayışın bir anlayışın geliştirilebilmesi için müzakereyi öne çıkaran bir eğitim anlayışının gerekli olduğu açıktır.

Birlikte yaşama kültürü, huzurlu bir toplumun oluşmasında hayati rol oynayan olgulardır. Asırlar boyunca kendi geleneğimizde ve kültürümüzde yaşattığımız bu değerleri, yirmi birinci yüzyılda yeni okumalarla hatırlamalıyız. Bunu yaparken de birlikte yaşamamanın genel esaslarından biri olarak karşındakini de dinlemeli ve onunla birlikte yaşama ilişkin neler düşündüğünü anlamaya çalışmalıyız.⁹⁴ Çünkü bir arada yaşamak demek insanlara karşı saygı duymak, anlayış gösterebilmek, herkesin eşit olduğunu ve kimsenin kimseye bir üstünlüğü olmadığını kabul etmektir. Bir arada yaşamak, dini, dili, rengi cinsi, ırkı, mezhebi, soyu, makam ve mevkisi, vatani, coğrafyası ne olursa olsun huzurlu, mutlu, birbirine saygı duyan, birbirine güven duyan insanlarla aynı yerde yaşamak, aynı havayı solumak, aynı vatani paylaşmak demektir. Kısacası bir arada yaşamak farklılıkları zenginlik sayarak yaşamak demektir.

⁹³M.Halil Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, Beyan Yayınları, Ankara 2008, s. 15.

⁹⁴Edtr. Kenan Çetinkaya, *Birlikte Yaşama Kültürü ve Diyalog*, Nobel Yayınları, Aralık 2014. s. Arka kapak.

B. BİRARADA YAŞAMAYI SAĞLAYAN TEMEL DEĞERLER

1. Empati

Terim olarak, empati, başkalarının düşünce ve duygularının ve bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma; karşısındaki kişinin duygu ve düşüncelerini temsili anlamına gelmektedir.⁹⁵ Empatinin tanımı yapılırken, zaman içinde farklı yönlerinin ön plana çıkarıldığı göze çarpmaktadır. Bu duruma dikkat çeken bazı araştırmacılar empatinin yeterince iyi tanımlanmadığını, yapılan tanımlamalar arasında ise tutarlılık bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

Empati kavramının iki kökeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Almandaki bir başkasının yerine geçebilme kabiliyeti anlamına gelmektedir. Bu kavramı ilk kullananlardan biri olan Alman Psikolog Tpedor Cippis, empati anlamındaki “*einflühlung*”u şöyle tanımlamıştır: “Bir insanın kendisini karşısındaki bir nesneye yansıtılması, kendini onun içinde hissetmesi, bu yolla o nesneyi kendi içine alarak anlaması sürecine “*einflung*” adı verilir.⁹⁶ Empati kavramının diğer kökeni ise Yunanca bir kelime olan “*empathia*”dır. Burada “em” yada “en” ötekinin karşılığı, “...de” yada “...in, içinde, içerde” ; “*pothia*”nın karşılığı ise “hissetme” anlamına gelmektedir. Sharma, empatinin tarihte ilk olarak Aristo’nun Rhetoric adlı eserinde yer aldığı bildirilmiştir.⁹⁷

Empati kavramıyla ilgili öne çıkan tanımlardan bazıları şöyledir;

Haffman, empatinin başkalarının kendilerine özgü kimliklerini anlamada ortaya çıktığını ileri sürmekte, empatiyi “bir duyguyu başkasının yaşadığı şekilde hissetme yeteneği” olarak tanımlamaktadır.⁹⁸ Bir başka tanım ise Hoffman empatinin duygusal, bilişsel ve güdüsel olmak üzere üç yönü bulunduğunu⁹⁹ belirtmektedir.

⁹⁵Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005, s. 258.

⁹⁶Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Remzi Kitapevi, 40. Baskı, İstanbul 2009, s. 157.

⁹⁷Şeref Gülseren, “Empati: Tanımı ve Kullanımı Üzerine Bir Gözden Geçirme”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, C:12, S:2, Ankara 2001, s. 134.

⁹⁸Anita. B. Woolfolk, *Educational Psychology, Allyn And Bacan A Division of Simon and Schuster, 1993*, London, s.79. Akt: Fatma Ünal, “Çocuklarsa Empati Gelişiminde Anne-Baba Tutumlarının Etkisi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S:176, Ankara 2007, s. 135.

⁹⁹William Tokes, *Empathic Accuracy, Th Guilford Press, a Division of Guilford Publications, Inc.* 72 Spring Street, New York 1997, Ny,10012, Akt: Mehmet Ferhat Özbek, “İnsan İlişkilerinin Empati’nin Yeri ve Önemi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S:1, C:49, Bursa 2005, s. 572.

Kahler empatinin tanımını yaparken diğerk kişinin yaşadıklarını içten hissetmek üzerine yoğunlaşmıştır. Mead ise empatiyi tanımlarken diğerk kişinin dünyayı nasıl gördüğünün, onun rolüne girerek anlaşılmaya çalışması üzerinde durmaktadır.¹⁰⁰

Goleman ise empatinin kökeninin öz bilinç olduğunu vurgulamaktadır. “duygularımıza ne kadar açıksak, hisleri okumayı o kadar iyi beceririz. Empatik kişiler başkalarının neye ihtiyacı olduğunu, ne istediğini gösteren belli belirsiz sinyallere karşı daha duyarlıdır”¹⁰¹ demektedir.

Yukarıda sıraladığımız tanımlardan da yola çıkarak, empatik becerinin ortaya çıkışı ile ilgili dört temel görüş olduğu söylenebilir.¹⁰²

Birinci görüş, empatik becerinin doğuştan var olan biyolojik temelli bir tepki olduğu yönündedir.¹⁰³ Yeni doğan bir bebeğin, bir başka bebeğin ağlama sesi karşısında ağlamaya başlaması öğrenilmiş bir tepki değil, içgüdüsel bir tepkidir. Bu durum ileride empatik becerinin gelişimine temel teşkil edecektir.

İkinci görüş empatik beceri gelişimini motor-taklitçiliğe dayandırmaktadır. Kişi öncelikle karşısındakinin davranışlarını çoğu zaman bilinçsiz olarak taklit etmekle daha sonra gözlemediği kişinin duygularına uygun karşılıklar vermektedir.

Üçüncü görüşe göre birey, karşısındaki kişinin herhangi bir olay karşısındaki duygularını, daha önce kendisinin benzer olaylar karşısında yaşadığı duygulardan yola çıkarak açıklamaya çalışır. Karşısındaki kişinin beden dili veya kullandığı sözlü ifadeler kişinin kendi yaşadığı olayları hatırlamasına duygusal olarak karşısındakini anlamasına yol açar.

Dördüncü görüşte ise empatik beceri “rol alma” becerisi olarak açıklanır. Bu görüşte gözlemciler kendilerinin hayati olarak gözledikleri kişinin yerine koyarak aynı durumla karşı karşıya kaldıkları takdirde kendilerinin ne hissedeceklerini kestirmeye

¹⁰⁰Mark H. Davis, *Westview Press Empathy, A.Social Psychological Approach*, ADivision of HARper Collins Publishers, 1994, s. 6.

¹⁰¹Daniel Goleman, *Duygusal Zekâ*, Varlık Yayınları, İstanbul, 2001, s. 62.

¹⁰²Davis, *a.g.e.*, s.7.

¹⁰³Erol Göka,“Birbirimizi Anlamaya Çalışırken Beynimizde Neler Oluyor”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, C:23, S:266, Ankara 1990, s. 35.

alırlar. Bu durum gözlemcilerin gözledikleri kişinin duygularına paralel duygular yaşamasına yol açar.

Yukarıda belirtilen görüşlerden hareketle empatinin, doğuştan getirilen potansiyel bir güç olduğunu, kişinin zihinsel, duygusal ve davranışsal gelişimine paralel olarak geliştiğini belirtebiliriz.

İslam anlayışına göre empati, “Bireyler arası ilişkilerde sadece muhatabı ya da ötekini anlamak ve anladığını herhangi bir şekilde ona iletme, böylece anladığını söylemek suretiyle, karşı tarafı sadece psikolojik olarak rahatlatmak değil; onu önce anlamak, sonra buna göre verilecek tepkiyi belirlemek ve belirlenen tepkiyi eyleme dönüştürmektir”.¹⁰⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. İslam anlayışına göre empati, klasik empati tanımının ötesinde, empatinin karşı tarafı fark etme, onu anlama ve onu anladığını karşı tarafa bildirme sürecine ilaveten, karşı tarafa gösterilecek, belirtilecek tavrın davranışa dönüşmüş halidir.

Empati iç görüyü içeren bir eylemdir; diğer bir ifade ile karşıdakinin ruh dünyasına nüfuz etme ve duygularını okuyabilme çabasıdır. Buna feraset ya da altıncı his kuvveti de denilebilir. Birine empati duyulabilirse, o insanın niye öyle davrandığı daha iyi anlaşılabilir. Empati otomatik bir tepki değil, zihinsel ve duygusal bir çabadır. Ötekini anlamak için, sabırlı ve arzulu olmayı gerektirir. Empati yoluyla kurulan ilişkilerde hata yapma oranı azdır. Zaten empati kurmanın amacı da bireysel ve toplumsal ilişkilerde duygusal ve çevresel etkenlerin altında kalarak yanlış yapmayı önlemek, doğru tepkiyi belirlemektir.¹⁰⁵

Empatik iletişim, gerçekleştirebilmek için başkalarının gereksinimlerine duyarlı olmak lazımdır¹⁰⁶. Empatik olmayan insanda kendini başkalarının yerine koyabilme kapasitesi düşüktür. Bu yüzden böyle kimselerden başkalarının duygularına ilgi göstermesi beklenmez.

¹⁰⁴Cemal Ağırman, “İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak Empati ve Hadislerde Empati Örnekleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: X, S:2 Sivas, 2006, s. 29.

¹⁰⁵a.g.e., s. 27.

¹⁰⁶Alev Önder, *Ailede İletişim*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 33.

Empatik kimse, kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi başkasına yapmaz; kendisi için istediği her şeyi başkası içinde ister.¹⁰⁷ Kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa, başkalarına da öyle davranmasının doğru olduğunu hareket noktası olarak seçer.

Hangi dinden, dilden, ırktan, mezhepten olursa olsun karşımızdaki insanın yerine kendimizi koyabilmeliyiz. Meydana gelen bir olayda bir durumda o olay bizim başımıza da gelebilirdi veya o durumu biz de yaşayabilirdik diye düşünmeliyiz. Ya da karşımızdaki insanın konumunda biz olsak ne yapardık diyebilmeliyiz. Bizleri bir arada, birlikte, dostça kardeşçe tutma bilinci, karşımızdakinin yerine kendimizi koymaktan geçmektedir. Empati kurduğumuz sürece, kendimiz için istediğimizi başkaları içinde istediğimizde kardeşliğimizi, birlik ve beraberliğimizi sağlamış oluruz.

2. Hoşgörü

Güzel, iyi, tatlı¹⁰⁸ duygu okşayan, zevk veren ilgi uyandıran, beğenilen latif¹⁰⁹ anlamındaki Farsça “hoş/hûş” sözcüğü ile Türkçe bir fiil olan görmekten “görü” sözcüğünün bir araya getirilmesiyle oluşan birleşik bir kelimedir.¹¹⁰ Hoşgörü kelimesine Batı dillerinde “tolerance” (Fransızca), “tolerance” (İngilizce) ve “toleranz” (Almanca) sözlükleri ile karşılık verilir.¹¹¹ Bu kavram, Arap dilinde “tesamuh” kelimesiyle karşılanmaktadır.¹¹²

Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Güncel Türkçe Sözlük'te hoşgörü, “her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans” olarak tanımlamıştır. Aslında “hoşgörü” kavramıyla aynı anlamlarda kullanılan tolerans kelimesi hoşgörüden farklıdır. Örneğin bir Müslüman'ın inancına ters düşen bir davranışı hoş görmesi mümkün değildir. Ancak çoğulcu toplum şartlarında insan inancıyla çelişen başka bir inanç ve davranış biçimleriyle hakkına saygı duymak zorundadır. Bu her şeyden önce, açık toplumda yaşıyor olmanın getirdiği bir

¹⁰⁷Ahmet Yatkın, *Halkla İlişkiler ve İletişim*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, s. 48.

¹⁰⁸Olgun, İbrahim vdğ., *Farsça-Türkçe Sözlük*, “Hoş” md. , s. 14; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Hoş” md., s. 376.

¹⁰⁹D.Mehmet Doğan, *Sözlük*, “Hoş.” md. s. 499.

¹¹⁰İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi*, “Hoşgörü” md. , s. 327.

¹¹¹DerNeve Brockhous, “Toleranz” md., IV, 444; Soraç, *Tahsin, Büyük Fransızca- Türkçe Sözlük*, “Tolerance” md. , s. 1031; *Redhouse, Yeni Türkçe- İngilizce Sözlük*, “Hoşgörü” md. , s. 490.

¹¹²Zebidi, *Tacu'l- Arus*, “Tesamuh” md. , s. 95.

yükümlülüktür. Burada dikkat edilmesi gereken nokta inanan bireye kendine yaşam/etkinlik alanı sağlayan zemin ile inanmayan bireye yaşam alanı sağlayan zeminin aynı sosyal-hukuki müeyyidelerle düzenlendiği gerçeğidir. Hoşgörüde önemli olan, her bireyin başkalarının da kendisi kadar farklı düşünce ce inanca sahip olma hak ve özgürlüğüne saygı göstermektedir.¹¹³

Hoşgörü, bireysel özgürlüklerin güvence altına alındığı, demokratik ve çoğulcu değerlerin öne çıkarıldığı toplumlarda gittikçe daha fazla vurgulanan kavramlarda biridir. Küreselleşme süresinde yaşanan büyük toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel değişiklerin neticesinde bugün farklı unsurları bünyesinde taşıyan toplumlarda hoşgörü, hemen her alanda istenen/aranan insani niteliklerden birisi haline gelmiştir. Hoşgörü kavramını güncel ve acil bir sorunsala dönüştüren şeyin bir arada yaşama bağlamında farklı toplumları tehdit eden hoşgörüsüzlük örnekleri olduğu doğru olsa da, gerek hoşgörünün gerekse karşıtı olan hoşgörüsüzlüğün yeni bir olgu olmadığını söylemek mümkündür.¹¹⁴

Hoşgörü eğitim alanının farklı boyutlarında olduğu gibi din eğitiminde de önemli bir kavramdır. Özellikle çoğulcu, demokratik toplumlarda yürütülen din eğitimi faaliyetlerinde hoşgörünün oldukça önemli bir yeri vardır. Söz gelimi modern din eğitimi yaklaşımlarından biri olan çoğulcu din eğitimi, pozitif hoşgörü yorumuna dayanır. Buna göre hoşgörü ya da tolerans, devletin başat çoğunluğa tanıdığı tüm sosyokültürel hakları diğerlerinde de tanınması ilkesinden ilham alır. Bu kendi fikir ve inançlarımız nasıl bizim için doğru, iyi geçerli ise başkalarınıninkiler onlar için böyledir anlamına gelmektedir. Şu halde başkalarının iyi ya da doğru yaşama dair anlayışlarını oluşturan düşünce ve inançlarını yargılamamalıyız.¹¹⁵

Hoşgörü bir kültür olarak değişik özelliklere sahip insanların birbirlerinin farklılıklarına saygı duyarak, bir arada barış içersinde yaşamalarını kılavuzlayan ana

¹¹³Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 108.

¹¹⁴Yüksel Gögebakan, "Türk Kültüründeki Hoşgörü Anlayışının Tarihsel ve Kültürel Kaynakları ve Bu Anlayışın Kültürel Varlıklarına Yansımaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:1, S:2, Güz 2010; Onur Bilge Kula, *Anadolu'da Çoğulculuk ve Tolerans*, İş Bankası Kültür Yayınları 2011; Ünver Günay, "Anadolu'nun Dini Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S:8, Yıl: 1996.

¹¹⁵Milot, *The Religious Dimension in Intercultural Education*, (Edt: J. Keast) *Religious Diversity and Intercultural Education: a Reference Book for School* içinde, (pp. 13-20). Strasbourg: Council of Europa 2006, s. 16.

dinamiktir.¹¹⁶ Hoşgörü farklılıklarını koruyarak bir arada/birlikte yaşama ve karşılılık esasına dayanan bir kültürü, yaşama biçimini veya dünya görüşünü ifade etmektedir. Nitekim gerçekte farklılıkların yaşama veya var olma haklarına saygı göstermek, onları korumaya çalışmak onların da onaylaması gerektiği yönündeki bir değerlendirmeyi, diğer bir anlatımla farklı görüşleri onaylamayı zorlama söz konusu değildir.¹¹⁷

Farklılıklar, inanlığın bir gerçeği olarak devamı etmektedir. Farklılıkların, huzur ve barış içinde bir arada yaşayabilmelerini sağlamanın zeminini şüphesiz ki hoşgörü oluşturmaktadır. Din, bu anlamda farklılıkları yok etme yerine onların haklarına saygı göstermeyi ve de onları birer düşmanlık ve çatışma sebebi değil kültürel zenginlik olarak bir arada yaşamayı, birlikte yaşamayı öğütlemektedir. Bundan dolayıdır ki, dillerin, dinlerin, renklerin çeşitliliği, düşmanlık ve nefret gerekçesi değil ilahi kudretin varlığının göstergeleri olarak nitelendirilir.¹¹⁸

Hoş görü insanlığın barış ve huzur içine yaşamasının öncelikli yoludur. Üzülerek ifade ediyoruz ki bu gerçeği bildiği halde geçmişten bugüne kadar bazı kesimler, dünyayı çeşitli siyasi, ekonomik, etnik, kültürel hatta dini mülahazalarla hep yaşanamaz bir gezegen haline getirme çabası içinde olmuşlardır. Günümüzde de çeşitli şekilleri ile devam eden bu uğraş, maalesef sonuçlarını fazlasıyla vermiş durumdadır. Oysa ki oluşan kaos ortamı ve bozulan insanlık huzurundan istinasız hemen herkes payına düşeni almakla birlikte, bir arada yaşama köklerine bağlı insanlar, toplumlar kopmaktadırlar. Artık küreselleşen ve iletişim teknolojisinin getirileri ile adeta “evrensel köy” konumuna gelen dünyada insanlık, birbirlerinin hak ve hukukuna riayet ederek bir arada barış, sevgi, saygı ve hoşgörü içinde yaşamalarının zaruretine inanmak durumundadır.¹¹⁹ Kısacası hoşgörü, barış ve birlikteliğin âdete harcıdır. Bölünmüşlüğü, parçalanmışlığın, milimize edebileceği yegâne olgudur hoşgörü. Bir arada yaşayabilmemiz için, insanlar birbirlerini varlığına saygı göstermeli, kendi fikir ve düşüncelerini bir takım güçlere odaklanarak dayatmayan bir anlayışın geliştirilmesi,

¹¹⁶Ekşi, A., Yapıcı, A., Özbay, E. ve Akgül M., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, 10. Sınıf*, MEB Yayınları, Ankara 2012, s. 66.

¹¹⁷Cemil Osmanoğlu, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, *ERUIF*, 2012/2 Sayı:15, s. 69-70.

¹¹⁸Yaşar Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, DİB Yayınları, 5. Baskı, 2010 Ankara, s. 5.

¹¹⁹a.g.e., s. 12.

ortak bir zemin bulunduktan sonra, herkesin birbirine tahammül göstermesi gerekmektedir.

İslam Dini, etnik kökeni, inancı ve siyasal düşüncesi, ırkı rengi, cinsi, dili, dini, mezhebi, tarikatı, ne olursa olsun her insana, Yaratıcı Kudretin övgüsüne mazhar olmuş bir varlık gözüyle bakmayı öğütler. Böyle bir anlayış, tarih boyunca Müslümanların diğer din ve inanç mensuplarıyla karşılıklı haklara saygı çerçevesinde barış içinde, bir arada, birlik ve beraberlik içinde yaşamasının zeminini teşkil etmiştir. Her insana bu düşünceyle merhamet zeminli bakmak, ilişki ve iletişim kurmak açısından onlar arasında bir fark görmemek temel ilkedir. Bir arada, birlikte daha uzun yaşayabilmek adına karşımızdakilere, çevremizdekilere karşı hoşgörülü davranmak zorundayız dili, dini, ırkı, rengi, cinsi her ne olursa olsun hoşgörülü olmak zorundayız.

3. Sevgi Ve Merhamet

Birlik ve beraberliğimizi sağlama yolunda sevgi ve birlik, insanın kazanabileceği en güzel ve en üstün vasıflardır. Bu bir anda olmaz belki ama olanı da sağlam ve yıkılmaz yapmalıyız ki, birbirimize sıkı sıkı kenetlenelim, bizleri bir arada tutan değerlerin ayrılıp parçalanmasına, yabancılaşıp ötekileştirmelere neden olmasın. Sevgi ve birlik gönül terbiyesinden geçenlerin makamıdır, elbette emek ve zaman ister.

İmanın tezahürlerinden biridir sevgi ve kardeşlik. Allah ve Peygamberi sevmeden de kâmil insan olunmaz.¹²⁰ İman böyle olduğu gibi toplumun bütün katmanlarında sevgi esastır. Rahman Rahim, Rauf, Vedüd, Latif gibi sevgi ve merhamet ifade eden birçok ismin sahibi¹²¹ olan yüce Allah, sevgiyi, toplumsal hayatın gelişip güçlenmesinin vazgeçilmez şartı kabul ederek, bütün Müslümanların kardeş olduğunu ilan etmiş¹²² ve kardeşler arasında güçlü bir bağın kurulmasını istemiştir.¹²³ Çünkü sevgi ve saygı temeline dayalı olarak kurulan dostluklar aynı zamanda toplumu birbirine

¹²⁰Bkz. Maturidi, *Te'vilatu'l Kur'an*, XIV/70; "Hiç biriniz beni anasından babasından, çoluk çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe tam iman etmiş olmaz. Müslim, "İman" 69; "Üç haslet vardır; bunlar kimde bulunursa o, imanı tadar: Allah ve Resulünü, Allah ve Resulünden başka her şeyden fazla sevmek, sevdiğini Allah için sevmek, Allah kendisini kurtardıktan sonra, tekrar küfre dönmeyi, ateşe atılmak gibi çirkin ve tehlikeli görmektir." Buhari, "İman", 15.

¹²¹Bkz. Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, 11/404-418; "*Vedüd*", *DİA*, 42/598-9.

¹²²Bkz. Hucurat, 49/10.

¹²³Bkz. Mustafa Çağrıncı, "Kardeşlik", *DİA*, 24/489.

bağlayan bağdır.¹²⁴ Sevgi ve kardeşlik toplumun en çok muhtaç olduğu bütünleştirici, kaynaştırıcı ve ülfet unsuru olarak işlev görür.¹²⁵ Fert ve toplum seviyesinde sevgi hoş görü ve İslam kardeşliğinin en güzel örneği, Hz. Peygamber döneminde ilk Medine toplumunda yaşanmış, sonraki dönemlerde gelen İslam toplumları, bu sevginin aynası olmuşlardır. Hz Peygamber, Medine İslam Medeniyetinin temelini, iman, ahlak, sevgi, saygı, kardeşlik, hoşgörü, adalet ve eşitlik gibi manevi değerle üzerine kurduğu biline bir gerçektir.¹²⁶

İslam'da sevgi çok önemli bir prensiptir. Allah'ın isimlerinden birisi "El-Vedud'tur.¹²⁷ Bu çok seven demektir. Buna bağlı olarak O'nun Rahman ve Rahim isimleri çok kullanılmaktadır. Kur'an'da birçok ayette Allah'ın muhabbetinden söz edildiği gibi kulların O'na muhabbeti de dile getirilmektedir.¹²⁸ Bu sevgi o kadar önemsenmiş ve şumullenmiş ki, iman gerçekleşmesi, sevgiye bağlanmıştır.¹²⁹ Bir taraftan müminlerin kardeş oldukları belirtilirken,¹³⁰ öbür taraftan "Ey İnsanlar!", "Ey Âdem'in çocukları!" diye başlayan ayetlerle, bütün insanların aynı özden geldiklerini dile getirirken¹³¹ ve daha başka ayetlerle de bütün insanların kardeşliğine dikkat çekilmektedir.

Sevgi, kardeşliğin oluşmasındaki temel yapı taşlarından olarak sayılabilir. Mutluluğunu başkaları ile paylaşabilen, onların mutlu olması için bir şeyler yapabilen, hayata onların gözüyle bakabilen, onların zor hallerinde kendi muhtemel zor halini görebilen ve bütün bunların bir davranış nosyonu haline getiren bireylerin sayısının artmasına ve bu kişilerin de toplumdaki birlik ve beraberliği sağlamalarına ihtiyaç vardır.¹³²

¹²⁴Bkz: Ali İmran, 3/103; Maturidi, *Te'vilatü'l-Kur'an*, XIV/70.

¹²⁵Mesela Farabi-V.339/950-sevgi temeli üzerinde yapılan davranışların adaletli olduğunu İbn Miskeveyh-V.421/1030- de aynı şekilde, sevginin toplumda sosyalleşmeyi sağlayan etken olduğunu ifade eder. Farabi, *Fususü'l-Medeni*, (çev. Hanefi Özcan), Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987, s. 143; İbn Miskeveyh, *Tenzibu'l-Ahlak, Daru'l Küt'übi'l-İlmiye*, Beyrut 1985-111-2.

¹²⁶Osman Oral, "İmanın Sosyal Hayatt Tezahürleri-Doğruluk, Güzel Ahlak, Sevgi ve Kardeşlik", *Bilimname*, XXVII,2014/2, 159-175, s. 169.

¹²⁷Hud:11/90, Buruc:14/85.

¹²⁸Maide, 5/44.

¹²⁹Müslim, İman, 93/54.

¹³⁰Hucurat, 49/10.

¹³¹Hucurat, 49/13.

¹³²Komisyon, *Hız Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, DİB Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, s. 33.

Sevmek merhametli olmak, duyarlı olmaktır. Sevmek var olmaktır. Varlıkta kemale ermektir. Merhamet, insanı diğer tüm varlıklara karşı hassas kılar. İnsan onları kendisinden bir parça gibi görür. Hele ki kendi cinsinden olan insanları nefsi gibi görür. Bu öyle bir erdemdir ki, bu noktaya, bu kemale ermiş insan, dünyanın neresinde olursa olsun, bir insanı n hüznünden hüzünlenir, kederinden rahatsız olur. Onları çözebilmek için kendisinden bekleneni yapmak ister. Keza insanların sevinçleriyle sevinir, onların gülmelerinden, mutlu olmalarında tarif edilmez bir haz duyar.

Toplumsal barış, huzur ve kardeşliği tesis etmenin yegâne yolu, insanların benlik duygusundan sıyrılarak gerçek anlamda sevgi, şefkat ve merhamet duygusunu içlerine sindirmelerinden geçmektedir. Bu da ancak ciddi, kapsamlı ve uzun vadeli, dini manevi bir eğitim sayesinde gerçekleşebilir.¹³³

Acımasızlık ve şiddet değişik türleriyle insanlık tarihi boyunca hep var olmuştur. Bundan sonra da bu tür aşırılıkların bütünüyle ortadan kalktığı, şiddetten arınmış bir dünyayı tasavvur etmemiz mümkün olmayacaktır. Ne acıdır ki şiddet herhalde ilk defa bu denli azmış, insanlığı parça parça etmiştir. Elbette ki bu, bencil arzuların sürekli tahrik edilmesi bireyselliğin bir yaşam felsefesi haline getirilmesinin bir neticesidir. Yine bu, temel amacı insana yaşamayı değil yaşatmayı ve merhameti öğretmen olan bir medeniyetten uzak kalmanın bir sonucu olsa gerek. Umulur ki yaşanan acı olaylar, nerede hata ettiğimiz, konusunda uyanmamıza ve kendi değerlerimize dönmemize tekrar birlik ve beraberlik içinde, kardeşlik bağlarının sağlamlaştığı, dostluk ve güvenin olduğu bir şekilde bir arada yaşatmaya dönmemize vesile olur.¹³⁴

Bizler çevremizdeki insan; dini, dili, ırkı, rengi, milleti her ne olursa olsun bir derdi sıkıntısı var ise ona insan olarak elimizi uzatmalıyız. Bizler çevremizdeki insanlara merhamet edelim ki bizlerinde başına bir şey geldiğinde başkaları da bize el uzatsın. Merhamet duygusu ne kadar çok yaygın olursa, etrafımızda çevremizde ne kadar çok merhametli insan olursa o kadar çok huzurlu bir ortam olur. İnsanların bir arada yaşamalarını sağlayacak evrensel bir değer olan merhamet duygusunu nesillerimize aktarmalı ve böylelikle sağlam bir birliktelik, beraberlik oluşturmuş olalım.

¹³³Komisyon, *Hız Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, s. 54.

¹³⁴a.g.e., s. 109.

4. Kardeşlik

Günümüzde de en çok ihtiyaç duyduğumuz duygulardan biri kardeşliktir. İslam'ın ilk yıllarında cahiliye döneminin alışkanlıklarıyla nüksetme emareleri gösteren, kendini başkalarından üstün görmeye yönelik ırkçı ve kabileci eğilimlere karşı Kur'an-ı Kerim müminleri şöyle uyarmıştır; “Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınımsız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşman idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz.”¹³⁵

İslam kardeşliği takva üzerine kurulan bir kardeşliktir. Bundan dolayı tüm bencillikleri dışarıda bırakacak bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin harekete geçinilmesiyle kardeşlikle asla bağdaşmayan ve toplumun huzurunun yıkıcı unsuru olan tahakküm anlayışı ortadan kaldırılmış olmaktadır.¹³⁶

Sağlam ve huzurlu bir toplumsal yapının kurulabilmesi için toplum bireylerinin birbirleriyle kaynaşması birbirlerine sevgi, saygı ve kardeşlik duygularıyla bağlanması büyük önem taşır. Bunun için İslam dini kardeşliği zedeleyebilecek olay, gıybet, hakaret, küçük görme, dedikodu, kovuculuk, aldatma, kandırma, lakap takma, kötü zan ve tecessüs gibi kardeşlikle bağdaşmayan ve onun bozulmasına neden olabilecek her türlü söz, tutum ve davranışı yasaklamıştır.¹³⁷

Birlik ve beraberliğin, bir arada yaşamanın sağlanabilmesi için önemli olan kardeşlik konusunda Kuran'ı Kerim'in emir, yasak ve ilkelerini teyit eden pek çok hadiste de kardeşliğin gerekleri ortaya konması ve müminlerin hassasiyet göstermeleri gereken hususlara vurgu yapılmıştır. Bu çerçevede müminleri birbirine karşı husumet beslemeler, düşmanlık yapmaları, buğz etmeleri, kin tutmaları, çekememezlikte

¹³⁵ Al-i İmran, 3/103.

¹³⁶ Komisyon, *Hz. Peygamber ve Kardeşlik Hukuku*, DİB Yayınları, 3. Baskı s. 35-36.

¹³⁷ a.g.e., s. 38-39.

bulunmaları, birbirlerine sırtlarını dönmeleri, birbirlerini terk etmeleri gibi kardeşliği bozan tutum ve davranışlar yasaklanmıştır.¹³⁸

Günümüz insanların sevgi ve kardeşlik ruhundan uzak düştükleri görülmektedir. Dillerin ve ırkların ilahi ayetler, farklılıkların bir zenginlik ve rahmet olduğu unutulmaktadır. Aynı dine mensup insanlar “sen” “ben” davasına kapıldılar, kin ve husumetin tuzağına düştüler. Kimileri dini kendi mezhep ve meşreplerinden ibaret gördüler. Kardeşliği kendi dar çevrelerine hapsettiler. Küçüldükçe daha da iyi olduğunu zannettiler. Özellikle Müslümanlar insanlık çapında Müslümanları bekleyen onca sorumluluk varken, birbirlerine muhalefet etmeyi adeta hayırlı bir amel gibi gördüler. Büyük düşünmeyi bırakıp kısır çekişmelerin ve küçük hesapların kurbanı oldular. Şeytanın en büyük ayartmalarından birini, müminler arasında düşmanlık husumeti yaymak olduğunu unuttular.¹³⁹Yine diğer müminleri arkadan çekiştirmenin, onların ölü etini yemek kadar çirkin bir şey olduğu uyarısını yeterince kavrayamadılar.¹⁴⁰

Dini ve kültürel değerlerimizden gün geçtikçe uzaklaşmamız sonucu birbirimizle ilişkilerimizin zayıflayıp hatta kaybolma noktasına geldiği çağımızda yalnızlaştığımız bir gerçektir. Birbirimizin derdini dert edinmediğimiz, huzur ve mutluluğumuzu umursamadığımız günümüzde, mesajları ile bizlere hayat veren ve hayatı anlamlandıran dinimiz, rahmet kaynaklı çağlarına kulak vermekle yetinmeyip onları hayatımıza yansıtmak durumundayız ki kaybolan, yıkılan birlikteliklerimizi sağlayalım.¹⁴¹

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, toplum bireyleri arasında kardeşlik duygularının geliştirilip pekiştirilmesi açısından önemli bir imkândır. Bu imkânın sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için DKAB ünite konularının ve ders kitaplarının kardeşlik duygusunu yansıtmak üzere içeriğe sahip olması önemli bir kazanım olacaktır.

¹³⁸Komisyon, *Hz. Peygamber ve Kardeşlik Hukuku*, s. 38-39.

¹³⁹Maide, 5/91.

¹⁴⁰Hucurat, 49/12.

¹⁴¹Komisyon, a.g.e., s .96.

5. İnsan Onurunu Koruma

Bir arada yaşamanın temel unsurları arasında sayılabilecek bir diğer husus da insan onurunun korunmasıdır. Onur; gerek dilimizde karşılığı olarak kullanılan başka diller de kelime, anlamının ötesinde bir muhtevaya sahiptir. Terim olarak, kısaca, insanın kendine duyduğu saygı ve başkalarını da kendine saygılı kılmayı anlatır. Bir insanın kendine saygılı olması, her şeyden önce kendi yaratılışının sırrını anlamaya çalışması, kendinin farkında olması, kendi değerini bilmesi, yaratana tanınması, O'nun buyrukları çerçevesinde bir hayat sürmesi ile doğrudan ilgilidir. Başkalarının bir insana saygı duyması için o kişi de bir takım değerler manzumesinin bulunması gerekir. Üzerinde durduğumuz onur kelimesi, lügatlerde haysiyet, şeref, izzet-i nefis, itibar, ırz, namus, fahr/övgü, keramet/kıymet-değer gibi çok önemli sözcüklerle karşılanır. Bunların her biri, kendisinde bulunan insana değer katan, kişiyi saygın kılan ahlaki niteliklerdir.¹⁴²

Peygamber(s.a.v)'in insanlığa getirdiği mesajın varlık anlayışından insan, yaratılmışların en saygını (eşref-i mahlûkat) ve varlığın özüdür. İnsanın fitrat ve yaratılış itibarı ile onurlu bir varlık olması, İslam'ın varlık, birlik ve değer anlayışını şekillendiren en temel unsurlardan biri olmuştur.

İslam'ın, insan onurunu merkeze alarak tesis ettiği, insan anlayışının esaslarını Peygamber (s.a.v)'in çağlar üstü örnek hayatında sünnetlerinde, söz ve davranışlarında, en genel hatlarıyla da Veda Hutbesi'nde görmemiz mümkündür. Peygamber (s.a.v), on binlerce insana hitaben yaptığı tarihi konuşmasında, insanların canlarının, mallarının ve ırzlarının yani kişilik değerlerinin ve insanlık onurlarının dokunulmaz olduğunu bildirmiştir. Böylece O, İslam'ın insanın yaşama ve mülkiyet hakkı ile manevi kişiliğine ilişkin bütün haklarını aynı ölçüde güvence altına aldığını ilan etmiştir. Peygamber (s.a.v)'in tanımıyla iyi insan, iyi Müslüman, din kardeşinin canına ve malına olduğu gibi kişilik onuruna da saygı gösteren ve onun şahsiyetini dokunulmaz gören kimsedir. Aynı şekilde bu davranışı tüm insanlık için de sergilemeyi bilmek gerekir.

Bir arada, birlikte, huzurlu bir hayat yaşamak isteyenler ailesine, yakın ve uzak çevresine, din kardeşlerine, insan kardeşlerine yararlı olmalı, örnek davranışlar sergilemeli, Kur'an-ı okumalı anlamalı, onu yaşamalıyız ve hayatımıza uygulamalıyız ve hayatı rehber edinip, işin özünü ve ruhunu kavramalıyız.

¹⁴²Komisyon, *Hız Peygamber ve İnsan Onuru*, DİB Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 21.

İslamiyet'te bütün insanlar hür ve haklar alanında birbirlerine eşit olarak Allah tarafından yaratılmışlardır. İslam ister Müslüman olsun, isterse Müslüman olmasın insana saygı duyar ve onu Allah'ın yarattığı en şerefli bir varlık olarak görür. Nitekim “Âdemoğlunu şerefli bir varlık olarak yarattık”¹⁴³ ayeti bunun kanıtıdır. Dolayısıyla her insan, yaşadığı coğrafyadan, dilinden, dininden, ırkından, renginden ve cinsiyetinden, mezhebinden önce salt bir varlık olarak değerli ve onurlu bir şahsiyettir.

Peygamberde Veda Hutbe'sinde şöyle söylemiştir: “Siz hepiniz Âdem'in neslindensiniz. Âdem'de topraktan yaratılmıştır. Arabın Arap olmayanlar üzerinde veya Arap olmayanın Arap karşısında üstünlüğü yoktur. Bu üstünlük ancak takva ile olur.¹⁴⁴ Görüldüğü gibi, bu hitabede kanun önünde, insanların eşitliği dile getirilmiştir. Şüphesiz bu ilkenin yerleşmesi üstünün hukuk değil, hukukun üstünlüğünün bir zaferidir.¹⁴⁵

Hucurat Suresinin 13. ayetinde ve İsra Suresinin 70. “Gerçek şu ki biz Âdemoğullarının üstün ve onurlu kıldık” ayetinde istisnası olmaksızın tüm insanların onurlu kılındığı bütün insanlık evrenine deklare edilmektedir Kur'an'ın ifadelerinde erkek-kadın arasında hiçbir ayırım gözetilmemiştir. Kaldı ki Hz Peygamber (s.a.v)'in kadınlarla olan ilişki tarzı ve bu meyandaki ifadeleri de İslam'ın kadına verdiği önemi, onuru, saygıyı bütün boyutlarıyla açıkça ispatlanmaktadır.¹⁴⁶

Bizler insan onuruna saygı duymalıyız ve insanlar arasında bir sınıf ayrımı yapmamaya çalışmalıyız. Her insanın onuru onun saygı duyulması gereken bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlar dilediği dine inanabilirler, topluma ve insanlara zararı olmayan her işte çalışma hakkına sahiptirler. Çalıştıkları işleri, meslekleri inandıkları değerleri yüzünden kimsenin onurunu kırıp incitmemeliyiz. Onuru kırılan, incinen kişiler toplum içinde herhangi bir olumsuz davranış sergileyebilirler. Böyle bir durumda da insanlar arasındaki huzursuzluk, mutsuzluk artacaktır ve bu da birlik ve beraberliğimizi zedeleyecek durumdadır.

¹⁴³İsra, 17/70.

¹⁴⁴M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. S.Mutlu, Salih Tuğ, İstanbul 1969, II, s. 66.

¹⁴⁵Komisyon, *Hız Peygamber ve İnsan Onuru*, s. 67-68.

¹⁴⁶Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, s. 124.

6. Sosyal Adalet

Her medeni toplum, sosyal hayatın devamı için bireyler tarafından uyulması gereken bazı kurallar koyar. Adalet, güvenlik ve dayanışma ile ilgili kurallar da bunlardandır. Bireyle bireyin, bireyle toplumun ve toplumla bir başka toplumun barış ve uyum içerisinde diyalog kurabilmesinde bu kurallara uymanın önemi büyüktür.¹⁴⁷

İslam'ın sosyal barışla ilgili mesajları sadece isminin barış anlamına gelmesinden ibaret değildir. İslam'ın barış konusundaki önerileri yüzeysellikten ve sloganik ifadelerden öte, sosyal barışın sağlam temeller üzerine bina edilmesine yöneliktir. Çünkü barışın devamı, dayanaklarının sağlamlığına ve sürekliliğine bağlıdır.¹⁴⁸

“Doğrulukla hükmetmek, doğru karar vermek” gibi anlamlara gelen adalet zulmün zıddıdır. Herkese hakkını vermek ve her şeyi akıl ve mantık ölçüsünde hikmet ve gayesine uygun olarak yapmak adalet olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁹ Sosyal adalet ise, adalet ilkelerinin toplumun bütün kurum ve katmanlarında gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁰

Adalet, her türlü sapmanın ve haksızlığın karşıtı olup bir şeyi ait olduğu yere koyma, hakkını vermek, eşit ve denk yapmak anlamlarına da gelir.¹⁵¹ Bu anlamda adalet kelimesi; insaf, haklılık, söz ve eylemde doğruluk manalarını kapsayan bir denkleştirme olup; verilen ile hak edilen arasındakiini ifade eder. Bu sebeple hakkaniyet ölçüsü olan adaletin gerçekleştirilmesi için mücadele vermek hiç kimseye haksızlık yapmamamız gerekmektedir.

Her insanın, beşer olma bakımından diğerleriyle eşit olduğu fikri yüzyıllar boyunca birçok uygarlık tarafından savunulmuştur. Günümüzde gelişmiş ülkeleri kapsayan geniş bir yelpaze içerisindeki toplumların en önemli istekleri arasında yurttaşların adalet ihtiyacını karşılamakta vardır. Ancak her toplumun ve her sistemin bu konu da başarılı olduğu söylenmez.¹⁵²

İslam dini sosyal adaletin sağlanmasına büyük önem vermiş ve bunu çeşitli durumlarıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Kur'an 'da yer alan; “Muhakkak ki Allah adaletini, iyiliği ve akrabaya yardımı emreder; çirkin işleri, kötülük ve azgınlığı da

¹⁴⁷Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 32.

¹⁴⁸A.g.e., s. 32.

¹⁴⁹Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 4. Baskı, Diyanet Yayınları, Ankara 1997, s. 51.

¹⁵⁰Yılmaz, a.g.e., s. 32.

¹⁵¹Rağî el- İsfehani, *el- Müfredat fi Garu'l Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 487.

¹⁵²Yılmaz, a.g.e., s. 32.

yasaklar...”¹⁵³ şeklindeki ifadelerde, sosyal barışın alt yapısını oluşturacak olan temel hususlara dikkat çekilmiştir.¹⁵⁴ Adaletin gayesi insanların hak ve yükümlülüklerini yerli yerince tespit etmek ve bunların gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Kur’an’da yer alan şu ayetlerde adaletin sosyal yaşam için vazgeçilmezliğine dikkat çekilmektedir.¹⁵⁵

İslam, toplumda özgürlüğü ve sosyal adaleti sağlama işini şansa bırakmamıştır; sosyal dengeyi korumak ve insanların kötülüklerini önlemek için belli bir grubun görevlendirilmesini toplum üzerine vazife saymıştır.¹⁵⁶ Bu durum, Kur’an’da şu şekilde ifade edilmektedir; “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”¹⁵⁷

Hz Peygamber zamanında gerçekleşen şu olay, İslam’ın sosyal adalet anlayışına ışık tutacak açık bir örnektir;

Mahzun kabilesinden Fatıma binti Esved adında bir kadın hırsızlık yapar. Kadının mensup olduğu kabile bu olaya çok üzülür. Kabilenin ileri gelenleri, kadının affedilmesi için Hz Peygamber’e bir aracı göndermeye karar verirler ve bu işi de Peygamber tarafından çok sevilen Üsâme’nin yapabileceğini düşünürler, Fatıma adlı kadın Hz Peygamber’e getirilince, Üsâme bu kadının affedilmesi için rica da bulunur. Üsâme’yi dinlediğinde rengi atan Peygamber (s.a.v) şu açıklamayı yapar:

“Allah’ın koymuş olduğu cezalardan bir ceza için mi aracı oluyorsunuz! Ey İnsanlar! Allah, sizden öncekileri ancak şunun için helak etmiştir, Onlar, aralarında şerefli birisi hırsızlık ettiğinde onu bırakırlar; zayıf olan hırsızlık ederse ona da ceza verirlerdi: Allah’a yemin olsun ki, hırsızlık yapan Muhammed’in kızı Fatıma dahi olsa O’nun elini keserdim.”¹⁵⁸

Adaletin olmadığı toplumlardaki insanlar arasında saygıdan, sevgiden, huzurdan, mutluluktan bahsedilmez. Bunların olmadığı bir toplulukta da insanları bir arada tutacak maddi ve manevi değerler olamaz. Birliğimizi, beraberliğimizi, kardeşliğimizi, dostluğumuzu sağlamak için adalete, hukuka özen göstermeliyiz ve haksızlık, hukuksuzluk, adaletsizlik yapmadan bir yaşam sürmeye devam etmeliyiz.

¹⁵³Nahl, 16/90.

¹⁵⁴Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 33.

¹⁵⁵a.g.e., s. 33.

¹⁵⁶a.g.e., s. 33.

¹⁵⁷Al-i İmran, 3/104.

¹⁵⁸Müslim, Hudud 8.9.10.11.

İslam'ın sosyal adalet anlayışı, her türlü istismarı kötü niyet ve saptırmadan uzak; oldukça etkin bir ahlaki boyuta sahiptir. Bu ahlaki prensibi, İslam'ın Müslüman'a yüklediği sorumluluk duygusundan ve dini bilinçten kaynaklanmaktadır. Attığı her adımın, büyük küçük yaptığı her işin Yüce Allah'ın gözetimi altında olduğunu hisseden bir insan, sosyal ilişkilerinde kendisini adil olmak zorunda hissedecektir. Çünkü hayatı boyunca adalete uymanın iman gereği olduğunu kabul eden, bilerek bundan uzaklaşmanın ise dinin ilkelerinden uzaklaşmak anlamına geldiğini düşünen bir Müslüman'ın toplumdaki adalet ilkelerini ihlal etmesi söz konusu değildir.¹⁵⁹

Sosyal adalet, sosyal barış ve sosyal güvenlik önemlidir ve bunların sağlam bir zeminde oturması için insanlar arasında öncelikle herkesin, kim olursa olsun, dini, dili, ırkı, görüşü vb. ne olursa olsun insanların can güvenliğini, akıl güvenliğini, mal güvenliğini sağlamamız gerekiyor ki işte o zaman adaleti sağlamış olalım.

İster inanan olsun ister inanmayan olsun herkese hakkını vermeliyiz ki toplumdaki huzur ve düzeni sağlayabilelim. Aksi takdir de adaletsizliğin olduğu toplumlarda bir huzursuzluk, düzensizlik olacaktır ve bu durumda da toplumun birlik ve bütünlüğü bozulacaktır. Bundan dolayıdır ki nerede ve ne şekilde olursa olsun bir hak ve hukuk gaspı olan her türlü ayrımcılıktan uzak duralım. Bu konuda Kur'an'ı Kerim bize şöyle bir seslenişte bulunmaktadır; *“Ey İnananlar! Allah için adaleti ayakta tutup gözetken şahitler olun ir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sürüklemesin; adil olun...”*¹⁶⁰

Toplumsal düzenin akamete uğramaması, düzensizlik, huzursuzluğun olmaması adına adalete, hak ve hukuka uygun davranmaya özen göstererek bir hayat yaşamaya devam etmeliyiz.

7. Dostluk

İnsan sosyal bir varlık olarak başta hemcinsleri olmak üzere birçok varlıkla ilişki kurmak durumundadır. İnsanların her kesimiyle barış anlayışı içinde olmak, Kur'an'ın temel ilkesi olmakla beraber, herkesle aynı düzeyde dost veya sırdaş olmak, Kur'an'ın prensiplerine aykırıdır. Bu nedenle bir Mümin açısından sosyal hayatta

¹⁵⁹Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 35.

¹⁶⁰Maide, 8/5.

dostluk kurmaya değer insanların nitelikleriyle dostluklarından kaçınılması gereken kişilerin nitelikleri Kur'an'ı Kerim'in farklı yerlerinde belirtilmiştir.¹⁶¹

“Dost” kavramı Kur'an'da; “veli”, “vali”, “Mevla”, “Halil”, “hulle”, “hamim”, “bitane”, “sadık”, “karin”, “velice”, “refik” ve “Habib” kelimeleri ile ifade edilmiştir.¹⁶²

“ Dost”; bir insanı gönülden seven, onun iyiliğini isteyen ve kötü gününde yanında olan, ona yardım eden kimseye denir. “Dostluk” sevginin ilerlemiş halidir. Dost, ahbap ve yaren kelimeleriyle anlamdaştır. İnsan ancak sevdiği kimse ile dost olur.¹⁶³

Bir insanı sevmek, onunla dost olmak, içini dökmek, sırlarını paylaşmak, iyi ve kötü gününde birlikte olmak arzusu insanın doğasında vardır ve insan buna muhtaçtır. İnsanın; canı sıkıldığı, morali bozulduğu, bir musibetle karşılaştığı zaman kendisini teselli edecek, yardımcı olacak, yol gösterecek, mutlu ve sevinçli, hayırlı ve başarılı işlerinde birlikte olacak, tebrik, takdir ve teşvik edecek bir dosta her zaman ihtiyacı vardır. Kuran da dostluk üzerine çok durulmuş, dost edinilecek ve edinilmeyecek insanların vasıfları anlatılmıştır. Müminlerle dost edinmek teşvik edilmiş, Müslüman olmayanlarla dostluk kurmak ise yasaklanmıştır. Müminlerin aralarındaki dostluğun sürekli olması için iyilik edilmesi, iyi davranılması, kötülüğe karşı bile iyilik yapışması tavsiye edilmiştir. Allah a şöyle buyrulmuştur;¹⁶⁴

“İyilik ve kötülük bir olmaz. (Sen kötülüğü) en güzel bir şekilde sav, o zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki candan sıcak ve samimi bir dost oluvermiştir”¹⁶⁵

Bir sonraki ayette bu erdeme ulaşabilmenin iki şartı zikredilmiştir: “sabır” ve “hayırhahlık”. Ayet şöyledir; “buna (kötülüğü iyilikle savma olgunluğuna) ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayırdan) büyük pay sahibi kavuşturulur”¹⁶⁶ bu ayetler bize dostluğun devamı için dostlara daima iyilik yapmanın, iyi davranmanın, hoş görülü ve sabırlı olmanın gerekli olduğu bildirilmektedir.¹⁶⁷

¹⁶¹M.Vehbi Şahinalp, “Kur'an'ın Öngördüğü Dostluk”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:17, S:28, Temmuz-Aralık 2012, s. özet bölümü.

¹⁶²İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, DİB Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2013, s. 204.

¹⁶³a.g.e., s. 205.

¹⁶⁴a.g.e., s. 206.

¹⁶⁵Fussilet, 41/34.

¹⁶⁶Fussilet, 41/35.

¹⁶⁷Karagöz, a.g.e., s. 206.

“Dostluk”, insanın kurtuluşa da, helaka da götürebilir. Nice insanlar dostları yüzünden perişan olmuşlar, dünya ve ahretleri yıkılmıştır. Nice insanlarda, dostları sayesinde, iyiliğe, güzelliğe, hayra, mutluluğa, servet ve makama ulaşmışlardır, bu sebeple insan dost edineceği kimseleri iyi seçmelidir.¹⁶⁸ Peygamber (sav); “Kişi dostunun dini, ahlakı üzeredir. Öyleyse sizden biriniz kiminle dostluk yaptığına iyi baksın” demiştir.¹⁶⁹

Allah Teâlâ, tüm kâinatı dostluk temeli üzerine yaratmıştır. Buna bağlı olarak da, başta mahlûkatın en şerefli olan insanları, birbirleriyle dost kıldığı gibi, kâinatın diğer unsurlarını da, birbirleriyle tam bir uyum ve hassas bir düzen içinde çalıştırmakla birbirlerine dost etmiştir. Aynı zamanda, tüm kâinatın yüzünü, ahenkli hareketlerinden ortaya çıkan faydalarıyla üstün varlık olan bu kullarına doğru çevirmekle de onlara dost ve hizmetkâr etmiştir. Böylece yüce Allah insanı, çok geniş bir dost çevresiyle kuşatmıştır. Gerek yüce Allah’ın, gerekse de varlık türlerinin insana dostane bakışlarında hiçbir sorun söz konusu değildir. İnsan Kur’an perspektifinden, kâinattaki mahlûkat nevelerine baktığında, gerçekten her şeyin kendisine dost olduğunu yakından görebilecektir. Başka zaviyelerden yapılan bakışlar ise kâinat ve içindekilerini yanıltıcı bir şekilde hep düşman görecektir. Kur’an’dan farklı bakış zaviyelerine sahip kişilerle dostluk kurmak, bazen mü’min hem dünyasını, hem ahretini oldukça olumsuz yönde etkileyebilmektedir.¹⁷⁰

Dostluk karşılıklı bir sevgiye dayalıdır. Resul-i Ekrem, samimi dostluğu; Allah için birbirlerini seven, Allah için bir araya gelen ve bu bilinç üzere dağılan kimselerin kurmuş olduğu dostluk olduğunu beyan etmiş ve bu sınıf insanların yevm-i kıyamette Allah Teâlâ’nın özel korumasına alacağı yedi sınıftan biri olduğunu bildirmiştir.¹⁷¹ Bir arada yaşamak zorunda olduğumuz kişilerle tamamen iletişimi, irtibatı, koparmak, onlardan uzak kalmak, uzak durmak diye bir durum söz konusu olmamalıdır. Toplumda dostluk duygusunu güçlendirebilmek için DKAB dersinin gücünden yararlanmak gerekir.

¹⁶⁸Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, s. 207.

¹⁶⁹Ebu Davut, 19,V,1168;Tirmizi, Zühd, 32, IV, 573.

¹⁷⁰Şahinalp, *Kur’an’ın Öngördüğü Dostluk*, s. 72-73.

¹⁷¹Bkz. Müslim b. El Haccac Ebu’l- Hasan el- Kureyşi, *Sahih Müslim*, Daru’İhyait-Türasi’l- Arabi, Beyrut, C: II, s. 715.

8. Doğruluk

İmanın tezahürlerinden biri de doğruluktur. Bu da düşünce de, sözde niyette, iradede, zihinde, vefa ve amelde doğruluk şeklinde tezahür eder.¹⁷² Toplumlara rehber olarak gönderilen peygamberlerin bir özelliği de sıdk/doğruluktur.¹⁷³ Doğruluk iç huzurun, dünya ve ahret mutluluğunun da kaynağıdır.¹⁷⁴ İnsan olmanın gerektirdiği bir yaşantı halidir. Çünkü mü'min, herhangi bir menfaat için değil de sadece insan olmanın gereği olarak sırf Allah'ın rızasını kazanmak içinde doğru olmalıdır. Amelde doğruluk iyilikleri gösteriş için değil sırf iyi ve gerekli olduğu için yapan, kötülükleri de aynı anlayışla terk etme bilinci ve sorumluluğu¹⁷⁵ olarak açıklanır. Ayette, “doğrularla beraber olun”¹⁷⁶ buyrulması, doğruluğun toplumsal oluşuna dalalet eder.¹⁷⁷

Hadislerde imani bir tezahür olan doğruluğun huzur, yalancılığın kuşku ve hukuksuzluk kaynağı olduğuna dikkat çekilip dürüst tacirin ahrette peygamberlerle birlikte olacağı belirtilmektedir.¹⁷⁸ Çünkü toplumdaki ilişkiler sevgi, saygı ve güvene dayanır. Doğruluk ve doğru söylemek toplumu kaynaştırırken, doğruluğun zıddı olan yalan ve yalancılık ise insanlar arasındaki saygı ve güveni ortadan kaldırır, hakların kaybolmasına, adaletin yerini zulmün almasına sebep olur, ahretini de berbat eder.¹⁷⁹

Hz. Peygamber İslam ve İman nedir sorusuna; “Allah’a inandım de, sonra da dosdoğru ol”¹⁸⁰ “doğru olunuz, kurtuluşa erersiniz”¹⁸¹ diye cevap vermesi imanın doğruluk ekseninde olması gereğini gösterir. Gazali [v.505/1111]’nin bu hadisi açıklama sadedinde “Hz Peygamber samimi bir şekilde iman edenlere imanın getirdiği

¹⁷²Bkz. Mustafa Çağrı, “Kardeşlik”, *DİA*, s. 98-100.

¹⁷³Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Peygamber”, *DİA*, 34/257-8; “Nübüvvet”, *DİA*, 33/279-285.

¹⁷⁴“Size doğruluğu öğütlerim; çünkü doğruluk iyiliğe, iyilikte cennete götürür. Doğruluğu şiar edinen kimse Allah katında sıdk diye yazılır. Yalan söylemekten sizi menederim; çünkü yalan söylemek günaha, günah da cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye nihayet Allah katında kezzab diye yazılır.” Buhari, Edep, 69; Müslim, Birr, 103-105.

¹⁷⁵Şevkani, *Fethu'l- Kadir*, Beyrut 1412/1991, I/545-6; V/201; T. Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1991, s. 134-6.

¹⁷⁶Tevbe, 9/119.

¹⁷⁷Maturidi, *Te'vilatu'l Kur'an*, IV/470-1; Mustafa Çağrı, “Adalet”, *DİA*, I/341-3.

¹⁷⁸Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, İstanbul, 1981.

¹⁷⁹Kutsi hadiste Yüce Allah'ın şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: “Ben kıyamet gününde şu iç çeşit insandan davacıyım: 1) Benim adıma söz verirden sonra verdiği sözü yerine getirmez. 2) hür bir adamı köle diye satar da hakkı olmadığı halde aldığı parayı da yer. 3) bir işçi tutar, onu çalıştırır da ücretini vermez.” Buhari, İcare, 10.

¹⁸⁰Müslim, İman, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/413.

¹⁸¹İbn Mace, Tahare, 4, Darimi, Ebu Abdullah Abdurrahman, *Sünen*, İstanbul 1981, Vudu', 2.

istikamet ve doğruluğu anlatır ve onların imanın güzel davranışları yansıtması yönünde pratiğe yöneltirdi.”¹⁸²

Bir toplum içinde doğruluk olmazsa, o toplumun fertleri arasında ülfet, muhabbet, huzur ve güvenin varlığından söz edilmez. Yalan söyleyeni çok olan bir toplumdan iftihar, düşmanlıklar ve anlaşmazlıklar hiç eksik olmaz. Müminlerden oluşan toplumlar da imanın fert ve toplum hayatındaki tezahürü doğru, iyi ve güzel davranışlar olduğundan bunlar olmayacaktır. Çünkü doğru davranışlar doğruluk eksenli ahlaki karakterler oluşturmaktadır. Fert ve toplum hayatında sıdk, hak, adalet, eşitlik, dürüstlük ve istikamet kavramlarıyla anlatılan doğruluğu âlimler imanın meyvesi, asaletin esası, makbul bir huy ve hayırlı bir süs olarak tasvir ederler. İnsanlar arasındaki ilişkiler sevgi, saygı ve güvene dayanır. Doğruluk ve doğru söylemek toplumu kaynaştırır.¹⁸³

Toplumsal birlik ve beraberliğin sağlamak adına bir değer olan doğruluk, insanları kaynaştırma, bir arada tutma, toplum değerlerinin koruma açısından önemlidir. Bizler birbirimize doğruluk içinde, kimse kimseyi kırmadan, kandırmadan, incitmeden bir yaşam sürmeye dikkat etmeliyiz. Birbirine doğruluk içinde yaşayan insanların, kimsenin kimseyi kırmadan doğruluk ve dürüstlikle yaşaması toplumların insanların bir arada, birlikte yaşamalarını kolaylaştıracaktır.

9. Güzel Ahlak

Ahlak kelimesi hulk'un çoğulu olup huylar, seciyeler anlamına gelir. İngilizcede moral, morality bu anlamada kullanılır ve ahlak bilimine ethics, etik denir. Yanlış ve doğrular hakkındaki bir tip kavram ve inançlar çoğunlukla bir kültür veya grup tarafından genelleştirilir ve kanunlaştırılır, buna göre de (kültür veya grubun) üyelerinin davranışları düzenlemeye çalışır. Bu tür bir kanunlaşmanın uygunluğu da ahlak olarak anılabilir ve grup varlığının devamının bu ilke ve kanunların uygunluğu, uygulanması üzere olduğunu belirtebilir.¹⁸⁴

Ahlak, iyi bir yaşamın temelini teşkil eden inançlar bütünü olarak da görülebilir. İnsanlık tarihinin büyük bir kısmında, dinler ideal bir yaşama dair görüş ve düzenlemeler getirmiştir. Bu nedenle ahlak çoğunlukla dini emir ve prensipler seçimi

¹⁸²Ebu Muhammed el- Gazali, *İtikad'ta Orta Yol*, çev.: Abdulhalik Duran, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 29.

¹⁸³Oral, *İmanın Sosyal Hayatta Tezahürleri-Doğruluk, Güzel Ahlak, Sevgi ve Kardeşlik*, s. 168.

¹⁸⁴<https://tr.m.wikipedia.org/wiki/ahlak>, 25/03/2016, saat, 14:39.

gibi şeylerle ilgili olarak sunulabilir. Zira bu daha çok, bireysel anlamda iyi bir hayat fikrini temsil eder ki bireyler genellikle buldukları toplumda benzer zihin yapısı ve görüşlere sahip olan insanların inanç ve değer sistemlerine uygun bir yol seçmektedirler.¹⁸⁵

İmanın fert ve toplum hayatına yansımalarının bir değer çeşidi de güzel ahlaktır. Ahlak insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya konan iradeli davranışlar bütünüdür.¹⁸⁶ İmanın Salih amel haline getirdiği davranışlar, bir süre sonra alışkanlık halini kazanarak güzel karakter özelliğiyle kişilik olarak bütünleşir. Böyle kişilikten de güzel ahlakın en değerli örnekleri tezahür eder. Kur'an, bollukta ve darlıkta, infakı öfkeyi yenip insanları affetmeyi, yanlış ve günah yapıldığında günaha ısrar etmeden pişman olup tövbe edebilmeyi övmektedir¹⁸⁷. Hadisler iman-ahlak ilişkisini özetler mahiyettedir. “Sizden biri kendisi için istediğini mü'min kardeşi içinde istemedikçe iman etmiş olmaz¹⁸⁸.” “Komşusu açken tok yatan gerçek mü'min olamaz.”¹⁸⁹ “İslam ve iman, güzel sözdür, insanlara yedirmektir, hoşgörüdür, sabırdır¹⁹⁰” diyerek imanın ahlak boyutunu belirtir. İmanın dışı güzel ahlak olarak yansımaları Hz. Hatice (as) dilinden Hz Peygamberde de görüyoruz: “Sen sözün doğrusunu söylersin, emanete riayet edersiniz, akrabaları ilgilenir bakarsın, güzel ve iyi ahlaklısın... İşini görmekten aciz olanların yükünü taşırsın. Yoksula, kimsenin veremediğini verir, kazandırmadığını kazandırırısın, misafirleri ağırlarsın, uğradıkları musibet ve felaketlerde halka yardım edersin.”¹⁹¹

Güzel ahlak sahibi olmak, iman bakımından mükemmel olan Mü'minlerin özelliğidir. Hz Peygamberin “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim”¹⁹² açıklamasıyla iman ile güzel ahlak ilişkisinin önemi vurgulanır. Çünkü iman ile güzel ahlak birbirinden ayrı düşünülemez. Güzel ahlaklı olabilmek için de öncelikle kuvvetli, olgun bir imana sahip olunmalıdır. Çünkü “İman bakımından mü'minlerin en olgunu,

¹⁸⁵ <https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Ahlak>, 23/03/2016, saat, 14:49.

¹⁸⁶ Bkz. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, “hık” md. ; Zebidi, *Tacü'l-Arüs*, “hık”, “hilm” md. İeri; Mustafa Çağrıncı, “Ahlak”, *DİA*, İstanbul 1989, 2/1 vd.

¹⁸⁷ Bkz. Al-i İmran, 3/134-135.

¹⁸⁸ Buhari, İman, 7.

¹⁸⁹ Nureddin Ebu'l Hasan Ali el Heysemi, *Mecmev'z- Zevaid ve Menbau'l Fevaid, Darü'l-Kütübi'l-Arabi*, Beyrut 1407, 8/169.

¹⁹⁰ Taberani, *Mucemu'l- Evsat*, Beyrut, trs, Hadis no.5005.

¹⁹¹ Hüseyin Algül, *Âlemlere Rahmet Hz. Muhammed (sav)*, T. Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 29.

¹⁹² Malik b. Enes, *Muvatta*, (ta'likim, Fuad Abdalbaki), Kahire 2005, Hüsnü'l Huluk 8.

ahlakı en güzel olanıdır.”¹⁹³ Muturidi kelimcilerinden Ebu'l-Muin en Nesefi Hz. Peygamber'in mucize olan toplumsal içerikli örnek ahlakını iman bağlamında şu şekilde özetler: “Hz Peygamber doğrulukta doruk noktadadır. Kimseyi kandırmaz, cebelleşmez, çirkin söz söylemez, yüksek sesle konuşmazdı. O'nun şefkati o derecedir ki bundan dolayı yüce Allah'ın şu sözüyle uyarılmıştır: “onlar için duyduğun üzüntü yüzünden kendini harap etme”¹⁹⁴ ve yine şu ayette aynı konudadır: “Onlar iman etmiyorlar diye neredeyse sen kendini helak edeceksin.”¹⁹⁵ Cömertlikle ve ikramda da “ elini tamamen açma”¹⁹⁶ ayetiyle ikaz edilecek derecede ilerideydi. Kısacası Hz Peygamber'in Hilmi, vakarı, zühdü, cömertliği güvenilirliği, doğruluğu, cesareti, namusluğu, sözünde doğruluğu, anlayışındaki zekâsı, istikrarlı oluşu, parlak hafızası, konuştuğunda özlü sözler söylemesi, susulması gereken yerde dinlemenin şartlarına riayet etmesi, söz verdiği zaman sözünü mutlaka yerine getirmesi, tertemiz ahlakı mucizelerdendir”¹⁹⁷

Mü'min iman gereği daima iyi ahlaklı olmak durumundadır. İyi bir mü'min olabilmek için ailede, okulda, iş hayatında, ticarete, sanatta, sporda, kamu hizmetinde kısacası sosyal hayatın her alanında ahlaki değerlerimize uygun davranmak gerekir. Toplumlar da canlı organizmalar gibidir. Şayet toplumda, gerekli ahlaki faziletler mevcut değilse toplumdaki müesseseler bir zulüm mekanizmasına dönüşür ve ahlaki meşrutiyetini yitirir. Böylesine toplumlar varlığını uzun sürede devam ettiremezler.¹⁹⁸

İmanın bir gereği olarak da insan olarak da bizler güzel ahlak sahibi bireyler olmalıyız. Birlik ve beraberliğimizi korumak için, insanlarla olan diyalogumuzun da devam etmesi için ahlakımızı güzelleştirmeye devam etmeliyiz.

10. Vatan Sevgisi Ve Millete Bağlılık

Millet özelliğini kazanan toplumun bireyi, ait olduğu millete ve onun dayandığı ilkeler ile ortak çıkarlara içtenlikle bağlılık duymalıdır. Milletlerin dayandığı temel ilkelerin başında kültür gelmektedir. Kültür, duyuş düşünüş, sorunları çözme yöntem ve kuralları, ortak yaşama düzeninin kendisidir. Kültür vasıtasıyla iletişim kurar, çalışır neyi nasıl üreteceğimizi bilir, ailevi, dini, ahlaki yaşantımızı düzenler, tabiatla ve hatta

¹⁹³Türmizi, Rida, 11.

¹⁹⁴Gatr, 35/8.

¹⁹⁵Şuara, 26/3.

¹⁹⁶İsra, 17/29.

¹⁹⁷Ebu'l Muin en Nesefi, *Kitabu't-Temhid li Kavaidi't Tevhid*, (çev. Hülya Alper, Tevhidin Esasları), İz Yayınları, İstanbul 2010, s. 76-7.

¹⁹⁸İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 195.

düşmanlarımızla nasıl mücadele edeceğimizi bilebiliriz. Kültür bize son derece geniş olanaklar sağlamaktadır. Kültüre bağlılık kısaca dille, dine, ahlaka, örf, adetlere, tarihe, geleceğe bağlanmaktır. Bu kurum ve değerleri öğrenme, ona uygun hareket etmeyi, insanlar arasında ortak bir yaşama düzeni kurmayı sağlamaktadır. Ortak yaşama düzeni birlik, bütünlük ve beraberlik içinde yaşamaktır. Birey ve millet olarak var olmamız, kültüre bağlılığa, onu korumaya ve gelişimine katkı sağlamaktır.

Vatan, bir milletin üzerinde varlığını devam ettirdiği coğrafyadır diyebiliriz. Bu coğrafyayı sıradan toprak parçası olmaktan çıkaran, ona değer kazandıran, bu yeri vatana dönüştüren toplumların başlarından geçen olaylar bu coğrafyayla kültürü ve insanlar arasındaki ilişkinin kendisidir. Ülke doğduğumuz, barındığımız, üzerinde hayatımızı sürdürdüğümüz yerin kendisidir. Bu maddi varlığımız için olmazsa olmazımızdır.

Vatana bağlılığın temel şartı onu sevmek, korumak ve geliştirmek olduğu unutulmamalıdır. Tek başına sevgi veya koruma bunun için yeterli değildir. Koruma sadece sınırların korunması, ülke topraklarının başka uluslara verilmemesi anlamına gelmemelidir. Aynı zamanda ülkenin imarı, doğal zenginliklerinin rasyonel kullanımı, doğa tahribatının önlenmesi ve bunlara zarar verenlerin de uyarılması da gelmektedir.

Kısaca doğduğumuz, doyduğumuz, yaşadığımız, maddi-manevi varlığımızı sürdürdüğümüz ülkemiz (vatan), kendisine bağlı olmamız gereken kutsal bir değerdir. Birlik ve beraberliğimizi, birbirimize olan bağlılığımızı vatan üzerinde sağlayabiliriz.

11. Manevi Değer Ve Sembollere Bağlılık

Manevi değer ve semboller bir milletin kültürü içerisinde ye alan önemli değerlerdir. Dil, inanç, örf-adet, gelenek, görenek, ahlak, bayrak vb. unsurlar manevi değerler ve sembollere örnek olarak gösterilebilirler. Manevi değer ve sembollerin temel işlevleri toplumun üyelerini bir arada tutarak, onlara ortak ruh ve şuur vermektir ve bu sayede de toplumların birlik ve beraberliğini sağlarlar. Aynı dili konuşan, ortak inançlara sahip, ortak sembolleri olan insanlar, sıradan bir insan yığını olmaktan kurtulup bir millet haline gelmektedirler. Millet, bir toplumun ulaştığı en yüksek seviyedir ve bu seviye toplumun birlik ve beraberliği ile korunur.

Ahlak, inanç, örf, adet, gelenek, görenek, töre ve değerlerimiz toplum halinde, birlik ve beraberlik içinde yaşamamızı sağlarlar. Bunlar bizi bir arada tutan kopmaz

manevi bağlarımızı oluştururlar. Bu değerler ve inançlara bağlılık toplumun birlik ve bütünlüğünü, ortak yaşama düzeninin, alışkanlık ve bilinç kazanmasına katkı sağlamaktadırlar. Bu değerlerin temelinde toplumların tarihsel süreçte yaşadıkları olayların, deneyimlerin büyük rolü olduğu söylenebilir. Bu değerler korunup geliştirilmeli, zaman ve çağın koşullarına göre uyarlanmalıdır. Bu sayede de kopmaz bir birlik ve beraberlik sağlanmalıdır. Aksi takdirde bu değer sembollerde birlik ve beraberliğimizi sağlamada katkıları olmaz.

C. BİR ARADA YAŞAMAYI ZORLAŞTIRAN ETKENLER

Bugün çoğulcu toplumlarda bir arada yaşamanın karşısında ciddi engeller bulunmaktadır. Özellikle dinsel, etnik ve kültürel aşırılıkların, ayrımcı ve etkileştirici tutumların, asimilasyonist yaklaşımların altını çizmek gerekir. Bunların ortadan kaldırılması veya en azından minimize edilmesi düşüncesi, modern eğitime ve okula yeni görev ve sorumluluklar yüklemiştir. Batı'da çok kültürlü eğitimin ortaya çıkması böyle bir sürecin sonrasına rastlamaktadır. Bu bağlamda özellikle, toplumun hemen her katmanında öğrencinin devam etmekte olduğu kamu okullarında bir arada yaşama olgusunun çeşitli düzeylerde ele alındığı görülmektedir. Vatandaşlık, tarih, edebiyat gibi sosyal bilgi ağırlıklı derslerde ve bunların yanında dini içerikli derslerde bir arada barış içinde yaşamanın gerektirdiği temel değerlere, demokratik yaşamın getirdiği anlayış ve beklentilere sıklıkla vurgu yapılmıştır/ yapılmaktadır.¹⁹⁹

Günümüzde farklı kültürlere mensup insanlar birbirleriyle daha sık karşılaşmak suretiyle birbirleri hakkında daha yeni şeyler öğrenmektedirler. Farklı olanlar arasında meydana gelen bu “karşılaşma” durumu, gerek günlük hayat içerisinde farklı sosyal ortamlarda okul, sokak, iş yeri, toplu taşıma araçlar vb. gerekse teknolojik aygıtlar ve görsel, işitsel ve yazılı basın yayın organları yoluyla gerçekleşebilmektedir. Daha önce birbirini hiç görmemiş, birbirleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan ve ya yanlış bazı düşünce, inan ve kanaatlere sahip bu insanların karşılaşmalarının niteliği son yıllarda gittikçe daha fazla öne çıkarılmakta, araştırmalara konu olmaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁹ Aydın, Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 15.

²⁰⁰ Bkz: Eersel, S. And C. Hermans; P. Slegers, “Expressing otherness in inter religious Classroom Communication, Empirical Research into Dialogical Communication in Religiously Puluriform Learning Situationsin Catholic Primary School”, *Journal of Empirical Theology*, V:21, I: 1, pp. 1-31, 2008; Keaten, J. A. And Soukup; “Dialogue and Religious Otherness, Toword a Model of Plusolictic Interfaith Dialogue”, *Journal of International and Intercultural Communication*, V:2, I:2, pp. 168-187.

Aynı sınıf ortamında birlikte eğitim gören farklı kültürlere mensup öğrencilerin sayısındaki artışa bağlı olarak, bu öğrencilerin birbirlerine nasıl baktıkları, birbirleri hakkında ne tür inanç, kanaat, ön yargı vb. taşıdıkları; birbirlerinin din, kültür, inanç ve etnik aidiyetlerini nasıl anlamlandırdıkları son yıllarda daha fazla araştırılmaktadır. Benzer çalışmalara öğretmen; idareci, ebeveyn gibi farklı paydaşların da dâhil edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Elbette tüm bu uğraşının arkasındaki temel kaygı farklılıkları bir arada bulunduran toplumsal yapıyı güçlendirmek, barış içerisinde bir arada yaşamaya katkı sağlamak böylece devlet ve toplumun geleceğini garanti altına almaktır.²⁰¹

Şimdi bir arada yaşamayı zorlaştıran etkenleri açıklamada yarar vardır. Çünkü sorunları bilmeden çözüm önerileri geliştirmek anlamlı değildir.

1. Ötekileştirme

Öteki kavramı son dönemde toplumda cinsiyet, dil, etnik köken vb. bakımlardan farklılık arz edenlerin ya da azınlıkların ezilmişliğini nitelemekte kullanılmaktadır. Bu anlamda söz gelimi azınlık olan grubun çoğunluk olan gruba göre düşünülmesi “ötekilik” ve “ötekileştirme” kavramları üzerinden açıklanmaktadır. Ötekileştirme, bir kişi, grup, sınıf veya halkın taşımış olduğu farklılıklar referans alınarak ayrıştırılması ve buna bağlı olarak dışlanması, suçlanması ve reddedilmesidir. Ötekileştirme temelde insanın kendine benzemeyeni “farklı” ve “yabancı” olarak algılayan yapısından kaynaklanmaktadır. Bu sayede, “öteki” , yani “ben olmayan”, “yabancı” ya dönüşürken, öteki olarak görme, yani öteki haline getirme davranışı da “ötekileştirme” eylemine dönüşmektedir. Bir bakıma yabancı görünen kişi/grup ya da şey(ler) yabancılaştırılmaktadır.²⁰²

“Öteki”nin ne/kim olduğuna ilişkin farklı bakış açıları bulunmaktadır. Felsefeden psikolojiye, edebiyattan siyaset bilimine kadar birçok alanda “öteki”nin kurgulanışı ve anlamı üzerine farklı izah denemeleri yapılmıştır. Öteki kavramı bugün sosyal bilimlerde oldukça işlevsel bir kavramdır. Zira birçok sosyo-psikolojik olguyu açıklarken ona göndermede bulunulmakta, toplumsal pek çok olay ve olguyu açıklamak için kullanılmakta ve oldukça geniş bir yelpazede açıklanmaktadır. Ötekini ya da

²⁰¹ Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 39.

²⁰² a.g.e., s. 46.

ötekiliğin ne olduğunu anlamak ve açıklamak önemlidir, zira üretim-tüketim biçimlerinden milliyetçiliğe, toplumsal cinsiyetten çok kültürlü eğitim politikalarına dek birçok sahada öteki kavramı kullanılmaktadır. Ancak öteki ve onunla ilgili kavramları açıklamak gerekmektedir.²⁰³

En genel anlamıyla öteki, benin dışında olan, ben'e ait olmayan demektir. Ben, var olabilmek, fark edilebilmek, anlaşılabilirlik ve hem kendisi hem de başkaları tarafından tanınmak ister. Ben kendisini tanımlarken etrafında ben olmayana dışarıda bırakan sınırlar çizer. Bu sınırlar aynı zamanda kendi sınırlarını da oluşturacaktır. Çünkü o, ancak bu şekilde benleşebilir. Benin kendisine ilişkin yaptığı her belirleme aynı zamanda ben olmayana dair bir betimleme de içerir. Bu nedenle, benin tanımlanmasıyla ötekine de işaret edilmiş olur.²⁰⁴ Dolayısıyla ben ötekinin birbirleriyle olan ilişkileri, tanıma ve tanınmayla ilgilidir.

Ötekileştirme bireylerin ya da toplumsal grupların kendi özelliklerini üstün görerek, başkalarının farklılıklarını görmezden gelip kendi öz değerliliklerini ön plana çıkarmaya çalışmalarıdır. Buradan yola çıkıldığında insana birey ya da salt insan olarak bakmanın dışında yapılan tüm ayrımların, sınıflama veya kategorileştirmenin bir nevi ötekileştirme olduğu anlaşılacaktır. Bu, insanın ırkıdan, yaşadığı şehre ve ülkeye, giydiği kıyafete, konuşma biçimine, siyasi görüşüne, tuttuğu takıma kadar geniş bir yelpazeyi içine alabilmektedir. Farkında olmadan ya da bilerek İstanbul'da yaşayanlar Bitlistekilere, Türkiye'dekiler Amerika'dakilere, başörtüsü takanlar takmayanlara, Karadeniz aksanıyla konuşanlar Ege aksanıyla konuşanlara, A partisindekiler B partisindekilere göre ötekidirler. Örneklere bakınca ötekileştirici tavrın bir ayrıştırma refleksi yansıttığı söylenebilir. Dolayısıyla öteki olmanın bireysel bir tercihi yansıtmasının ötesinde egemen iradenin, gücü ya da otoriteyi temsil eden belirlediği sınırların ötesine itilme hali olduğunu söylemek mümkündür. Modern toplumu oluşturan temel özellikler göz önünde bulundurulduğunda, “siyasi, kültürel, dini, ekonomik ve daha birçok alanda” “ben ve öteki” ayrımının yapıldığı görülmektedir.²⁰⁵

Ben ya da benlik, insanın kendi kişiliğine ilişkin kanaatlerinin bütünü olup, insanın kendini tanıma ve değerlendirme sürecinden doğar. Sosyal psikolojide benlik

²⁰³ Aydın ve Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 59-71.

²⁰⁴ Sibel Kiraz, “Yabancılaşmanın Kökeni Üstüne”, *İstanbul Üniversitesi Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S:12, Güz 2011, s. 153.

²⁰⁵ Aydın ve Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

kavramı insanın kendisine sorduğu bazı sorular ve bu sorulara verilen cevaplar bağlamında anlaşılmiş ve açıklanmıştır.²⁰⁶

Ayrımcılık, bir kişi ya da gruba, belli özelliklerden dolayı (cinsiyet, ırk, ten rengi, din ya da inanç, siyasi görüş, bölge, millet vb.) başkalarından farklı muamele etmek, önyargılı davranmaktır. Ayrımcılık kişi ya da grubun başka kişi ya da gruplardan daha kötü muamele görmesini beraberinde getirdiği için haksız ve acımasız bir tutum veya uygulamadır. Bununla beraber ayrımcılık, pozitif ya da negatif yönde olabilir. Ne var ki, ayrımcılık dendiğinde genellikle negatif ayrımcılık anlaşılır. Ayrımcılık dini tercihlerden dolayı yapıldığında dini ayrımcılık, ırk ya da etnik kökene yönelik olduğunda etnik ayrımcılık, cinsiyete dönük yapıldığında cinsiyet ayrımcılığı gibi farklı adlarda adlandırılabilir.

Yeryüzündeki insanların farklı inanç, düşünce ve sosyal çevreye sahip olması, birbirlerini besleyerek zenginleştiren bir unsur işlevi görebilir. Farklılıklarımız bizi farklılaştırmakta ve türlü kombinasyonlara yol açarak hayatı zenginleştirmekte ve yeniliklere kapı aralamaktadır. Şu halde önemli olan, farklı olanı, “ötekini” bilmek, anlamak, onunla iletişim kurmak suretiyle onun varlığını fırsata/imbkâna dönüştürmektir. Birey ve toplum, başkasına bakarak, onun üzerinden kendini kavrayabilir. Başkalarını tanıyarak insan kendisi hakkındaki görüşlerini gözden geçirmek, derinleştirmek zihni ve ahlaki yönden olgunlaşmak imkânını elde edebilir. Esasen gücünü başkası gibi olmaya harcamak yerine, kendisi gibi olmaya, başkasından daha iyi olmaya, hem kendisine hem başkasına yararlı olmaya çabalamak hem daha kolay ve daha az stresli, hem de barışa götürme ihtimali daha fazladır.²⁰⁷

Ötekileştirme ya da yabancılaştırmanın bir sorun haline gelmesi, çoğu zaman öteki olarak kabul edilene yüklenen anlamlardan kaynaklanmaktadır. Pek çok toplumda öteki konumuna oturtulan, farklı ya da yabancı olarak algılanan kişi ya da gruplara negatif anlamlar yüklenir. Siyasal, dini, kültürel ve ekonomik açıdan belli karşıtlıklar üzerinden biz ve öteki yönelik tavırlar saldırganlığa şiddet ve savaşa yol açmaya başlar. Artık ötekiler ya da yabancı olanlar yani düşmanlar öldürülebilir ya da köleleştirilip kullanılabilir örneğin satılıp paraya tahvil edilebilir. “En iyi öteki, ölü olandır”, sözü yukarıdaki zihin yapısı oldukça iyi açıklamaktadır. Ötekini dışlama ve

²⁰⁶Mehmet Karaca, “Farklılaşma, Bütünleşme ve Birlikte Yaşama Üzerine”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S:18, Yıl:2012, s. 226-238.

²⁰⁷Bilgin, *İslam'da Ötekine Bakış*, s. 22.

yok etme biçiminin en çarpıcı örneği soykırımdır. Bilindiği gibi soykırım olayında yabancı olarak görülen toplum tümüyle hedef alınır ve yok edilmeye çalışılır.²⁰⁸

Ötekileştirme olgusunun aynı din içerisindeki farklı anlayışlar bağlamında da var olduğu görülmüştür/görülmektedir. Aslında ötekileştirme işi bir başlamaya görsün, artık sınır tanımaz, dur durak bilmez; ayı din içinde de işitilir. Bu tutumun sahibi olan kişi, dini anlamayı kendi tekelinde sayıp din jandarmalığına kalkışabilir; dolayısıyla kendi dindaşlarını bile ötekileştirebilir. Kendi dindaşının farklı yorumu benimsemesine karşı onun bu müsamahasızlığı, taddil veya tekfir (Müslüman'ın sapkın olduğu ve ya dinden çıkıp kâfir olduğunu iddia etme) mekanizmasına bile dönüştürebilmektedir. Kendisi gibi düşünmeyen, kendi dindarlık anlayışını aynen benimsemeyen, din içindeki farklı yorumlardan birini kabullenenleri hemen sapıklıkla itham etme ve ya tekfir etme kolaycılığı, farkında olmak, hem kendi anlayışımız üzerinde düşünmeyi durdurmamaya hem de başkalarının anlayışlarını anlama çabalarını göstermeye neden olur. İslam'ın üst aidiyetiyle Müslüman kimliğini yeniden inşa etmekle yükümlü olan Müslüman bireyin, bu tür dışlayıcı davranışlarla, mezhepçilikle kendini var etmeye kalkışması, İslam'ın onaylayacağı bir şey değildir.²⁰⁹

Eğitim sistemi, insanı ve insanlığı bir bütün olarak görüp de değerlendiren bir bakış açısını ortaya koyarak bu sorunlara çözüm üretmek durumundadır. İnsana saygıyı temel ilke edinerek insana saygıyı öğretecek olan bu eğitim sistemi, öncelikle barbarlığı, düşmanlığı, çatışmacı kültürü çürütecek ve onun yerine sevgiyi, farklılıklara rağmen uzlaşmayı bir insani gerçeklik olarak öne çıkaracaktır. Bu eğitim sistemi, sorunlara ülke veya bölge ölçekli değil de evrensel ölçekte bakmayı her bireye kazandırmak için çalışacaktır. Bütün insanlığın, dini ve kültürel farklılıkları birer risk olarak değil de, yeni öğrenmelerin ve gelişmenin dinamikleri olarak görmesi sağlanacaktır. Adaletsizlik, savaş, terör, çatışma gibi olumsuzluklara karşı çıkmakla yetinmeyip onların alternatifi olan güzellikleri, iyilikleri üretmenin önünü açacaktır. Bunu başarması için eğitim sisteminin, eğitilen bireylerin her birinin kendini gerçekleştirmesini hedeflemek durumundadır.

²⁰⁸ Aydın, Osmanoğlu, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, s. 47-48.

²⁰⁹ Muhammet Şevki Aydın, *Açık Toplumda Din Eğitimi, Yeni Paradigma İhtiyacı*, Nobel Yayınları, Ankara 2011, s. 149

2. Önyargı

Bir gruba karşı olumsuz değerlendirme içerisinde bulunmanın ve dışlamanın en temeli önyargıdır. Ve bu önyargı birlikte yaşamada ilişkinin seyrini en çok etkileyen unsurdur. Gordon W. Allport, önyargının antik dönemden günümüze üç aşamadan geçerek değişikliğe uğramasının ve bugünkü anlamını kazanmasının analizini yapmıştır. Allport'a göre antik dönemde önceki karar ve deneyimlere dayanılarak verilen hüküm anlamına gelen önyargı, daha sonra gerçekler hakkında nesnel bir inceleme yapmadan, iyice düşünmeden alelacele verilmiş bir yargı manasında kullanılmıştır. Bugünkü anlamı ise desteksiz ve mesnetsiz bir şekilde peşinen varılmış bir yargı ile birlikte bir şeyin lehinde ve aleyhinde bir tavır almayı, yani sempati ve antipati duygularını da içerecek şekilde genişletilmiştir. Bilimsel literatürde ise, katı ve yanlış genelleştirme yaparak, bir gruba veya o grubun üyelerine olumsuz tutum ve davranışlar gösterme eğilimi olarak tarif edilmektedir.²¹⁰ Körü körüne inanç haline dönüşerek psikolojik temelde, önyargı farklı gruplarda olabilecek herhangi bir erdemın gerçek ya da hayali kusurlarını abartma eğilimi ile katlanarak doğrudan reddi anlamına gelir. Ötekileştirilenlerin eylemleri öyle bir yorumlanır ki, her yaptıkları eylemlerini biraz daha karartır ve sanki ne yaparsan yap, ne söylersen söyle, yerden yere vurulacak ve sana karşı kanıt olarak algılanır ilkesine uygun olarak yapılanlar kötücül dürtüler olarak algılanır.²¹¹

Farklı gruplar arasında bir bakıma bilgi sağlayıcı olarak da kullanılan ve sosyal psikolojide kalıplaşmış tutumlar (kalıp yargılar) diye isimlendirilen ön yargılar gerçekliğin nesnelleşmesinin önündeki en büyük engellerdir. Kalıplaşmış tutumlar (kalıp yargılar) belirli gruplar hakkında sahip olunan bilgilerin özetidir. Bilinmeyen bir grup hakkında duyulanlarla yetinilir ve araştırmaya gerek duyulmadan bir yargıya ulaşılmış olunur.²¹² Bu da bir başka grubu, sembolik ilişkisellikte tanıyıp anlamlı bir farklılık düzeyine sahip olmaktansa, gruba karşı belli yükselmeler ve kimi zaman gerçekliği olmakla beraber genelde kurgusal düzlemde seyreden kalıp yargılar beslenilmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla kalıp yargılar sosyal mesafeyi destekleyen bir bilgi kaynağı haline gelmektedir.²¹³ Farklı gruplara karşı birlikte yaşamaya zarar

²¹⁰ A. Yapıcı, *Din, Kimlik ve Ön Yargı*, Karahan Kitapevi, Adana 2004, s. 14-19.

²¹¹ Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, (çev: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998, s. 57.

²¹² Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yayınları, İstanbul 2016, s. 133-135.

²¹³ Muzaffer Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, s. 654-56.

veren bir diğerk önyargının temelinde ise, benmerkezcilik ve grup merkezçiliğı yatmaktadır. Bu salipsizmdir. Felsefi bir ifade olan salipsizm, kendine aşırı bağımlı olmak evrenin kedi etrafında döndüğünü sanmak, hakikati sadece ve sadece kendi algılamalarına göre biçimlendirmek demektir. Yemeğini yemek, kestiğini yemek sosyal mesafe tutumları hem gruplar nezdinde çok değışkenliğe sahip olması hem de bu iki soru arasında bir ayırımın oluşması birey üzerindeki kadim ön yargıya örnek olarak verilebilir. Bu iki tutumun farklı gruplara göre ölçümü ve aynı gruba yönelik olarak bile farklı sonuçlarda ölçülmesi dinsel önyargıda işaret olarak algılanabilir.²¹⁴

Birey içinde yaşadığı toplumdan bağımsız değildir. Dünyaya gelişle birlikte sosyalleşme sürecine girer ve içinde yaşadığı toplumun reflekslerini kazanır. Ama bu yapıda birey ve toplum ilişkisi dinamik bir ilişkidir. Toplum bireyi dönüştürürken birey de toplumu dönüştürmektedir. Bu noktada birey/ toplum ilişkisini karşılıklı etki kavramı ve birlikte yaşama açısından hareketle incelenmesinin önemli olduğu unutulmamalıdır. Grup içi, gruplar arası ilişki ve sosyal çevrelerin kesişmesi gündelik hayat pratikleri formlarında şekillenmektedir. Durağan ve bireyi içinde kaybettiren gruplar arası /içi ilişkiden ziyade gündelik hayat gerçekliğinden hareketle örnek merkezli bakış açısı geliştirmenin birlikte yaşamaya daha çok katkı sunacağı düşünülmektedir. Farklı gruplara karşı sosyal mesafe turum soruları bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu formlar birlikte yaşamada toplumda incelenmesi gereken tutumları sunmaktadır. Dışlanmışlık yaşayan gruplar, birlikte yaşamada daha hoşgörülü ve esnekler. Hâkim gruba karşı yapılan itiraz iç grup tutarlılığını sağlamaktadır. Bu tutarlılık, karşı çıkılan noktalara ilişkin üslubun yönünü de çizmektedir. Çünkü bu grup içinde yapılan yanlışlığa, farklı grubun örneğini ayıplama retoriğinden ziyade, yanlış olana taraf olmayı uyaran bir üslupla müdahale edilmektedir.²¹⁵

3. Taassup

Taassup sahibi insanlar genellikle kendileri ile aynı düşünceye sahip olmayan diğerk insanları suçlar, onlara karşı kin ve nefret duyar, onları hor görür; hatta düşmanlık beslerler. Böyle bir düşünceye sahip olan kişi, herkesin kendisi gibi düşünmesini

²¹⁴Karlı, “Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler: Kabullenme ve Dışlanmanın Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevi Sünnilik Örneği)”, s. 127-128.

²¹⁵a.g.m., s. 132-133.

ister.²¹⁶ Bu kimseler “başkalarının inancına, düşüncesine, örf ve adetlerle saygı göstermezler. Benimsedikleri inancı ve düşünceyi körü körüne savunurlar. Duyduklarını, bildiklerini araştırıp sorgulamazlar. Bu da onların cahil ve bilgisiz kalmalarına neden olur.”²¹⁷

Bağnaz kişiler kendi düşüncelerini bir defa bile olsun test etmeyi düşünmezler. Çünkü daha çok önyargılarla hareket ederler ve bu ön yargıları onların kendi yanlışlarını görmelerine engel olur. Bundan dolayı sürekli sabit fikirlidirler ve her zaman yanlıgılar içindedirler. Asla objektif olamazlar. Farklı düşünce ve inançlara kapalıdır.²¹⁸ Bu insanlar, başkalarına karşı hoşgörülü ve anlayışlı olamazlar. Herkesin kendileri gibi düşünmesini, inanmasını isterler. Farklı inanç, düşünce ve görüşlere tahammül edemezler. Kendileri gibi düşünmeyen kişilere karşı önyargılı davranırlar.²¹⁹

İnsanlar arasında huzursuzluk meydana getiren, toplumdaki sevgi, saygı ve hoşgörü ortamına zarar veren taassubun ortadan kaldırılmasında dinin, sağlıklı bir din eğitiminin önemli bir rolü vardır. Ancak ders kitaplarına göre din eğitiminin taassubu yok edilmesi için bilimsel bir anlayışla yürütülmesi gerekir. Çünkü dini bilimsel yollara başvurmadan öğrenen kişiler hurafe ve batıl inanışlara yönelebilir, dinde bulunmayan birçok şeyi varmış gibi kabul edebilirler. Tek doğru inanç ve uygulamanın kendilerinininki olduğunu düşünür, başkalarına karşı hoşgörüsüz davranır, taassupkar olurlar. Bu da insanlar arasında iyi ilişkiler kurulmasını engeller, toplumda barış ve huzur ortamına zarar verir.²²⁰

Bağnazlık, taassup ve cehaletle mücadeleni çoğulcu din eğitiminin temel amaçlarından biri olduğu bilinmektedir. İncelenen ders kitaplarının hoşgörü, bağnazlık, taassup gibi kavramlara yer vererek bunları anlamlandırmaya çalışması din eğitiminin niteliği bağlamında önemlidir. Ayrıca bir arada yaşama, barış ve dinin doğru yaşanması bakımından temel sosyolojik dinamiklere vurgu yapılması, bağnazlık ve mücadele de din eğitiminin rolüne değinilmesi çoğulcu din eğitiminin niteliği bağlamında altı

²¹⁶Ekşi, A., Yapıcı, A., Özbay, E., ve Akgül, M., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 119.

²¹⁷M. Kabakçı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi II. Sınıf Ders Kitabı*, Tutku Yayıncılık 2012, s. 114.

²¹⁸Ekşi, A., Yapıcı, A., Özbay, E., ve Akgül, M., *a.g.e.*, s. 119.

²¹⁹Kabakçı, *a.g.e.*, s.114.

²²⁰*a.g.e.*, s. 112.

çizilmesi gereken hususlardır.²²¹ Nitekim gerçekte farklılıkların yasama veya var olma haklarına saygı göstermek, onları korumaya çalışmak onların da onaylanması gerektiği yönündeki bir değerlendirmeyi, bir bir anlatımla farklı görüşleri onaylamayı göstermektedir.

4. Cehalet

Bugünün insanının can sıkıntısının kaynağını refah ve hedefsizlik, gayesizlik, idealsizlik ve cehalet oluşturmaktadır. Bütün bunlar değer yargılarının ayaklar altına alınmasından ve moral gücünün zayıflığından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber hak ve hakikati göremeyen, sadece heva ve heveslerinin doğurduğu tasavvurlarına (hayallere) önem verenler, cehaletin etkisinden kurtulamayanlardır. Bilinmesi ve inanılması gereken bir hakikat var ki, o da; Batılın büyüklüğü, batılı hakka, şerrin büyüklüğü de şerri hayra tebdil edemez. Şayet beşeriyet (toplum) hak yolunu geçerek, Allah'ın emirlerine uysaydı tedrici bir surette yanlışlıkları ve yanlış anlamaları, inatlaşmaları düzeltmek mümkün olacak ve kötü neticeler önlenecekti.²²² Oysa bu toplumların (ülkelerin) inşaları imana erip de Bize karşı sorumluluk bilinci taşıyor olsalardı onların önünde göğü ve yerin bolluklarını açardık; fakat gerçeği yalanlamaya kalktılar ve Biz de (kendi) yapıp ettiklerinden ötürü onları kısıktırak yakaladık”²²³ buyrulmaktadır.

İnsanın kendini geliştirmesi ve yenileyebilmesi belli ölçüde kendini bilmeye tanımaya bağlıdır. Kendini yenileyebilen kişi için sahip olduğu kabiliyetleri, geliştirme ve kendini arama bitmeyen bir faaliyettir. Buna ilaveten, Kur'âni ahlakı temsil etme, birlik ve beraberlik düşüncesiyle oturup kalkma, yaşadığı çağın şuurunda olma, ilim ve fenlerle kendini donatma ve zenginleştirme, dünya ve ahret dengesini iyi kurabilme, anlayışına sahip olma, bilgili insanların özellikleri olarak belirtebiliriz.²²⁴

Bireysel ve toplumsal sorunların temelinde cehalet yatmaktadır. Cehalet sadece bilgi eksikliği de değildir. Bilip de cahilce işler yapan nice okumuşlar vardır. O nedenle toplumda cehaleti gidermeye yönelik bir bilinç geliştirilmelidir. Bilginin bilince

²²¹Osmanoğlu, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, s. 66.

²²²İsmet Altıkardeş, *Din ve Sosyal Bütünleşme*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2004, s. 270.

²²³A'raf, 7/96.

²²⁴Altıkardeş, *a.g.e.*, s. 271.

dönüşmesi, cehaletle mücadelede en önemli unsurdur. Bu konuda DKAB dersi özellikle din alanındaki bilgi ve bilinç eksikliğini giderici bir rol üstlenebilir.

5. Fırsat Eşitsizliği

İnsanın yaratılışındaki sağlam ve değişmez bir güdüden kaynaklanan çalışma²²⁵ ve mülk edinme en temel haklardan biridir. Bu nedenle bir toplumdaki siyasi idarenin iktisadi hayatı düzene koyma, çalışılabilecek yaş ve kabiliyette olan herkese iş imkânı temin etme sorumluluğu vardır.

Hangi yönetim sisteminde olursa olsun, fırsat eşitliği ve ekonomik baskı ayrımcılığa neden olmaktadır. Bireyin eylemleri, açıkça kesin olarak başkalarına zarar vermiyorsa ekonomik özgürlüğüne saygı gösterilmelidir. Yoksulların yoğunlukta olduğu yerleşim bölgelerinde şiddet olaylarının daha fazla artacağı kuralı²²⁶ göz önünde bulundurularak hayat mücadelesinde din, dil, bölge ve ırk ayrımına gidilmeksizin toplumun her üyesine şans tanınmalıdır.

İnsanın doğasında var olan çalışmak, üretmek ve ticari teşebbüste bulunmak gibi potansiyellerin haksız yollarla bastırılıp başkaları tarafından istenilen hedeflere göre bir kalıba girmeye zorlanması ekonomik kalkınmayı engellediği gibi haksızlığa uğrayan bireyleri toplum barışını tehdit eden eylemlere de sürükleyebilir. Bu muhtemel tehlikeyi önlemede, İslam inancına göre durmadan çalışmanın ibadet, haksız kazanç yollarının ise felaket olduğu anlayışını yetişmekte olan gençlere kavratmanın önemi büyüktür. Toplum bireyelerine kazandırılacak bu anlayış, maddi ve manevi alanda kalkınmanın motor gücünü oluşturacaktır.

6. Sömürü

Sömürü, başkalarının gücünden ya da maddi kaynaklarından karşılıksız olarak menfaat sağlamak demektir.²²⁷ İnsanın başkası tarafında ezilmesi, şahsiyetinin yok edilmesi enerji ve birikiminin hiçe sayılması anlamına da gelen sömürü, kişilik haklarına hakaret yönüyle bireye; üretici iş gücünün yok edilmesi açısından da topluma

²²⁵İmaduddin Halil, *Sosyal Adalet*, çev: Said Aykut, Şule Yay., İstanbul 1993, s. 31.

²²⁶Ergil, *Türkiye'de Terör ve Şiddet*, s. 16-17.

²²⁷Bkz: Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayınları, İstanbul 1996, s. 997.

karşı yapılmış büyük bir zulümdür. Sömürünün hâkim olduğu toplumlarda efendi ve köleler,²²⁸ ezenler ve ezilenler²²⁹ vardır.

Sömürü, daha çok siyasal ve ekonomik açıdan güçlü ya da kişi ya da kurumların eylemidir. Ekonomik üstünlük, sömürden yana olan zengin ve güç sahiplerinin her şeyi olduğundan, kazanmak onların tek hedefidir. Onlar için var olmak, istediklerini elde etmek ve insanlar arasındaki üstün konumlarını devam ettirmek demektir. Kendi mutluluklarını sürdürebilmek için her şeyi göze alan sömürü yanlıları mazlumların sadece yaşama haklarının korunmasına taraftardır. Çünkü kendi huzur ve refahlarının devamı bir anlamda çalışma sorunluluğunu üstlenen mazlumların yaşamasına ve onlara hizmet etmesine bağlıdır.²³⁰

Sömürden yana olanlar, kendi üstün konumlarını devam ettirmek uğruna, toplumda sosyal statü itibarıyla alt tabakayı oluşturan insanların kendi özgür iradeleriyle düşüncelerini ve ekonomik alanda girişimde bulunmalarını istemezler, onlar, güçsüzlerin kendilerini ekonomik alanda geliştirip üretmeye başlamalarından ve ticari gelişimde bulunmalarında endişe duymaktadırlar. Bu yüzden sömürücüler, güçsüzlerin gelişme yönündeki girişimlerini engellemek için her türlü baskıyı kullanmaktan çekinmezler.²³¹

Emeğin hiçe sayılıp milli servetin dengesiz dağılımına yol açan sömürünün en önemli sonucu fakirlik ve yoksulluktur. Bu durumda sosyal barıştan söz edilemez. Bir toplumda sömürülmeye en müsait olan işçi, memur, güçsüz ve yetim gibi gelir düzeyi başkalarının takdirini bağlı olanlardır. Çalışanlara hak ettiği ücreti ödemeyip güçlerinin dışında sorumluluk yüklemek ve olara haksız muamele etmek, sömürünün en belirgin şeklidir. Nitekim Kur'an'daki şu ifadelerle insanlar, güçsüzlerin mallarını haksız yere kullanma ve çalışanlara zulmetme ihtimaline karşı uyarılmaktadırlar.²³²

²²⁸Abdülhamid Muhsin, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, çev. Mehmet Çakır, Koba Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 64.

²²⁹Paulo Freire, *Pedagogy of The Oppressed*, Trans; Myra B. Ramos, New York 1970, s. 44.

²³⁰Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 203-204.

²³¹Bkz. Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, s. 219-220.

²³²Yılmaz, *a.g.e.*, s. 205.

7. Zulüm

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren, hatta Âdem'in (a.s.) oğlu Kabil'in Habil'i öldürmesiyle zulüm insanlığın gündemine girmiş bulunmaktadır. Tarihin bu uzun sürecinde insanlık zulmün elinden çok çekmiş; nice canlar, servetler ve iktidarlar zulme kurban gitmiştir. Güçlü olan fert veya toplumlar zayıf olanlara zulmetmiştir. Medeni olsun ilkel olsun; hemen her toplumda zulüm şu veya bu şekilde görülmüştür. Zulüm insanı kuvve-i gadabiye (öfke duygusu) sinin kontrolden çıkmasıyla meydana gelir.²³³ Her insan da bu kuvve var olduğu için Yüce Kur'an, insanın bu zalimlik yönünü şöyle dile getirir: "Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışırsanız sayamazsınız. Gerçekten insan zalum (çok zalim) ve nankördür, (İbrahim, 14-34) insan zalim (çokça zulüm eden) ve cehül(çok cahil)dir."²³⁴

Günümüzde, zulüm değişik boyutlar kazanmıştır. Din, ırk, yönetim, ekonomi ve menfaatler bahane edilerek yapılan zulümler bireysel boyutu çoktan aşarak sosyal bir boyut kazanmıştır. Çağımızda hayatın arasında yer alan devlet kurumunun kuruluş gayelerinin en önemlilerinden birisi kendi vatandaşlarını hepsinden zulüm ve haksızlığı kaldırmak iken, bugün birçok ülkede devlet, bir kısım vatandaşlara karşı zulüm aygıtı olarak kullanılmaktadır.

Zulüm insan onuruna aykırı, toplum nizamını tehdit eden fitrat dışı bir olay olduğu için tüm toplumlar şu veya bu şekilde zulümle mücadele etmiştir ve bundan sonra da daha etkili bir şekilde etmelidir. Zulme karşı en etkin mücadeleyi kuşkusuz semavi dinler yürütmüştür. Bu dinlerden de en iyi en etkin ve en önemli mücadeleyi İslam nizamı vermiştir.

İslam'ın zulümle mücadele konusunda değişik ve etkin ideal bir mücadele yöntemi vardır. İslamiyet; ırkçılık siyasi, iktisadi ve dini istismar gibi zulme giden tüm kanalları kapatmıştır. Zalimler karşı hem hukuki hem siyasi hem psikolojik müeyyideler koymuştur.

Dün insanlık İslam'ın adaletine ne kadar muhtaç idiyse; bugün daha fazla muhtaçtır! Ancak modern dünyada çok süflü bazı emeller uğruna eğlence türü bazı aşağılayıcı şeylerle insanları bu ihtiyacı duymaktan alıkoyar; İslam'ın adalet ve hakkaniyetinden istifade etmelerini engelliyor.

²³³ Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, s. 218-227.

²³⁴ Ahzab, 33/72.

İnsanların öncelikli olarak birbirlerinden beledikleri husus eziyet vermemek ve rahatsız etmemektir. Bu hayatın vazgeçilmez bir kanunudur; en ilkel toplumlardan en medeni toplumlara kadar hep var ola gelmiştir. İnsanlar birbirlerine eziyet vermekten ne kadar sakınırlarsa o kadar beraber yaşamaya devam edebilirler. Bir toplumun bireyleri bu konuda ne kadar bilinçli olurlarsa o toplumun birliğı ve beraberliğı o kadar sağlam olur; dış arızalara karşı dayanıklı olur. Toplumun bu bilinç sayesinde kendi bünyesinde geliştirmiş olduğı bağışıklık sistemine bu arızaları def etme imkânı ve gücü yüksek olur.²³⁵

İslam her çeşit zulmü herkese karşı, her yerde ve her kimden gelirse gelsin kesin bir şekilde yasaklamıştır. Zulüm ne mümine, ne kâfire karşı ne barışta ne de savaşta asla yapılamaz. Hele zulmün çok çirkin bir çeşidi olan işkence veya işkenceyle adam öldürme, İslam'ın hiçbir suretle kabul etmediğı ve İslam'ın gayri-insani ve gayr-ahlaki kabul ettiğı bir olaydır.

²³⁵Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, s. 218-227.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

A. KUR'AN-I KERİM VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

İslam, kabile ayrılıklarına dayalı, köle-efendi sınıflamasını vazgeçilmez sayan putperest bir toplumdan, inananların kardeşliğine ve inansın inanmasın bütün insanların Allah'a ait olmakla korunup yaşatılması gerektiğine dayalı yeni bir toplum oluşmuştur.²³⁶ Kur'an'ı Kerim, açık seçik ve dolambaçsız şekilde dinsel özgürlüğe, farklılığa ve dinsel çoğulculuğa hak tanıyan kitaptır. Bu konu da pek çok ayet bulunmaktadır. Hakikati insanlara tanıtan ve Kur'an, onu benimsemenin özgür iradeyle seçilmesini istemekte ve kimin doğru yolda olduğunu ahrette bize Allah'ın göstereceğini bildirmektedir.²³⁷ O zamana kadar Müslüman'ın görevi inanmak, hakikati kabullenmek, bu iman gereği olarak iyilikleri çoğaltmak ve bunu söylem ve eylemiyle insanlara iletmektir. Dileyen inanır, dileyen inanmaz; bu konu da zorlama yoktur.²³⁸

Kur'an'a göre potansiyel olarak insan en güzel biçimde yaratılmış²³⁹ ve yeryüzünde Allah'ın halifesi unvanına sahip²⁴⁰ onurlandırılmış²⁴¹ bir varlıktır. İnsanlık onuruna sahip olma bakımından insanlar eşittir. “Ey Âdem'in çocukları!”, “Ey insanlar!” diye hitap eden Kur'an, insanlık ailesini işaret ederek, gayrimüslimlerle Müslümanları ayrı platformlara yerleştirmek yerine onların temeldeki bütünlüğünü dile getirmektedir. İslami gelenekte gayrimüslimler, “Ümmet'ud-Da've” olarak adlandırılarak Hz. Peygamber'in ümmetinin farklı bir grubu olarak telakki edilmiştir. Denebilir ki, “İslam'ın dışındaki diğer inançlara bağlı insanlar, İslam dini ve Müslümanlar için bir “öteki” değildirler.” Yalnızca onların tevhid inancı karşısında bir “öteki” oluşturma çabaları, İslam'ın ve Müslümanların reddettiği bir husustur. İslam'a göre küfür ya da şirk, ilahi hakikatten yoksunluğu, Allah'a nispetle beşerin varlığı doğru algılayamamasını ifade etmektedir. Gerek farklı kabileler ya da kültürlerle mensup

²³⁶Bilgin, “İslamda Ötekine Bakış”, s. 11-40.

²³⁷Maide, 5/48.

²³⁸Bakara, 2/256.

²³⁹Tin, 95/4.

²⁴⁰Bakara, 2/30.

²⁴¹İsra, 17/70.

insanlar²⁴² gerekse de daru'l-harp ve zimmi gibi ayrımlar içinde algılanan bireyler İslam açısından “gerçek öteki”ni temsil etmezler.²⁴³

İslam açısından dilsel, etnik, sosyal ve kültürel farklılıkların doğal olduğu ve tüm bu farklılıkların tanışmak, gelişmek(tearuf) için birer vesile kabul edildiği anlaşılmaktadır. Sosyokültürel farklılıkları yaratılıştan kaynaklanan temel farklılıkları görerek gelişim vesilesi sayan Kur'an, Adem ve Havva'nın nesline vurgu yaparak ortak bir insan tabiatına atıfta bulunur. Buna göre tüm insanlar ortak bir atadan gelmek suretiyle aynı insani potansiyellerle donatılmışlardır. İnsanların en temel de cinsiyet olmak üzere, dil, ırk, kavim/topluluk, millet olmak üzere pek çok açıdan farklı yaratıldıklarına işaret eden birkaç ayet meali şöyledir: “*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirimizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık....*”²⁴⁴

“Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet kılardı...,”²⁴⁵ “... Dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da Allah'ın varlığının kudretinin delillerindedir...”²⁴⁶ Kur'an beşeri farklılıklara özellikle dikkatleri çekerek onların doğru anlamlandırılmasını kılavuzlamaktadır.²⁴⁷

Hucurat suresi 13. ayette insanların önce erkek ve kadın, ardından da boy ve kabileler halinde yaratıldığına ve bu farklılıkların üstünlük veya eşitsizlik vesilesi yapılamayacağına işaret ettikten sonra bu farklılıkların tearuf için olduğu ifade edilmektedir. Burada tearuf birbirini bilmek, tanımak(tanışmak), birbirini keşfetmek vb. anlamlara gelmektedir. Tearuf kelimesinin aslı Arapçadaki “arefe” kelimesidir ki o da özü itibariyle tanıma, anlama, bilme demektir. Arefe kökünden gelen terim ve kavramlar genelde kültür ve sosyal davranışlar anlam alanına giren kelimelerdir. Bu fiil, morfolojik özellikleriyle karşılıklı münasebet, karşılıklı eylem üretimi ve yarışma ifade etmektedir. Buradan hareketle tearuf, tanışıp bilişmede, bilgi üretmede karşılıklı faaliyet göstermek, bir başka deyişle, medeniyetlerin oluşumuna vücut veren mozaikte bir renk

²⁴²Hucurat, 49/13.

²⁴³M. Ş. Aydın, “Peygamber Efendimizin Örneğinde İnsan Onuruna Saygı Bilinci Kazan(dır)mak”, *Hiz. Peygamber ve İnsan Onuru*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 55.

²⁴⁴Hucurat, 49/13.

²⁴⁵Nahl, 13/93.

²⁴⁶Rum, 30/22.

²⁴⁷M.Ş. Aydın, *Kültürler Arası Din Eğitimi*, Nobel Yayınları, I. Baskı, Ankara 2015, s. 50.

ve desen sahibi olmak için yarışmaktadır.²⁴⁸ Bu kavram bağlamında ötekiyle birlikte var olmaya, başkalarından/ötekenden öğrenmeye ve böylece zenginleşmeye, kapı aralanmaktadır.

İslam, ilk döneminden itibaren farklı dini inanışlarla bir arada yaşamış, bunu kültürel zenginlik olarak nesiller boyu sürdürmüştür. Hz. Peygamber döneminden başlayarak “zimmî” statüsü verilen gayrimüslimler kendi inançlarının gereğini serbestçe yaşamışlar, sosyal ve kültürel değerlerini korumuşlardır. İslam’ın geniş hoşgörüsü sayesinde yetenekli gayrimüslimler saraylarda ve tercüme merkezlerinde etkin roller üstlenmişlerdir. Gerek Emevi ve Abbasi devletleri, gerekse daha sonraki dönemlerde Hıristiyan ve Yahudi din adamları ile Müslüman din adamları arasında dini tartışmalar yaşanmış, bu tartışmalar bazen devlet erkânının huzurunda bazen hak ve gerçek olduğunu savunmaya çalışmışlardır. İslam bu hoşgörünün en güzel örnekleri Endülüs’te asırlar boyunca sergilenmiştir. Türklerin İslam’ı kabul etmeleri ve Anadolu’ya yerleşmeleri Bizans baskısı altında bulunan Doğu Kiliselerine rahat nefes alma imkânı sağlamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde bu müsamaha en üst seviyeye çıkmış, cemaatler kendi hukuki kurallarını uygulamışlar, devlet içinde devlet olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Fethedilen bölgelerde inançlara baskı yapılmaması, farklı inançların varlıklarını devam ettirmelerini sağlamış, bu da İslam’a girişi ve bölgelerin İslamlaşmasını kolaylaştırmıştır. Farklı inanışta da olsa insanlar arasında komşuluk ilişkileri ve ortak değerleri paylaşma olgusu yaşanan toprakların savunulmasında da bir birliktelik doğurmuştur. Sonuç olarak İslam, Devlet olduğu dönemden günümüze kadar farklı kültürleri bir arada tutan ve onları kendi değerleri içinde yaşatan bir sistem olarak varlığını devam ettirmiştir.²⁴⁹

Hiçbir insanı hiçbir zaman bizimle aynı dili konuşmuyor, aynı dine inanmıyor diye farklı göremeyiz. “Bizler, birbirimizi, renklere, sınıflara, bölgelere ayırarak, yabancılar olarak görmeye alışmış, hatta düşmanlık ilişkileri geliştirmiş olsak da, dinlerimiz aslında bizim akrabalar olduğumuzu söylemektedir. Buna böylece inanmaya çağrılmakla, birbirimize karşı davranışlarımız da bu inanca dayanmaya çağırılmışızdır.”²⁵⁰ Hiçbir zaman insanın hiçbir insana dininden, dilinden, ırkından,

²⁴⁸Mualla Selçuk, “Kültürel Çeşitlilik ve Din; Birlikte Yaşamaya Kur’ani Bir Yaklaşım”, *Tearuf*, Edt. Remziye Yılmaz, s. 237-238.

²⁴⁹Mustafa Baş, “İslam Tarihinde ve Tarihimizde Farklı Kültürlerle Birlikte Yaşama Tecrübesi”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Haziran 2011, C:14, S:38, s. 41-58.

²⁵⁰Bilgin, “İslam’da Ötekine Bakış”, s. 11-40.

mezhebinden, ten renginden dolayı üstünlüğü yoktur. Yüce Allah kimseyi bunlardan dolayı üstün kılmamış ve ayrı bir muamele yapmamıştır. O insanların takvasına, olan bağlılığına ve inancına bakmaktadır.

Farklılıklarımız bizim zenginliklerimizdir. Bu zenginliğin farkında olup insanlığın birlikte barış içinde huzurlu, mutlu yaşamalarına imkân vermeliyiz. İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren yapılan fatihlerle kazanılan toprak sayısı artmıştır. İslamiyet farklı dinlerin, dillerin, renklerin, mezheplerin olduğu topluluklara kadar yayılmıştır. Ama hiçbir şekilde İslam düşüncesi buralardaki insanlara farklı bir gözle bakmamıştır. Yaratılanı yaratandan ötürü sevmiş ve kabullenmişizdir. Bu kabullenme İslamiyet'in insanların hangi özelliklere ait olursa olsun insanların bir arada yaşayabileceklerini sağlamış ve göstermiştir.

Günümüz dünyasında bazı insanların veya toplumların İslamiyet'i bir terörizm gibi göstermeye çalışmaları, İslamiyet'i bir öldürme dini gibi gösterenler az değildir. Ama İslamiyet hiçbir zaman bir terörizm dini olmamıştır. Atılan itiraflar, yapılan karamalar İslamiyet'e zarar verdiği gibi birlik ve beraberlik içerisinde, bir arada yaşayan insanlara da zarar vermektedir. İslamiyet haksız yere hiçbir cana zarar verilmesini kabullenmemektedir aksine can ve mal güvenliğine herkim olursa olsun önem vermektedir. Asırlardır insanların bir arada ve birlikte yaşamalarını sağlayan, insanlığın hamurunu bu şekilde yoğuran İslamiyet'tir. İslamiyet samimiyet, sevgi, kardeşlik, birlik ve beraberlik dinidir.

Sonuç olarak insanlara yaptığı davette öğretilerini bütün açıklığı ile ortaya koyan İslam, muhatap aldığı dinler ile ilişkilerinde hep iyi muameleyi esas alan bir yaklaşım tarzı içerisinde olmuştur. İslam'ı din olarak benimsemiş olan devletler ve milletlerde, özet olarak anlatıldığı gibi tarihleri boyunca diğer din mensuplarına, birer emanet ve güvence sağlanmış varlıklar olarak bakmışlardır. Onların haklarına yapılacak ihlali, hem dünyevi hem de uhrevi sorumluluk saymışlardır. Onlara baskı uygulamamışlar, asimile etmemişler, etnik ve kültürel soykırım uygulamamışlardır. Dünyanın en güçlü devleti oldukları dönemde, onların dinlerine, inançlarına, kimliklerine, dillerine ve kültürlerine en ufak bir müdahale de bulunmamışlardır. Yüzyıllarca sürdürülen bu beraberlikle, 1700'lü yıllarda itibaren Afrika ve Amerika kıtalarına giden sömürgeci ülkeler ile

karşılaştırıldığında, bugün bile Batı Ülkelerinin ulaşamadığı bir hoşgörü ve sevgi iklimini sağlamışlardır.²⁵¹

Allah insanları farklı farklı özelliklerde yaratmıştır ve yarattığı biz insanların da bu farklılıklara rağmen bir arada, birlik ve beraberlik içerisinde yaşamamızı birçok ayeti kerimelerinde dile getirerek vurgulamıştır. Bu ayetlerden bazıları şunlardır:

*“Ey insanlar! Şüphesiz ki biz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.”*²⁵²

*“Rabbin dileseydi insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı.”*²⁵³

*“Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin; çünkü o, apaçık bir düşmanınızdır.”*²⁵⁴

*“Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayınız. İşte onlar için büyük bir azap vardır.”*²⁵⁵

*“Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden kaçırsınız. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenleri sever.”*²⁵⁶

*“Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*²⁵⁷

²⁵¹Baş, ”İslam Tarihinde ve Tarihimizde Farklı Kültürlerle Birlikte Yaşama Tecrübesi”, s. 41-58.

²⁵²Hucurat, 49/13.

²⁵³Hud, 11/118.

²⁵⁴Bakara, 2/208.

²⁵⁵Al-i İmran, 3/105.

²⁵⁶Enfal, 8/46.

²⁵⁷Maide, 5/8.

“Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.”²⁵⁸

“Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecaviüz etmiş olursa – Allah’ın emrine dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın; dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözüme bağlayın ve herkese hakkını verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever.”²⁵⁹

“Allah’ın sana verdiği ahret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez.”²⁶⁰

“Ey iman edenler! Erkekler başka erkeklerle alay etmesinler; onlar kendilerinden daha iyi olabilirler; kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; alay edilen kadınlar alay edenlerden daha iyi olabilirler. Biriniz diğerinizi karalamayın. Birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fasıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.”²⁶¹

“İnsanların hakkı olan şeyleri kıskanmayın, bozgunculuk yaparak yeryüzünde karışıklık çıkarmayın.”²⁶²

“Müminler ancak kardeşirler, öyle ise iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah’a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.”²⁶³

“Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam

²⁵⁸Nisa, 4/58.

²⁵⁹Hucurat, 49/9.

²⁶⁰Kasas, 28/77.

²⁶¹Hucurat, 49/11.

²⁶²Suara, 26/183.

²⁶³Hucurat, 49/10.

*kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.*²⁶⁴

*“O’nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.”*²⁶⁵

Ayetlerden de anlaşılacağı gibi, toplumsal bir varlık olarak yaratılmış olan insanlar, yaşamlarını başka insanlarla beraber sürdürmek zorundadırlar. Çünkü hiçbir kimsenin hayattaki tüm ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün değildir. Her insan yaşamını sürdürmek için başkalarıyla işbirliği yapmaya, paylaşma ve yardımlaşmaya mecburdurlar. Kasap, fırıncı, çiftçi, doktor, öğretmen, terzi, eczacı, temizlikçi vb. gibi meslek sahipleri elde edilen ürünü veya bir hizmeti paylaşarak toplumsal hayatlarının varlığını sürdürebilmek için iş bölümü yaparlar ve buna göre yaşamlarını devam ettirirler. Birlikte, bir arada yaşamak, milli birlik ve beraberliği sağlamak ancak bu şekilde böyle bir yardımlaşma, paylaşma ve dayanışma ile mümkün olabilir.

Özetle İslam, beşeriyetin tamamını kuşatan, insanların her türlü ilişkilerini hak ve adalet ölçüleri dâhilinde tanzim edici kurallar koyan ilahi bir dindir. Onun gayesi, insanların dünya ve ahret saadetini temin etmektir. Koymuş olduğu hüküm ve kurallar bu gayeye ma’tuftur. İslam’ın bu konudaki mesajlarını toplum bireyelerine öğretip kavratmak eğitimle mümkündür. Özellikle DKAB dersi bu açıdan önemli bir imkân olarak değerlendirilebilir.

B. PEYGAMBER (s.a.v.) VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

İnsanlar bir arada yaşamak zorundadırlar. Bu birliktelik her türlü yardımlaşma ve dayanışmayı da beraberinde getirmektedir. Çünkü bir kişinin yalnız ve başkalarından yardım almadan yaşaması neredeyse imkânsızdır. Kişilerin birbirlerine yapacağı her türlü maddi ve fiziki yardım elbette çok önemli ve değerlidir.

Tarih boyunca gönderilen peygamberlerin, birlikte yaşama çabaları bağlamında insani bir takım ortak erdemleri hâkim kılmaya çalıştıkları ve asıl misyonlarını da söz konusu bu erdemlerin üzerine inşa ettikleri bilinen bir husustur. Bu erdemlerin başında da çoğunlukla insanın, insan olmakla kendisine bahşedilen; özgürlük ve özellikle inanç

²⁶⁴Al-i İmran, 3/103.

²⁶⁵Rum, 30/22.

özgürlüğü, yaşama hakkı gibi hususlar gelmektedir. Bunların yanı sıra peygamberler tevhit, kardeşlik, adalet, ahlak, doğruluk, insani muamele, hakkaniyet, can ve mal güvenliği, barış ve kardeşlik gibi hayati önem arz eden ilkeleri de buldukları toplumda yerleştirmeye çalışmışlardır.²⁶⁶

Peygamber (s.a.v.) gerek peygamberliği öncesinde gerekse de peygamberliği süresince hayatının her aşamasında insanların iyiliğini istemiş ve insanların birlik ve beraberlik içerisinde bir arada yaşamalarını tavsiye etmiştir. O'nun hayatının her aşaması bizler için güzel bir örnektir ama insanların bir arada yaşamalarına örnek olarak verilebilecek ve insanlık tarihi boyunca görülmemiş belki de daha da görülmeyecek olan insanların kardeşliğini sağlamasına Medine Vesikası örnek olarak verilebilir. Allah'a inansın inanmasın kendisinin peygamberliğini kabul etsinler veya etmesinler, zengin veya fakir hiç fark etmez herkesin birlik ve beraberlik içerisinde, bir arada yaşamasına uğraşmış çaba göstermiştir. İnsanların bir arada yaşamalarını göstermesi bakımından şu hadisleri örnek olarak sunabiliriz;²⁶⁷

*“İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır. Ve Allah Âdem'i topraktan yaratmıştır.”*²⁶⁸

*“Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki, Rabbiniz birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a; beyazın siyaha, siyahın beyaza takva dışında bir üstünlüğü yoktur...”*²⁶⁹

*“Kişinin, Müslüman kardeşini küçük görmesi kötülük olarak ona yeter.”*²⁷⁰

*“Mümin cana yakındır. (İnsanlara) yakınlık kurmayan ve kendisiyle yakınlık kurulamayan kimsede hayır yoktur.”*²⁷¹

*“İnsanlar bir zalimi görürler de onun zulmüne engel olmazlarsa, Allah'ın onları genel bir azaba uğratması kaçınılmazdır.”*²⁷²

²⁶⁶Hucurat, 49/13.

²⁶⁷Komisyon, 40 Hadiste Birlikte Yaşama Ahlakı, DİB Yayınları Broşür (Kartela) No:69, Ankara 2015.

²⁶⁸Tirmizi, Tefsiru'l Kur'an, 49; Ebu Davud, Edeb, 110-111.

²⁶⁹İbn Hanbel, 5/411.

²⁷⁰Müslim, Birr, 32.

²⁷¹İbn Hanbel, 2/40.

²⁷²Tirmizi, Tefsiru'l-Kur'an, 5; Ebu Davud, Melahim, 17.

“Peygamber(s.a.v.) bize şu yedi şeyi emretti: Hastayı ziyaret etmek, cenazeyi (kabre kadar) takip etmek, aksırana Allah’tan rahmet dilemek, zayıfa yardım etmek, mazluma yardım etmek, selamı yaymak ve yemin edenin yeminini tasdik etmek.”²⁷³

“Nerede olursan ol, Allah’a karşı sorumluluğunun bilincinde ol! Kötülüğün peşinden iyi bir şey yap ki onu yok etsin. İnsanlar da güzel ahlaka uygun biçimde davran!”²⁷⁴

“İnsanların gizli hallerini araştırırsan ya aralarına fesat sokmuş olursun ya da aralarında neredeyse fesat çıkmasına sebep olursun.”²⁷⁵

“Müslümanlar arasında kim bir yetimi yiyecek ve içeceğini üstlenecek şekilde sahiplenirse, affedilmeyecek bir günah işlememişse, Allah onu mutlaka cennetine koyar.”²⁷⁶

“İnsanların en kötüsü, şerrinden dolayı insanların kendisinden çekindiği kimsedir.”²⁷⁷

“İrkçiliğe çağıran bizden değildir. İrkçilik davası uğruna savaşan bizden değildir. İrkçilik davası uğruna ölen bizden değildir.”²⁷⁸

“Birbirinizden nefret etmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah’ın kulları, kardeş olun. Bir Müslüman’ın din kardeşiyle üç günden fazla küs durması helal olmaz!”²⁷⁹

“Müminler birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermeye, tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer.”²⁸⁰

²⁷³Buhari, İsti’zan, 8.

²⁷⁴Tirmizi, Birr, 55.

²⁷⁵Ebu Davud, Edeb, 37.

²⁷⁶Tirmizi, Birr, 14.

²⁷⁷Muvatta, Hüsnü’l-Hulk, 1.

²⁷⁸Ebu Davud, Edeb, 111-112.

²⁷⁹Buhari, Edep, 62.

²⁸⁰Müslim, Birr, 66.

Birlik ve beraberliğimizin sağlanmasının önemini vurgulayan buradaki hadisi şerifler ve daha birçok hadisi şerif bizlere bir arada, birlik ve beraberlik içinde yaşamamız gerektiğini vurgulamaktadır.

Peygamber (s.a.v.) hayatının her aşamasında her alanında insanların birlik ve beraberlik içerisinde, dayanışma içinde olmaları gerektiğini vurgulamıştır ve bunu yaşamındaki uygulamalarında da örnek olarak insanlara göstermiştir.

İnsanlık tarihinde bir arada, birlik ve beraberlik içinde yaşamının en güzel örneğini hiç şüphesiz Ensar ve Muhacir kardeşliği göstermiştir. Sahabelerin birbirlerinden hiçbir karşılık beklemeden evlerini, yurtlarını, hayatlarını paylaşmaları, birlik ve beraberliğin en güzel sergilenmiş örneğidir. Kimse kimseye üstünlük taslamamış, kimse kimsenin hakkında kötü düşünmemiş, herkes kardeşçe dostluk çerçevesi içerisinde toplumlarını inşa etmişlerdir. İşte bunu insanlara anlatan ve yaşayışıyla onlara örnek olan Peygamber (s.a.v.)'dir. Peygamber (s.a.v.) Yahudi de olsa, putperest de olsa, Hıristiyan'da olsa, kendisini kabul etsinler veya etmesinler herkesin aynı vatan üzerinde birlik ve beraberliği sağlayacağını insanlara göstermiştir.

C. MEDİNE DEVLETİ VE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

1. Medine'nin Etnik, Dini ve Siyasi Yapısı

Mekke'den göç ederek Medine'ye yerleşen Müslümanlara "Muhacir", Medine'nin yerli halkına, bunlara elden gelen her türlü yardımı yapanlara da "yarım ediciler" anlamına gelen "Ensar" denildi. Tarihte Muhacirler ile Ensar arasındaki kardeşlik kadar kuvvetli bir bağlantı kurulduğu görülmemiştir. Medineliler, yerlerini, yurtlarını bırakarak gelen Muhacirlere kardeş elini uzatmışlar mallarına bile ortak yapmışlardır. Onları evlerinde misafir olarak barındırdılar, ekmeklerini onlarla paylaştılar, iş buldular. Böylece onlara, yurtlarından ayrılmanın acısını çektirmediler. Muhacirler ve Ensar İslam Tarihinde hürmetle anılan iki gruptur.²⁸¹

Hz. Peygamber, Muhacirlerden her birini Ensar'dan biriyle kardeş olarak tayin etti. Bu kardeşlik kan ve nesep kardeşliğinden daha kuvvetli oldu. Tarih bu kadar

²⁸¹Osman Keskiöglü, *Hz. Peygamberin Hayatı, Sıyer-i Nebi*, DİB Yay., 28. Baskı, Ankara 2013, s. 86.

birbirine candan kaynaşan insanlar görmemiştir. Enfal suresi 72. ayet bu hususu açıklar.²⁸²

Medine, Mekke'nin yaklaşık 400 km kuzeyinde, Kızıldeniz'den de yaklaşık 200 km içeridedir. Mekke'ye göre havası daha ılıman, bahçeleri ve hurmalıkları bol, toprağı ziraate elverişli bir yerdir. Bu şehrin hicretten önceki adı Yesrib'ti.²⁸³ Hicretten sonra ismi "Medinetü'n Nebi" ve "Medinetü Resulullah" şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra şehre, aydınlık, nurlu şehir anlamına gelen "Medine-i Münevvere"²⁸⁴ denmiştir.

İslam'dan önce Medine'de iki toplumsal grup yaşıyordu. Araplar ve Yahudiler. Evs ve Hazrec kabilelerinden oluşan Araplar, Yemen'den Selü'l Arim denilen sel felaketi sebebiyle Medine'ye gelmişlerdir. Kaynuka, Nadir ve Kurayza oğulları kabilelerinden oluşan Yahudiler ise Romalıların Kudüs'ü işgalinden kaçıp Medine'ye gelmişlerdir. Bir görüşe göre de son peygamberin ortaya çıkışını müjdeleyen kitaplarının işaret ettiği yer burası olduğu için Medine'ye gelmişlerdir.²⁸⁵

Medine'deki Arapların dini Mekke'deki Araplar gibi İbrahim (a.s)'ın getirdiği dinin bozulmuş şekli olan putperestlikti. Hac zamanı Mekke'ye gidip hac yaparlardı, Mekkeli müşriklerin benzeri dini hayatı kendi şehirlerinde de sürdürürlerdi. Yahudiler Ehl-i Kitap olmaları hasebiyle din konusunda kendilerini Araplara karşı daha bilgili ve daha üstün görüyorlardı. Kendi dinlerini milli bir din ve kimliklerini de korumada temel unsur kabul ettikleri için bu dini başkalarına yayma gibi bir gayret içinde değillerdi.²⁸⁶

Medine'de Arap ve Yahudi milletlerini birbirine bağlayan merkezi bir idare sistemi yoktu. Araplar da, Yahudiler de müstakil kabileler halinde yaşıyorlardı. Hepsi bağımsız siyasi bir birlikti. Merkezi bir idarenin olmayışı sosyal hayat ve savunma alanında da kendini gösteriyordu. Ortak savunmanın olmadığı Medine'de her kabile kendine ait kaleler inşa etmişti. İbn Neccar, Arapların 13 hisarından söz eder. Yahudi kabileleri de, müstahkem kaleler arkasında yaşarlardı. Kabileler arasındaki ilişkileri düzenleyen yazılı bir hukuk yoktu. Yahudilerin elinde Tevrat olmasına rağmen yaşanan ihtilaflar çoğunlukla örf esas alınarak ve hakemler tarafından çözüldü. Yahudilerin

²⁸²Keskioglu, *Hz. Peygamberin Hayatı, Siyer-i Nebi*, s. 87.

²⁸³Buhari, Yesrib adı fesat anlamına gelen bir kökten geldiği için Hz. Peygamber(s.a.v.) hicretten sonra buraya hoş ve güzel anlamına gelen Tabe veya Taybe unvanlarını vermişti. 'İsmail Sarıçam, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Ve Evrensel Mesajı*, s.128'. Medine'ye bu ismin verilmesinde bu beldenin şirk kiri ile kirlenmeyip temiz kalmasına ve Peygamber'in hicreti dolayısıyla Muhammedilik nispetinin taşına toprağına sinmiş işaret vardır. 4/1753, 9 dipnot.

²⁸⁴Günay Bayburtlu Kesler, *Hz. Muhammed ve Onun Rehberliğinde Hayat*, Çıra Yay., Ekim 2010, s. 209.

²⁸⁵a.g.e., s. 209.

²⁸⁶a.g.e., s. 209-210.

çıkarıcı davranışları yüzünden zamanla Araplarla Yahudilerin arası açılmış, Araplar Yahudileri yenerek Medine’de hâkim duruma gelmişlerdi. Fakat çok geçmeden Yahudilerin entrikaları ile birbirlerine düşen Evs ve Hazrec kabileleri arasında çıkan savaşların sonuncusu Buas harbidir. Hicretten yaklaşık 5 yıl önce sona eren ve 120 yıl süren bu savaşta her iki tarafta büyük kayıplar vererek zayıf düşmüşlerdir. Bu yüzden zaman içinde Yahudiler, özellikle ekonomik yönden Medine’de hâkim duruma gelmişlerdi. Medineliler hicretten biraz önce merkezi bir otoritenin aralarında çıkan çatışmaları engelleyeceğini düşünerek Abdullah b. Übeyy’i başlarına kral yapmak istediler. Fakat Medine’de yaşanan problemler, ihtiraslı, dar görüşlü olan Abdullah b. Übeyy’in güç ve yeteneklerini fazlasıyla aşıyordu.²⁸⁷

Hicretten önce Medine’nin ekonomik gücü Yahudilerin elinde bulunuyordu. Yahudilerin kazançlarının büyük bir kısmı faize dayanıyordu. “Bununla birlikte Yahudiler, ziraat, ticaret, kuyumculuk, demircilik, dokumacılık, silah ve zirai alet imalatı ile meşgul oluyorlardı.”²⁸⁸ Arapçada ifade ettiği kelime manasına bakacak olursak Kaynuka kuyumcu, Nadir toprak mahsullerindeki tazelik, yani bunların ziraatla uğraştıklarına işaret eden bir kelime, Kurayza’nın deri tabaklayan kimseler için kullanılan bir tabir olduğunu görürüz. Muhtemelen onların asıl meslekleri de buydu ki en azından Medine’ye geldikleri sırada böyle olduğunu ifade edebiliriz.²⁸⁹

Araplar arasında sınırlı sayıda okuma yazma bilen vardır. Yahudiler ise Arapça konuşmalarına rağmen, bu dili İbrani alfabesiyle yazıyorlardı. Yahudiler çocuklarına verdikleri öğretimi “Beytü’l-Midrâs” veya “Medaris” denen yerde yapıyorlardı. Araplar ise kitaplarının olmayışı bir başka ifadeyle ümmi oluşları sebebiyle Yahudiler karşısında ezik duygular içerisindeydiler.²⁹⁰

Buraya kadar ele aldığımız Medine’nin yapısı, orada yaşayan halkların durumu ile ilgiliydi. Şimdi de hukuk devletinin ve anayasanın oluşturulması, Medine’deki oluşturulan kardeşliği ve bunların temeli olan “Medine Vesikası’nı” ele alalım;

Medine’nin şartları her bakımdan Mekke’den farklıydı. Farklardan birisini ve en önemlisini farklı topluluklara mensup, tamamıyla farklı kültürel geçmişlere sahip bireylerden yeni bir toplum inşa edilmesi oluşturuyordu. Elbette ki toplum olmak,

²⁸⁷ Kesler, *Hz. Muhammed ve Onun Rehberliğinde Hayat*, s. 210.

²⁸⁸ İ. Sarıçam, *Hz. Muhammed(s.a.v.) ve Evrensel Mesajı*, s. 132.

²⁸⁹ M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/185.

²⁹⁰ Sarıçam, *a.g.e.*, s. 224.

insanları bir mekânda toplamakla gerçekleşecek bir şey değildir. Her şeyden önce, toplumu oluşturacak bireyler arasında her birini diğerine bağlayan sıkı ve sağlam bağların bulunması gerekir. Bireyler arasında, toplum halinde yaşamının gerektirdiği şartların tesis edilmesi gerekir. Resulullah, Mekkeli Müslümanların oluşturduğu muhacirlerle Medinelî Müslümanların oluşturduğu Evs ve Hazrec topluluklarından bir Müslüman toplumu inşa etme sürecini başlattığı zaman, toplumun harcı olarak ilk yaptıklarından birisi, Müslümanlar arasında selamı emretmesi ve yaygınlaştırılmasını istemesi oldu. Elbette ki birbirlerine karşı olumlu sözlerle hitap eden, bu sözlerinde birbirlerinin iyilik ve esenliğini isteyenler arasında mevcut olan veya gelecekte olması muhtemel görünen problemler çözülür, buzlar erirdi. İlişkiler içten ve daha yoğun olurdu. Bağlar güçlenip, kuvvetlenirdi. Bu nedenle selama büyük önem verilirdi.²⁹¹

Toplumun temelinin sağlam olması, o toplumu oluşturan bireylerin birbirleriyle ilişkilerinin güçlü bir dostluk ve dayanışma üzerinde şekillenmesine bağlıdır. Resulullah, karşılıklı dayanışmayı arttırmak için, Muhacirlerle Ensar arasında inşa edilen kardeşlik bağını daha da güçlendirecek bazı uygulamalara karar verdi. Resulullah sadece kardeşlik uygulamasını pekiştirmek için değil, her çağdaki ve toplumdaki Müslümanlar arasında şekillenecek ilişkileri biçimlendirmek ve dayanışmayı gerçekleştirmek için, söz konusu iman kardeşliğinin önemini ve gereklerini sıklıkla dile getirdi. Müminlerin sevgi ve bağlılıkta tek vücut gibi olduklarını; vücudun bir organı acı çektiğinde, bu acıyı bütün vücudun yaşadığı gibi, müminlerinde birbirlerinin acı ve sıkıntılarına duyarsız olmadıklarını olamayacaklarını ifade etti.²⁹²

Medine’de merkezi bir idare sistemi yoktu. Araplarda Yahudilerde kabilecilik esasına dayalı birbirinden bağımsız bir siyasi birliktelikti. Peygamber kardeşlik akdi ile Müslümanlar arasında birlikteliği oluşturdu. Şimdide toplumsal birlik ve barışı sağlamak için Medine’de Müslümanları, gayri müslim Arapları ve Yahudileri içine alan siyasi bir birlik oluşturmak istiyordu. Medine’de dış işleri ve savunma alanlarında ortak bir yönetim izleyip, diğer alanlarda bölgesel yönetimlerinde serbest kalacakları bir idare tarzı olacaktı. (Bugünkü anlamda çok uluslu bir konfederasyon devleti). Peygamber (s.a.v) etnik kökenleri ve dinleri farklı bu grupları bir şehir devleti oluşturmak için teşkilatlandırmaya ikna etti. Enes b. Malik’in evinde toplanıldı.”Bu

²⁹¹Celalettin Vatandaş, *Hz. Muhammed’in Hayatı ve İslam Daveti*, Pınar Yay., 11. Basım, Ankara 2016, s. 33.

²⁹²Vatandaş, a.g.e., s. 34.

toplantıya katılanlar Medine toplumunu yeniden düzenleyen bir sistem oluşturmaya karar verdiler; birbirleriyle ve yabancılarla ilişkilerini, idari ve adli yapılarını, fertlerin sahip oldukları din ve vicdan hürriyetini, haklarını ve sorumluluklarını belirli esasları bağlayan bir metin hazırladılar.²⁹³ İslam Devletinin ilk anayasası olan “Medine Anayasası” ya da “Medine Vesikası” olarak anılan bu metin yeryüzünde bir devletin vazettiği ilk yazılı anayasa olma özelliğine sahiptir.²⁹⁴

2. Medine Vesikası ve Bir Arada Yaşama

Farklı inanç ve kültür mensubu insanları bir vatan parçası üzerinde barış içerisinde yaşatmayı hedefleyen Medine Vesikası şu hükümlere sahipti:

1. “Bismillâhirrahmânirrahîm.

2. Bu vesika, Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli mü'minler ve Müslümanlar ve bunlara tabi olanlarla yine onlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir). İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet (câmi'a) teşkil ederler.

3. Kureyş'den olan Muhâcirler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler ve onlar harp esirlerinin fidyei necâtını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

4. Benû 'Avf'lar kendi aralarında âdet olduğu vechile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye iştirak edeceklerdir ve (müslümanların teşkil ettiği) her zümre (tâife), harp esirlerinin fidye-i necâtını mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyyeye iştirak edeceklerdir.

5. Benû Hârisler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile evvelki, şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasında iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyyeye iştirak edeceklerdir.

6. Benû Sâide'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler

²⁹³Sarıçam, *Hz. Muhammed(s.a.v) ve Evrensel Mesajı*, s. 143.

²⁹⁴Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/189.

arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

7. Benû Cuşem'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

8. Benû'n-Neccâr'lar kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

9. Benû 'Amr İbn 'Avf'lar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

10. Benû'n-Nebî't'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

11. Benû'l-Evs'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidyei necâtını, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir...

12. Mü'minler kendi aralarında ağır malî mes'uliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, fidyei necât veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve mâkul bilinen esaslara göre vereceklerdir. (12/B) Hiçbir mü'min diğer bir mü'minin mevlâsına (kendisi ile akdî kardeşlik râbitası kurulmuş kimse) mûmâna'at edemez (Diğer bir okunuşa göre: Hiçbir mü'min diğer bir mü'minin mevlâsı ile onun aleyhine olmak üzere bir anlaşma yapamayacaktır).

13. Takvâ sahibi mü'minler, kendi aralarında mütecâvize ve haksız bir fiil îkâmı tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahut da mü'minler arasında bir karışıklık çıkarma kasdını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evlâdı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.

14. Hiçbir mü'min bir kâfir için, bir mü'mini öldüremez ve bir mü'min aleyhine hiçbir kâfire yardım edemez.

15. Allah'ın zimmeti (himâye ve temînâtı) bir tekdir; (mü'minlerin en ehemmiyetsizlerinden birinin tanıdığı himâye) onların hepsi için hüküm ifade eder. Zîra mü'minler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlâsı (kardeşi) durumundadırlar.

16. Yahudilerden bize tâbi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara muâvîz olanlarla yardımlaşılmaksızın, yardım ve müzâheretimize hak kazanacaklardır.

17. Sulh, mü'minler arasında bir tekdir. Hiçbir mü'min Allah yolunda girişilen bir harpde, diğer mü'minleri hâriç tutarak, bir sulh anlaşması akdedemez; bu sulh, ancak onlar (mü'minler) arasında umumiyet ve adâlet esasları üzere yapılacaktır.

18. Bizimle beraber harbe iştirak eden bütün (askerî) birlikler, birbirleriyle münâvebe edeceklerdir.

19. Mü'minler, birbirlerinin Allah yolunda (uğruna) akan kanlarının intikamını alacaklardır.

20. Takvâ sahibi mü'minler, en iyi ve en doğru yol üzerinde bulunurlar. Hiçbir müşrik, bir Kureyşlinin mal ve canını himâyesi altına alamaz ve hiçbir mü'mine bu hususta engel olamaz (yani Kureyşliye hücum etmesine mani olamaz).

21. Herhangi bir kimsenin, bir mü'minin ölümüne sebep olduğu kafî delillerle sâbit olur da maktûlün velîsi (hakkını müdafaa eden) rızâ göstermezse, kısas hükümlerine tabî olur; bu halde bütün mü'minler ona karşı olurlar. Ancak bunlara, sadece (bu kaidenin) tatbiki için hareket etmek helâl (doğru) olur.

22. Bu sahîfe (yazı)nın muhteviyatını kabul eden, Allah'a ve Ahiret Günü'ne inanan bir mü'minin bir kaatile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helâl (doğru) değildir; ona yardım eden veya sığınacak bir yer gösteren Kıyâmet Günü Allah'ın lânet ve gazabına uğrayacaktır ki o zaman artık kendisinden ne bir para tediyesi ve ne de bir tavîz alınacaktır.

23. Üzerinde ihtilâfa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir.

24. Yahudiler, mü'minler gibi, muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.

25. Benû 'Avf Yahudileri, mü'minlerle birlikte [İbn Hişâm'da bu, 'ma'a' (= ile) olarak, Ebû Ubeyd'de ise 'min' (= den) olarak zikredilir] bir ümmet (: câmi'a) teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlâları ve gerekse bizzat kendileri dâhildirler. Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikâb eder veya bir cürüm îkâ eder, o sadece kendine ve âile efradına zarar (vermiş) olacaktır.

26. Benû'n-Neccâr Yahudileri de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

27. Benû'l-Hâris Yahudileri de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

28. Benû Sâ'ide Yahudileri de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

29. Benû Cuşem Yahudileri de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

30. Benû'l-Evs Yahudileri de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

31. Benû Sa'lebe Yahudileri de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikâb eder veya bir cürüm îka eder, o sadece kendini ve aile efradını zarardîde etmiş olacaktır.

32. Cefne (âilesi) Sa'lebenin bir kolu (batn) dur; bu bakımdan Sa'lebe'ler gibi mülâhaza olunacaklardır.

33. Benû'ş-Şuteybe de Benû'Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır.

34. Sa'lebe'nin mevlâları, bizzat Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

35. Yahudilere sığınmış olan kimseler (Bitâne), bizzat Yahudiler gibi mülâhaza olunacaklardır.

36. Bunlar (Yahudiler)'den hiçbir kimse (müslümanlarla birlikte bir askerî sefere), Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkamayacaktır. Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa neticede kendini ve âile efradını mes'ûliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır (yani bu kaideye riâyet etmeyen bir kimse haksız vaziyette olacaktır). Allah bu yazıya en iyi riâyet edenlerle beraberdir.

37. Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki bu sahîfede (yazıda) gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır. Hiçbir kimse müttefikine karşı bir cürüm îka edemez: Muhakkak ki zulmedilene yardım edilecektir.

38. Yahudiler müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır.

39. Bu sahîfenin (yazının) gösterdiği kimse lehine Yesrib vâdisi dâhili (cevf), harâm (mukaddes) bir yerdir.

40. Himâye altındaki kimse (cârr), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir ve ne de (kendisi) cürüm îka edecektir.

41. Himâye verme hakkına sahip kimselerin izni müstesnâ, bir himâye hakkı verilemez.

42. Bu sahîfede (yazıda) gösterilen kimseler arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme yahut münâzaa vak'alarının Allah'a ve Resûlullah Muhammed'e götürülmeleri gerekir. Allah bu sahîfeye (yazıya) en kuvvetli ve en iyi riâyet edenlerle beraberdir.

43. Ne Kureyşliler ve ne de onlara yardım edecek olanlar, himâye altına alınmayacaklardır.

44. Onlar (Müslümanlar ve Yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.

45. Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştirake davet olunurlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlara) aynı şeyleri teklif edecek olurlarsa, mü'minlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din mevzuunda girişilen harp vak'aları müstesnâdır. Her bir zümre, kendilerine ait mıntıkadan (gerek müdafaa ve gerekse sâir ihtiyaçlar hususunda) mes'uldür.

46. Bu sahîfede (yazıda) gösterilen kimseler için ihdas edilen şartlar, aynı şekilde Evs Yahudilerine, yani onların mevlâlarına ve bizzat kendi şahıslarına, bu sahîfede (yazıda) gösterilen kimseler tarafından sıkı ve tam bir muhafazakârlık ile tatbik olunur. (Kaidelere) muhakkak riâyet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır. Ve

haksız şekilde kazanç temin edenler, sadece kendi nefesine zarar vermiş olurlar. Allah bu sahîfede (yazıda) gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel riâyet edenlerle beraberdir.

47. Bu vesika, bir haksız fiil îka eden veya cürüm işleyen (ile cezâ) arasına engel olarak giremez. Kim ki bir harbe çıkar, emniyette olur veya kim ki Medine'de kalırsa yine emniyet içindedir; haksız bir fiil ve cürüm îkai halleri müstesnâdır. Allah ve Resûlullah Muhammed himayelerini, (bu sahîfeyi) tam bir sadakat ve dikkat içinde muhafaza eden kimseler üzerinde tutacaklardır.

Bu belge İslam toplumu için çeşitli düzenleyici hükümlerle ilgili önemli işaretleri taşımaktadır.²⁹⁵ Bu belgeye, çağdaş terimler arasında “anayasa” kelimesini ad olarak vermek en uygun olanıdır. Zaten o, Anayasa ilanı mesabesinde olduğuna göre, şüphesiz ki o çağdaş herhangi bir anayasanın ihtiva edebildiği hususlar (diğer bir deyimle devletin içte ve dıştaki düzeni) için belirleyici, külli sınırlar koymakla bu özelliklerin tümünü kapsamaktadır. Yani bu anayasa, devletin kendi vatandaşları arasındaki münasebetleri tespit ettiği gibi, devletin diğer devletlerle olan münasebetlerini de belirlemektedir.

Resulullah(s.a.v.)’in Allah’tan gelen vahiyle koyduğu ve ashabına yazdırdığı sonra da Müslümanlarla komşuları olan Yahudiler arsında ittifakla kabul edilmiş olan bu anayasa; İslam toplumunun ta doğuştan beri tam bir anayasal temel üzerine dayandığına, İslam devletinin ilk doğuşundan itibaren bir devletin muhtaç olduğu idari ve anayasal dayanaklardan en mükemmeli üzerine kurulmuş olduğuna dair, delil olarak yeter.

Bu belge, Resulullah(s.a.v.)’in Yahudilere karşı muamelesindeki dillere destan adaletine işaret ediyor. Yahudi’nin tabiatındaki hile, zulüm ve entrika kendisine baskın çıkmamış olsaydı, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki bu adil anlaşmanın meyvesini vermesi imkân dâhilinde idi. Ama bu anlaşmanın üzerinden kısa bir süre geçmişti ki, Yahudiler kabullendikleri bu belgedeki maddelerin kapsadığı bir kısım şeylerden sıkılmaya başladılar. Bunun üzerine de, böyle olunca Müslümanlar, tek taraflı kabul ettikleri bu anlaşmayı feshettiler.

²⁹⁵M. Said Ramazan El-Buti, *Fıkhu’s-Siyre, Peygamberimiz (s.a.v)’in Uygulamasıyla İslam*, Çev: Ali Nar-Orhan, Aktepe, Gonca Yay, İstanbul 1991, s. 215-219.

Bu belgenin birinci maddesi, Müslümanların birliğini sağlayan yegâne unsur İslam olduğuna ve onlarda tek bir millet meydana getiren şeyin yalnızca İslam olduğuna; arıca Müslümanların ayrı özelliklerin ve farklılıkların, bu kapsamlı birlik çerçevesinde eriyip yok olduğuna işaret etmektedir.

İkinci ve üçüncü maddeler; Müslümanların kendi aralarında dayanışma ve birbirine arka çıkmasının gerektiğini en açık şekliyle ortaya koyuyor. Bununda İslam toplumunun en önemli niteliklerinden olduğuna işaret ediyor. Buna göre Müslümanların hepsi dünya ve ahret işlerinde birbirlerinden sorumludurlar.

Altıncı madde; Müslümanlar arasındaki eşitlik prensibinin, propaganda ve reklam aracı yönünden değil de; İslam toplumu için gerekli olan önemli şer'i rükünlerden bir rükün olduğuna ve onun en güzel ve en ince bir şekilde tatbik edilmesi gerektiğine işaret ediyor.

On birinci madde bize, Müslümanların çeşitli işlerinde anlaşmazlıklarında, başvurmaları gerekenin, "adil bir hakem" olan Allah'ın şeriatı ve onun hükmü olduğuna işaret etmektedir. Allah'ın hükmü ve şeriatı ise Kuran'ın ve sünnetinin ihtiva ettiği şeylerdir. Müslümanlar, çeşitli problemlerine bu kaynağın dışında çözüm aralarsa, günahına girmiş olurlar. Bu dünyada kendilerini sıkıntıya soktukları gibi ahrette de Allahü Teâlâ'nın azabına müstahak olurlar.

Resulüllah'ın Medine'de İslam devletini, temeli üzerine kurduğu bu belge, şu yukarıda açıklanan dört hükmü (Birlik, Yardımlaşma, Eşitlik ve Adalet) ihtiva ediyor. Resulüllah(s.a.v.) bu belgeyi Müslümanların yeni toplumlarında takip etmeleri için bir program olarak tespit etti. Birazcık düşününce ve dikkatlice bakın, o vesikada, açık bir şekilde diğer önemli hükümler de sezilebilmektedir.

Hukukun üstünlüğüne dayalı bir düzen: Rasulullah(s.a.v.) Medine'ye geldiğinde iktidarın tek başına Müslümanlara ait olduğu bir siyasi düzen kurmadı. Böylesine federal bir yapı içerisinde "hâkimiyet Müslümanların; Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerde ancak bizim tabiiyetimizde yaşayabilirler" demedi. 'Hâkimiyete dayalı' değil, 'katılım temeline dayalı' bir idare yapısı oluşturdu. Din, dil, ırk, kültür, sosyo-ekonomik ayırım gözetmeksizin Medine'de yaşayan her topluluğun katılımının sağlandığı paylaşımcı bir idari yapı oluşturuldu. Karşılıklı görüşmelerin sonunda herkesin kendini tanımladığı şekilde kabul edilmesi, onun yaşama, inanma ve düşünme biçimine saygı gösterilmesi hukukun teminatı altına alındı. Resulullah(s.a.v.)'in

başkanlığında başlatılan bu hareket hukuk devletinin²⁹⁶ temelini oluşturan esasları içerir.²⁹⁷

Farklılıklarla bir arada uyum içinde yaşama çabası: Bu anlaşmaya göre hiçbir baskı olmadan herkes inancını yaşamakta özgürdür. Aynı görüşe ve inanca sahip insanlarla bir topluluk oluşturabilir. Kendi hukukunu uygulayabilir. Ancak suç işleyen kabilesince korunmayacak ve kayırlmayacak. Bu madde geniş bir din ve inanç özgürlüğü sağlamıştır.²⁹⁸

Bu anlaşma ile kan ve akrabalık bağına dayalı yönetiminden kurtulup, 100 yılı aşkın bir süredir bir arada yaşama becerisine kavuşamayan Medine halkı ortak bir paydada bulup merkezi bir yönetime sahip olmuştur. Fakat kabile farklılıkları kaldırılmamıştır. Öyle ki Peygamberimiz(s.a.v.) savaşta bile her kabilenin kendi bayrağını kendi mensuplarından birisiyle taşınmasını istemiştir. Mekke'nin fethi sırasında da her kabile kendi sancağı altında bir grup halinde Mekke'ye girmiştir.²⁹⁹

Anayasanın üzerinde kurulduğu iki temel ilke 'adalet ve eşitlik': Kurulan bu hukuk devleti milli bir devlet olma özelliğinden ziyade içinde birçok milletin(kabilenin) barış içinde yaşadığı bir dünya düzeniydi. Özerk toplulukların içinde bulunduğu genel bir toplum ve siyasi yapı. Bu anlaşmaya katılanlar içinde herhangi bir grup, kabile, ırk veya milliyet özel haklara veya imtiyazlara sahip olamayacağı gibi, herhangi bir şekilde diğerlerinden aşağı olarak da görülemez. Bu anayasanın üzerine kurulduğu temel unsurların ikisi 'adalet ve eşitlik' ilkesiydi. Adalet kimin tarafında olmayı gerektiriyorsa onun yanında, kimin karşısında bulunmak gerekiyorsa onun karşısında idi. Bu sebeple bir Müslüman, Yahudi'ye karşı yaptığı haksızlık sebebiyle yargı önünde

²⁹⁶Hukuk Devleti, insan haklarına saygı gösteren, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her eylem ve işlemi hukuka uygun olan, her anlamda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, anayasaya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, hukuku tüm devlet organlarına egemen kılan, anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayıp, yargı denetimine açık olan, yasaların üstünde yasa koyucunun da bozamayacağı temel hukuk ilkeleri ve Anayasa'nın bulunduğu bilincinde olan devlettir."

²⁹⁷Rasulullah(s.a.v.)'in kurduğu bu devleti 'Teokratik Devleti' diye tanımlamak mümkün değildir. Teokratik Devlet demek, dine ve dini metinlere dayalı bir idare biçimi demek değildir. Teokratik devlet, ruhban sınıfının hâkimiyetine ve kilise otoritesinin üstüne dayanan bir idare sistemidir. Öyle bir devlette ruhban sınıfının sözleri sorgulanmaz ve tartışmasız kabul edilir. Teokrasiyi İslam ile birlikte kullanmak ya terminolojiye vakıf olmamanın yani cehaletin, ya İslam'a karşı bir düşmanlığın ya da Müslümanları ezip sindirme politikasının bir sonucu olarak ortaya atılmış bir iddiadır. Bu noktadan bakınca batının da laiklik anlayışının altında yatan problem din değil, din adamalarının ve dinin emirlerinin şahsi çıkarları için kullanan kilise teşkilatıdır.

²⁹⁸Kesler, *Hz. Muhammed ve Onun Rehberliğinde Hayat*, s. 220.

²⁹⁹a.g.e., s. 220.

cezalandırılıyor, adalet ilkesi önünde din farklılıkları eşitlik ilkesiyle yargının önüne geçilmiyordu.³⁰⁰

Çıkacak anlaşmazlıklar, Hz. Muhammed(s.a.v.) tarafından çözülecektir: bu madde Medine’de yaşayanların kendi aralarında çıkan ihtilafları çözemedikleri zaman davayı bir üst yargı makamına götürmeleri gerektiğini bildirir. Bu üst yargı makamı da tarafsız, güvenilir ve Medine dışından gelmiş Hz. Muhammed(s.a.v.)’dir. Allah peygamberine eğer isterse onların davalarına bakabileceği yetkisini vermişti.³⁰¹

Vesika’da bulunan hükümler bugün için referans olacak şekilde birçok toplumsal sorunun çözümünde ilham kaynağımız olacaktır. Böyle bir proje sayesinde kimsenin kimse üzerinde baskı kurmaya kalkışmadan başkalarını doğal bir gerçeklikle kabul etmesi ve onun yaşama ve düşünme biçimine saygı göstermesinin yasallaşması ve hukukun teminatı altına alınmasıdır. Bu sayede de kardeşlik, birlik ve beraberlik, birbirini kabullenme sağlanmış oldu.

Medine Vesikası ile tohumları atılan karşılıklı anlayış ve anlaşma kültürü Türk-İslam devletleri ve en nihayetinde Osmanlı İmparatorluğunda kendisini gösterebilmişti. 1071 yılından sonra Anadolu’da hâkimiyeti ele geçirmeye başlayan Selçuklu Türkleri, gayrimüslimlerin mal, can emniyetlerini korumaya çalışıp, Latin tüccarlar için Anadolu’nun çeşitli şehirlerinde özel kiliseler yaptırır. Yine aynı şekilde Ermeni ve Gürcü kaynaklarda, Melik şah’ın bütün Hıristiyanlara karşı şefkatle davrandığı, cenazesinde de Müslümanların yanında Hıristiyanlarında katıldığı nakledilir. Osmanlı İmparatorluğu, kendinden önceki İslam ve Türk devletleri gibi, Müslüman olmayanlara karşı hoşgörülü davranır. Nitekim Fatih Sultan Mehmet, 29 Mayıs 1453’de İstanbul’u feth ettiğinde Hıristiyan halk Ayasofya da ayin yaparak korku içinde beklerler. Fatih Rahibi çağırarak herkesin can, mal ve namusun emniyette olduğu, normal hayatlarını sürdürmelerini ister. Bu olay, devlet yapısında gayrimüslimlere tanınan hakların İslam’ın genel politikasının içinde yer aldığını gösterir. Fatih’in bu konuda örnek aldığı yegâne insan ise Peygamber (s.a.v.)’dir.

İnsanlar birlikte yaşamak zorundadırlar. Bu birliktelik her türlü yardımlaşma ve dayanışmayı da beraberinde getirmektedir. Çünkü bir kişinin yalnız ve başkalarından yardım almadan yaşaması neredeyse imkânsızdır. Kişilerin birbirlerine yapacağı her

³⁰⁰Kesler, *Hz. Muhammed ve Onun Rehberliğinde Hayat*, s. 220.

³⁰¹Maide, 5/42.

türlü maddi ve fiziki yardım elbette çok önemli ve değerlidir. Ama asıl yardım, arada hiçbir menfaat ve akrabalık bağı bulunmadan yapılacak manevi destek ve rehberliktir. Her insan hata yapabilir. Hatadan döndürmek için başkalarının desteğine ihtiyacı vardır. Dinimizdeki kardeşlik anlayışı ve Peygamberimizin kardeşlik uygulamaları eğitim temeline dayalıdır ve bugün de örnek alınacak niteliktedir. Değerlerimizin hızla aşındığı ve hayatımızın neredeyse tamamen mekanikleştiği bu günlerde, yeniden bir kardeşlik projesini uygulamaya koymak hem toplumsal projelerimizi çözecek, hem de yeni yetişen nesil için çok iyi bir örnek olacaktır.³⁰²

Toplumların huzur ve barış içinde yaşamaları, problemlerini büyük ölçüde eğitime bağlıdır. Birlik, beraberlik ve kardeşlik duygularının kazanılması da eğitimle mümkündür. Genelde bütün dinlerin, özelde İslam dininin kardeşlik konusuna büyük önem verdiğini görüyoruz. Herhangi bir baskı ve zorlama yapılmadan, herkesin kendi özgür iradesi ile kardeş olmasına, bir arada, birlikte yaşanılmasına imkân tanındığı sürece toplumdaki kardeşlik, birliktelik ruhu kaybolmayacaktır. Aksine birbirlerine daha sıkı bir şekilde perçinleneceklerdir.

D. TÜRK İSLAM GELENEĞİNDE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

Osmanlı Devleti çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup toplulukları bünyesinde toplayan çok milletli bir yapıya sahipti. Devletin toplumsal, siyasal ve yönetsel yapısı, ırk esasına değil, düşünce ve inanç temeline göre örgütlenmişti. O dönemin Avrupa'sında, Osmanlı Devleti kadar muhtelif din ve ırklardan oluşmuş bir imparatorluk da mevcut değildir. Yönetimde hâkim unsur olan Türkler, toplam nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydı. Geri kalanın ise Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar ve Araplar meydana getirmekteydi. Devletin bu çok milletli yapısı, hâkim olduğu coğrafyanın demokratik özelliğinden kaynaklandığı kadar, yönetim, siyaset ve insan anlayışına da dayanmaktaydı. Devlet, asimilasyon ya da kültürel sindirme ve eritme politikası izlemiş olsaydı, bu toplumsal yapının değişmesi kaçınılmazdı. Oysa Osmanlı Devleti böyle bir politika yerine, her inanç topluluğunu kendi içinde serbest bırakarak onlara belirli bir özerklik tanımıştı.³⁰³

³⁰²Mustafa Önder, "Hz. Peygamber Kardeşlik (Muahat) Uygulamaları ve Açısından Değerlendirilmesi", *AİBÜ SBE Dergisi*, C: 14, S: 1,14, s. 231-243.

³⁰³Abdülkadir Özcan; Fatih Andı; Fehamettim Başar; Hayati Develi; Cezmi Eraslan; Yılmaz Taşçıoğlu; Hüseyin Yorulmaz ve Azmi Yücel, *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/ Kültür*, İz Yayıncılık, C:4, İstanbul 1996, s. 225.

Osmanlı çok kültürcü modelinin çoğunlukla “hoşgörü” (tolerans) kavramıyla birlikte anıldığı bilinmektedir. Osmanlı millet sistemi, İmparatorluğu dinsel ayrımlar üzerinden gitmek suretiyle farklı milletlere ayırmış ve egemen Müslüman toplumun diğer milletlere karşı hoşgörülü olmasını öngörmüştür. Dilimizde tolerans kavramının karşılığında hoşgörü, tahammül, müsamaha, görmezden gelme ve göz yumma şeklinde kelimeler veya tamlamalar kullanılmaktadır. Burada tahammül sözcüğünün de Arapça da “haml” yani “yük” kökünden geldiğinin altını çizmekte fayda vardır.³⁰⁴

Bu çerçevede gayr-i Müslimlerin dini ihtiyaçlarını gerçekleştirmek amacıyla kurdukları kilise, manastır veya mezarlık gibi dini yerlerin kendilerine tahsis edilmesi veya bu yerlerin gayrimenkullere sahip olabilmeleri için padişahın onayı alınmıştır. Osmanlı hukukunda, imparatorluk kontrolüne geçen bölgelerdeki mevcut Hıristiyan ve Musevi kurumlarına da dokunulmazdı. Öte yandan Osmanlı Devleti’nde etnik grupların eğitim-öğretim hakları korunmuş ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır. Zımmiler diğer birçok konuda olduğu gibi eğitim-öğretim konusunda da serbest bırakılmışlardır.³⁰⁵

Osmanlı Devleti tarihte her dönem belli özellikleriyle tanınır ve tanımlanır. Bazı dönemler ise birçok özellikleri ile öne çıkar. Bu anlamda Osmanlı için de birçok özellik akla gelebilir. Fakat bunlar içinde ilk veya en çok akla gelen barış içinde birlikte yaşamadır. Hatta birlikte barış içinde yaşama Osmanlı tecrübesinin diğer adı gibidir. Osmanlılar, şüphesiz ki seleflerinden zengin bir kültür devralmışlar ve bunu daha da geliştirmişlerdir. Hatta onlar bu alanda en iyi uygulayıcılar olmuşlardır. Denilebilirki, Osmanlı tarihi, farklı kültürlerin birlikte barış içinde yaşayabileceğini gösteren tarihin en büyük tecrübesidir.³⁰⁶

Osmanlı Devleti, tarihte kurulmuş en güçlü devletlerden biridir. Büyüklüğünden daha önemli olan yanı oluşturmaya başardığı, muazzam birlikte yaşama kültürüdür. Çok sayıda farklı inanç mensubunu uzun süre bir arada barış içinde yaşatabilmesidir. Ermeniler, bu muazzam birlikte yaşama kültürünün oluşumuna katkı sağlayan milletlerin en önemlilerinden biridir. Onlar Osmanlıdan

³⁰⁴ Ayhan Kaya, *Farklılıkların Birlikteliği, Türkiye ve Avrupa’da Bir Arada Yaşama Tartışmaları*, Hiperlink Yayınları 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 77.

³⁰⁵ Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:15, S:1, Yıl: 200, s. 267-284.

³⁰⁶ Nebi Gümüş, “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği, Bir Arada Yaşama”, *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C:6, S:2, Mayıs-Ağustos 2009, s. 165-166.

önce de Selçuklular ve daha önceki dönemlerden beri Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır. Osmanlı, bu birlikte yaşama kültürünü önceki Müslüman toplumlarından devralmıştır. Fakat Osmanlı bunu herkesten daha uzun süreli kılabilmiştir. Denilebilir ki, Osmanlı toplumunun farklılıklarla birlikte barış içinde yaşama başarısı, herkes tarafından takdir edilmiştir. Zira Avrupa bunu yapabilecek tarihte derinlikten yoksundu. Batı medeniyetinin bu anlamda birlikte barış içinde yaşama tecrübesi ve birikimi henüz bunu yapabilecek düzeyden çok uzaktı. Bunun çok zaman isteyen ve zor kazanılan bir husus olduğu malumdur. Son dönemlerde attığı önemli adımlarla aldığı mesafeye rağmen bu konuda hala çok sorunlu bir yerde durduğu da düşünülürse o dönemde böyle bir beklenti içinde olmak aşırı iyimserlik olurdu.³⁰⁷

Osmanlı tebi'ası olan farklı din ve inanç mensuplarının aynı toplumun bir parçası olarak hemen hemen benzer haklara sahip oldukları ve benzer yükümlülüklerinin bulunduğu söylenebilir. Aynı yaşam alanını paylaşan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi topluluklarının inanç ve kültür farklılığına rağmen günlük yaşamlarında kendi kültür ve inançlarının gereği olan bazı özel durumlar dışında belirgin bir farklılık göze çarpmamaktadır. Bazı topluluklar için teorik düzeyde dini/siyasi/idari birtakım gerekçelerle dile getirilen sınırlamaların Osmanlı toplumunda gündelik hayatta alabildiğine yumuşatıldığı, uygulamada pek de gündeme gelmediği anlaşılmaktadır. Bu anlayış ve politikanın, Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar olmak üzere Osmanlı coğrafyasında birbirinden farklı çok sayıda topluluğun bir barış ve hoşgörü ortamında yaşamasına imkân tanıdığını söyleyebiliriz.

Osmanlı toplumunda farklı din, dil ve ırka mensup unsurların gündelik hayatta birbiriyle kaynaşmış bir halde iç içe bir hayat sürdürdüklerini, farklılıkların ise bir çatışmadan ziyade bir zenginlik unsuru haline geldiği bilinmektedir. İnanç düzeyinde ise her topluluğa kendi arasında inancının gerektirdiği şekilde yaşama (“ayin”ini icra etme) serbestiyeti tanınarak kimsenin inancına ve yaşam tarzına müdahale edilmemiştir.

Bu çerçeveden hareketle Osmanlı toplumunda farklı unsurların bir arada yaşatılmasına zemin hazırlayan belli başlı prensipleri şu şekilde sıralayabiliriz:

³⁰⁷Gümüş, “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği, Bir Arada Yaşama”, s. 193-195.

Herkesin kimliği son derece açık ve nettir, hiç bir din mensubu kimliğini/inancını gizleme ihtiyacı duymamaktadır.

Herkes mensup olduğu dinin/inancın gerektirdiği şekilde yaşamını sürdürmekte serbesttir. Bu alanda herhangi bir müdahale sözkonusu değildir. Ancak, hürriyetin yanında kişilerin mensubu oldukları topluluğa karşı sorumluluklarını da yerine getirmeleri beklenmektedir.

İlişkilerde adalet ve kanun karşısında eşitlik esastır. Hukukun, yerleşik nizamların, örf ve geleneklerin tayin ettiği haklar korunmakta, bu konuda herhangi bir kesime karşı ayrımcılık yapılmamaktadır. Buna karşılık ferdi veya kollektif yükümlülüklerin de eksiksiz yerine getirilmesi beklenmektedir.

Özellikle kişisel mülkiyetin korunmasına özen gösterildiği, herkesin malını dilediği kişiye, dilediği şekilde satmasına, ticari ilişkilerini yürütmesine imkan sağlandığı görülmektedir.

Topluca dile getirilen talepler dikkate alınmakta ve alınan kararlara riayet edilmekte, buna aykırı davranışlara izin verilmemektedir. Özellikle cemaat olarak veya mahalle bazında bir topluluk oluşturan unsurların aldıkları ortak kararların mensuplar için bağlayıcılık arzettiği, yöneticiler tarafından da dikkate alındığı ve gereğinin yapıldığı görülmektedir. Bu konudaki örnekler son derece gelişmiş bir yerinden yönetim anlayışının da varlığını göstermektedir.

Osmanlı toplum hayatında, müslümanlarla gayr-i müslimlerin ilişkilerinin sonuçlarını şöylece özetlemek mümkündür:

1. Osmanlı toplumunda yaşayan müslümanlar ve komşu köyler oluşturdıkları gibi, içinde kurmuşlardır. Bu şehirlerde ortak müesseseler vücuda getirerek bunlardan birlikte yararlanmışlardır.
2. Aynı mabette ibadet etmedikleri halde, birbirlerinin havrasına, kilisesine ve camiine saygı gösterip musevinin Cumartesi tatili, Hıristiyan'ın Pazar ayini ve müslümanın Cuma namazı Osmanlı toplumunda yaşayanların alışmış oldukları töreleri ve gelenekleri arasında kabul görmüş ve yaşama biçimi olarak yüzyıllarca yaşana gelmiştir. Hatta ortak ziyaretgâhlar, çok zaman aynı anda ziyaret edilmiş, kutsal mekân kabul ettikleri türbelerde bir arada bulunmaktan kaçınmamışlardır.

3. Yerine göre bir müslümanla bir gayr-i müslim kadın evlenmiş ve aile ortamında mutlu bir yuva kurmuşlardır. Çoluk çocuk sahibi olup, bu toplumda bir arada yaşamının en güzel örneğini vermişlerdir. Onun için yalnız giyim kuşamında değil, mimarisinde, folkloründe olduğu gibi; mutfağında, çardağında, damında ve avlusunda da ortak özellikler taşıyan bir hayatın içinde ömür sürüp gitmişlerdir.
4. Bayramlarında, eğlencelerinde bir araya gelen ve gündelik hayatlarındaki çeşitli ihtiyaçlarını birbirlerinden karşılamak suretiyle bir arada yaşayan müslümanlarla gayr-i müslimler, böylece aynı musiki nağmelerinden aldıkları zevki paylaşmışlardır. Bu arada sevdiklerini kaybettiklerinde de, tıpkı zevk ve eğlencelerinde olduğu gibi, keder ve üzüntülerine de ortak olmaktan çekinmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin, Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi gibi, müstakil birer topluluk olarak kabul edilip özerk statüye kavuşturulması, İstanbul'un fethinden sonra gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Bizans'ın yenik düşen halkına, "millet" statüsü tanıyarak onlara, kendi liderlerinin yönetimi altında, kurumlarını, geleneklerini ve yasalarını tatbik etmek imkânı vermiştir. Her millet, kendi liderlerini serbest olarak seçebilmek hakkına sahip kılınmıştır. O dönemde, devletin bütün idari kademelerine atama yoluyla gelirken, gayrimüslimlere kendi liderlerini seçme hakkı hakkının tanınması, bu topluluklara verilmiş önemli bir imtiyazdı. Bu aynı zamanda, çağdaş ve medeni bir uygulama olarak da değerlendirilebilecek husustur. Gayrimüslim topluluklar, yönetici sınıfla, doğrudan değil kendi millet liderleri vasıtasıyla, dolaylı bir ilişki içinde bulunmaktaydı.

Devlet, gayrimüslimlerle ilişkilerini, bu millet liderleri aracılığıyla yürütmekteydi. Çok çeşitli din, mezhep ve ırklardan meydana gelen gayrimüslim topluluklarının, böyle bir statü içinde yönetilmesi, devlet açısından da pratik bir yöntem olarak görülmüş olmalıdır. Çünkü haberleşme ve ulaşım imkânlarının gelişmediği, dil, din ve kültür birliğinin olmadığı toplum yapısında ve coğrafyada, devlet ile halk arasındaki ilişkilerin bu şekilde yürütülmesinin pratiği açıktır. Gayrimüslim topluluklar, Osmanlı yönetiminin verdiği statüden memnun olmalı ki, başka ülkelere göç etmek ve devlete karşı isyan etmek gibi bir davranış içine girmedikleri gibi, çeşitli ülkelerde zulüm ve baskı gören bazı gayrimüslim

topluluklarda, kurtuluşu Osmanlı topraklarına göç etmekte bulmuşlardır. Avrupa’da din ve mezhep taassubunun doruk noktasına ulaştığı dönemlerde, Osmanlı Devleti’nde geniş anlamda din özgürlüğüne dayanan bir politika takip edilmekteydi. Osmanlı Devleti başka devletlerin yaptığı gibi, fethettiği bölgelerin insanlarını dini ve kültürel yönden asimile etme yoluna gitmemiştir.³⁰⁸

Osmanlı yönetimi, fethettiği bölgelerde, milli ve kültürel entegrasyona değil, daha çok, devletin otoritesini tanımayı esas alan “coğrafi entegrasyon” politikasına ağırlık vermiştir. Devlet, ortak bir dil ve kültür politikası takip etmediğinden, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki kaynaşmayı, başarılı bir şekilde sağlayamadığı gibi, tebaasıyla kendi arasındaki irtibatı da kalıcı hale dönüştürememiştir. Hâlbuki gayrimüslimlere verilen özerk statü, böyle bir politikanın takip edilmesini engelleyecek nitelikte değildir.³⁰⁹

Bütün bunlardan sonra şunları kısaca söyleyebiliriz. Altı asır boyunca farklı ırkları, kavimleri, dilleri, dinleri bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti hoşgörü ve anlayış ile bünyesinde barındırdığı insanların birlik ve beraberlik içinde bir arada yaşamalarını sağlamıştır.

Bir toplumda yaşayan insanların birlik ve beraberliklerinin, sosyal dayanışma ve yardımlaşmalarının sağlanmasında, kardeşlik duygularının pekiştirilmesinde pek çok değer yadsınamaz tesirinin bulunduğu aşikârdır. Bu cümlede olmak üzere, gönül erbabının insan algısı, hoşgörü anlayışı, ön yargıdan uzak kurtuluş olgusuna yaklaşımı, dünyanın çekişmeye değmeyecek kadar basit ve geçiciliğine olan inançları, çok kültür ve çok dinli yaşam tecrübelerine bakışı, tasavvufi deyimle kesrette vahdeti, vahdette kesreti temaşa etmeleri yararlanabilecek ipuçlarından sadece bir kaçıdır.³¹⁰

Bütün buraya kadar anlatılanlar, dinimiz, tarih ve kültürümüz, örf ve adetlerimiz, tasavvufi tecrübemizin herkese yetecek kadar zengin bir müktesebata sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Anadolu havzası hoşgörü, insan sevgisi, birlikte yaşama tecrübesi açısından bir başka kıta ile kıyaslanamayacak kadar zengin ve emsalsiz örneklerle doludur. Hatta bu hoşgörü kültürüne Müslümanların hâkimiyeti altındaki Endülüs ve Sicilya deneyimini de katmak mümkündür.³¹¹

³⁰⁸ Abdülkadir Özcan vdğ., *Osmanlı Tarih, Kültür ve Medeniyet Ansiklopedisi*, s. 271-273.

³⁰⁹ a.g.e., s. 275.

³¹⁰ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, s. 360.

³¹¹ a.g.e., s. 60.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDKAB DERSİ VE BİRLİKTE/BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

Din, ilk insan Hz Âdem (as)'dan beri var olan ve çağlar boyunca insanlar tarafından önemli kabul edilen bir gerçekliktir. Allah (c.c)'in insanları var etmesiyle birlikte insanlarda her zaman bir varlığa inanma, bir varlığa bağlanma ihtiyacı hep olmuştur ve insanlar bu ihtiyacı bir varlığa inanarak, bağlanarak ve o varlığa ait dini ritüellerini kendilerince yerine getirerek sağlamışlardır.

İnsanların inanmış olduğu din veya dinler içerisinde de zamanla farklı dini yorumlar veya inanışlar ortaya çıkmıştır. Bu dini yorumların veya inanış tarzlarının ortaya çıkmasında çeşitli etkenler rol oynamıştır. Bu etkenler dil, din, ırk, kültür ve bölge farklılıklarının olmasıdır. Bir toplum içerisinde benzer inanışlarında farklı inanışlarında olması bu yüzden normaldir. İnsanlar farklı düşünce ve algıyla özelliklerinin olmasının yanında sosyal, kültürel ve siyasal şartlarla etkileşimi de dinde yorum zenginliği ortaya çıkarmıştır. Ve bu zamanla aynı dine inananlar arasında farklı dini gruplaşmaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Adına ister dini bir düşünce, ister mezhep, ister tarikat, ister kültür ya da siyasal oluşum densin, Alevilik, farklı dini/siyasi düşünceler ekseninde süre gelen tarihsel ve sosyolojik bir olgudur.”³¹² Bizler toplum olarak farklı dini inanış ve ritüellerden oluştuğumuz için aynı din içerisinde, farklı inanış özelliklerine sahip ya da farklı dini inanış ve inanışların bir arada yaşadığı toplum yapısına sahip olduğumuz için içimizdeki bu farklı dinden olanlarla veya aynı dinde olduğumuz fakat farklı inanış özelliklerine sahip olduğumuz vatandaşlarımızla birlikte/bir arada yaşamak zorunda ve durumundayız.

Farklı dini ve kültürel özelliklerin bir arada olduğu toplumsal bir yapıya sahip olduğumuz ve bir arada yaşamak zorunda ve durumunda olduğumuz bu insanlar için onların özelliklerini, yapılarını, dini inançlarını ve ritüellerini bilmeliyiz. Bizlerin bir arada birlikte yaşamasını sağlayacak olan etken hiç şüphesiz ki içinde bulunduğumuz heterojen yapıya sahip toplumumuzu bir arada tutacak maddi ve manevi değerleri bilmekten ve bunlara saygı göstermekten geçer.

³¹²Yılmaz, “Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, s. 190.

Ülkemiz İslam kültürünün önemli merkezlerinden biridir. Uzun yıllar boyunca farklı etnik ve kültürel unsurlarla bir arada yaşama tecrübesine sahiptir. Bu tecrübeler neticesinde ve doğrultusunda günümüzde de farklı inançtan olduğumuz insanlarla ve aynı inançtan olduğumuz fakat inanış özellikleri itibariyle farklılıklar gösterdiğimiz insanlarla bir arada birlik ve beraberlik içerisinde yaşayabiliriz. Bu birlikteliğin sağlanması içinde insanlar arasında bir hoşgörünün, empati kültürünün ve karşımızdakine saygı duyma zemininin oluşturulması gerekmektedir. Toplum içerisinde bu zemini oluşturacak olan bu misyon ve vizyona sahip insanlara dini ve kültürel bilgilerin bir arada verildiği sağlıklı bir din eğitiminin din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden geçmektedir.

İDKAB Dersi, din ile ilgili temel konular yanında, din içerisindeki ayrışmalar, farklı inançlar ve bu inançlara mensup bireylerin birbirleriyle iletişimi açısından önemli bir imkândır. Öğrencilere yetişme çağında başkalarıyla ilgili iletişim becerisi kazandırılırsa gelecek nesiller daha sağlıklı yetişecektir. Toplumsal birlikteliğimiz ve sosyal dayanışmamız bu temel bilgilerle güçlenecektir.

Tezin bu bölümünde İDKAB dersinin programı ve kitapları birlikte yaşama kültürüyle ilgili içerik açısından değerlendirilecektir. Bu değerlendirmede iki temel kriter gözetilecektir. Birincisi, İslâm dini içerisinde farklı bir yorum kabul edilen Alevilerle birlikte yaşama, ikincisi ise İslâm dışındaki din mensuplarıyla birlikte yaşama konusu ele alınacaktır. İDKAB programı ve ders kitaplarında bu iki kesimle iletişim kurma ile ilgili ne gibi bilgilerin yer aldığı açıklanacaktır.

A. İDKAB DERSİ PROGRAMI VE BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜ

1. İDKAB Programının Temel Amacı

İDKAB dersinin genel amacı bireysel, toplumsal, ahlaki, kültürel ve evrensel açıdan şu şekilde belirlenmiştir; “Öğrencilerin temel dini ve ahlaki sorularına cevap verebilmeleri; inanma ve yaşama özgürlüklerinin bilincine varabilmeleri; dini inanç ve ibadetlerini başkalarının istismarına kapılmaksızın gerçekleştirebilmeleri; dini kavramları doğru anlayabilmeleri; dinin içtenlik ve sevgi boyutunu fark ederek onun insan için vazgeçilmez bir öge olduğunu kavrayabilmeleri; İslam dinini ve diğer dinleri ana kaynaklarına dayalı olarak tanımları gerektiğini kavrayabilmeleri; dini emirleriyle toplumsal beklenti ve alışkanlıklara dayalı olan davranışları ayırt edebilmeleri; İslam’ın

iman, ibadet ve ahlak esaslarını tanıyabilmeleri; İslam dininin akıl ve bilimle uyum içinde olduğunu, din ve bilimin birbirinin alternatifi olmadığını kavrayabilmeleri; kendi inancı ile mutlu ve barışık olabilmeleri; toplumsal olarak yaşanan dini ve ahlaki davranışları tanıyabilmeleri; toplumdaki farklı dini anlayış ve yaşayışların sosyal bir olgu olduğunu tanıyabilmeleri; başkalarının inanç ve yaşayışlarına hoşgörü ile yaklaşabilmeleri; toplum içindeki sağlıklı, hurafelere dayalı dini oluşumları ayırt edebilmeleri; fiziki ve toplumsal çevreyi koruma bilincine ulaşabilmeleri; ahlaki değerleri bilen ve bunlara saygı duyan erdemli kişiler olabilmeleri; öğrenilen ahlaki değerleri içselleştirebilmeleri; inanç ve ibadetlerin davranışları güzelleştirmedeki olumlu etkisini fark edebilmeleri; dini kültürünü oluşturan unsurlardan biri olduğunu kavrayabilmeleri; dinin, diğer kültür unsurları üzerindeki etkilerini fark edebilmeleri; doğru dini bilgiler yardımıyla nesiller arası anlayış farklılıklarına sağlıklı bir şekilde yaklaşabilmeleri; Türklerin İslam dinini kabul ediş sürecinde etkili olan unsurları değerlendirebilmeleri; dini ve milli bayramların, milleti birleştiren temel değerlerden olduğunu kavrayabilmeleri; evrensel değerlere kendi dini bilgi ve bilinçleriyle katılmaları; diğer dinleri temel özellikleriyle tanıyarak mensuplarına hoşgörüyle yaklaşabilmeleri; evrensel insan değerlerin İslam'ın insani değerleri ile örtüştüğünü fark etmeleri amaçlanmaktadır.”³¹³

Bir branş olarak din ve ahlak öğretiminin genel amacı Milli Eğitim Bakanlığı'nın 29 Mart 1982 tarihli Tebliğler Dergisinde şu şekilde ifade edilmektedir: “Temel eğitim ve orta öğretimde, Türk Milli Eğitim Politikası doğrultusunda Türk Milli Eğitiminin genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk'ün laiklik ilkesine uygun, din, İslam dini ve Ahlak bilgisi ile yeterli temel bilgi kazandırmak, böylece Atatürkçülüğün, milli birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin, dini ve ahlaki yönden geliştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.”³¹⁴

³¹³ T.C. M.E.B. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İDKAB Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu, M.E.B. Yayınları, Ankara 2007, s. 11-12. İDKAB Dersinin genel amaçları ile ilgili ortaöğretim programında da benzer cümlelere yer verilmiştir. Bkz: T.C. M.E.B. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Ortaöğretim İDKAB Öğretim Programı, MEB Yayınları, Ankara 2008, s.11. Hüseyin Yılmaz, “Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/2-2009, 189-2009, s. 197-198.

³¹⁴Nurullah Altaş, *İlk Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001, s. 38.

Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu olarak öğretim programlarında yer aldığı düzenlemelerde ilköğretimde ve ortaöğretimde dersinin özel amaçları şu şekilde belirlenmiştir:³¹⁵

- Allah'ı ve Peygamberi tanımak ve sevmek,
- İslam Dini'nin inanç, ibadet ve ahlak esaslarını bilmek,
- Namazlarda okunan sure ve duaları ezberlemek ve bunların anlamlarını bilmek,
- Kendi iç dünyasında, içinde yaşadığı aile ve toplumda, inanç ve ibadet yönünden de dengeli ve uyumlu bir kişilik kazanmak,
- Temizlik, iyilik, doğruluk fikirlerinin, insanları sevmenin, ana-babaya, büyüklere saygı, küçüklere şefkat göstermenin, zayıflara, muhtaçlara yardım etmenin, çalışkanlığın İslam dininin emir ve esaslarından olduğunu kavramak,
- Her türlü ibadet ve dış temizlik gibi güzel ahlakın da insan için vazgeçilmez bir unsur olduğu gerçeğini benimsemek,
- Vatan, millet ve Atatürk sevgisini geliştirmek,
- Din ve İslam dinine ilişkin temel kavramları bilmek,
- Müslümanlığın en son ve en gelişmiş din olduğunu bilmek,
- İslam dinini inanç ve ibadetlerinin bilmek,
- Namazda okunan dua ve sureleri ezberlemek ve bunları anlamak,
- Kendi iç dünyasında, içinde yaşadığı aile ve toplumda, inanç ve ibadet yönünden dengeli ve uyumlu bir kişilik kazanmak,
- İslam dininin yalnız ahret için değil, aynı zamanda “hiç ölmeyecekmiş gibi” dünya hayatında birlik ve beraberlik içinde mutlu yaşamayı telkin eden bir din olduğunu bilmek,
- Başkasının inancına, düşüncesine, malına, canına ve diğer haklarına saygı gösteren bir hoşgörü kazanmak,
- Dini konularda aileden, çevreden ve okul dışındaki çeşitli kaynaklardan alınması muhtemel batıl inanç ve fikirlerden uzak, ilme uygun ve saygılı, laik, Atatürk ilkeleriyle bütünleşmiş bir görüş ve tutum kazanmak,
- Dini inanç ve duyguları şahsi çıkarlar için kullanmak,

³¹⁵Altaş, *İlk Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, s. 38-39.

- Her türlü ibadet ve dış temizlik gibi güzel ahlakında insan için vazgeçilmez bir unsur olduğu gerçeğini benimsemek,
- Tarih boyunca Türklerin İslam'a hizmetlerini bilmek, vatan savunmasında ve milli konularda Türklerin Tarih boyunca geliştirip olgunlaştırdığı hamaset duygusunu benimsemek,
- Milli benliğimize ve dinimizin ana kaynaklarına dayalı din ve millet şuurunu kavramak, vatandaşlarına, din kardeşlerine, insanlığa ve bütün varlıklara karşı saygı, sevgi ve şefkat duymak,
- Bazı dini törenlerle ilgili bilgileri kazanmak.

İDKAB programının amaçları bireysel açıdan, toplumsal açıdan, ahlaki açıdan ve kültürel açıdan ve evrensel açıdan da belirlenmiştir.

Bireysel açıdan belirlenen genel amaçlar 12 madde ile ortaya konulmuştur. Bireysel amaçlarda, hem din bilimsel ve eğitimsel yaklaşımın öngördüğü doğru bilgiye sahip olan hem sahip olduğu mevcut bilgi birikimini sorgulayabilen ve yorumlayabilen hem de yeni ve güvenilir bilgiye ulaşma arzusuyla çabalayan, araştırmacı ruha sahip bireylerin yetiştirilmesi öngörülmektedir. Böylece öğrenci öğrenme sürecine aktif olarak katılmış kendi bilgisini yine kendisi inşa etmiş olacaktır.³¹⁶

Programda 5 madde ile belirlenen toplumsal amaçlar ile öğrencilerin yaşadıkları toplumun dini davranışlarını tanımaları, okulda kazandıkları doğru bilgiye dayalı din anlayışlarıyla toplumsal temelli din anlayışlarını karşılaştırabilmeleri, böylece hurafelerden beslenen sihirselsel-mistik unsurlarla örülü dini davranışları ayırt edebilmeleri hedeflenmiştir.³¹⁷

Ahlaki açıdan genel amaçlar 3 madde ile ifade edilmiştir. Ahlaki amaçlar ile öğrencilerden ahlaki değerleri bilerek içselleştirmeleri, inanç ve ibadetlerin davranışları olumlu yönde etkileyebileceğini kavramaları beklenmektedir.³¹⁸

Programda kültürel amaçlar 5 maddede ele alınmıştır. Kültürel amaçlarda din ile kültür arasında ilişki olduğuna, bu iki olgunun birbirini etkilediğine, dini ve milli değerlerin birleştirici yönüne vurgu yapılmıştır.³¹⁹

³¹⁶Cemal Tosun; Mizrap Polat, *Düşünen Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi İlkokul 4. Sınıf*, Pegem Akademi, 1. Baskı, Ankara 2013, s. 38.

³¹⁷a.g.e., s. 38-39.

³¹⁸a.g.e., s. 39.

³¹⁹a.g.e., s. 40.

Programda 3 madde halinde ifade edilen evrensel amaçlarda öğrencilerin kendi din anlayışlarıyla evrensel değerlere katkı sağlamaları, İslam'ın bu değerlerle örtüştüğü bilincine ulaşmaları ve diğer dinleri tanıyarak onlara hoşgörüyle yaklaşmaları hedeflenmiştir.³²⁰

Programda yer alan genel amaç ifadeleri, programın din bilimsel ve eğitimsel yaklaşımı doğrultusunda hazırlanmıştır. Programın din bilimsel ve eğitimsel yaklaşımında öğrencinin karşılaştığı dini bilgi ve yaşantıyı, okulda sahip olduğu bilgiye dayalı din anlayışıyla karşılaştırıp araştırması, sorgulaması, yorumlaması, doğru bilgi ile yanlış bilgiyi birbirinden ayırt edebilmesi ve toplumdaki dini farklılıklarla hoşgörü içerisinde bir arada yaşayabilme becerisi kazanması öngörülmektedir. Böylece din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde öğrencilerin sadece öğrenim hayatlarında değil, hayatlarının kalan bölümünde de kullanabilecekleri bilgi ve becerileri kazanmaları amaçlanmıştır.³²¹

2. İDKAB Programında Bir Arada Yaşama Kültürüyle İlgili Temel Kavramlar

İnsanın eşyayı, kendisini, evreni kısaca ilişkide bulunduğu her şeyi ifade etmesinin en önemli yollarından biri kullandığı kavramlardır. İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin de kazanımlarını gerçekleştirebilmesi için dersin üzerine kurulu olduğu kavramların öğrenci tarafından doğru bir şekilde öğrenilmesi ve kullanılması gerekmektedir. Öğretim programında din ve ahlak bilgisi ile ilgili kavramlar hem öğretim programının tablosunun açıklamalar kısmında hem de önerilen ünite açılımında verilmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz;³²²

4. sınıflarda; ahlak, aile, barış, dini davranış, güven, iyilik, selam, sevgi, yardım,

5. sınıflarda; amel-i salih, barış, milli, sabır, cami, cuma, ramazan, kandil gecesi, dini davranış, değer, vatan, ibadet, düzen, erdem, yardım, güven, millet, ziyaret,

6. sınıflarda; bayram, oruç, emanet, iffet, ramazan, sahur, Kur'an, sıdk, medeniyet,

7. sınıflarda; aşure, güzel ahlak, tasavvuf, bayram, iyilik, teravih, cuma, kültür, vicdan, din anlayışı, namaz, dini sorumluluk, örf-adet,

³²⁰Tosun ve Polat, *Düşünen Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi İlkokul 4. Sınıf*, s. 40.

³²¹a.g.e., s. 41.

³²²*İlköğretim DKAB Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB DÖGM, Ankara 2010, s. 21-22.

8. sınıflarda; ahlaki davranış, hac, zekât, inanç, din, emanet, kültür, güzel ahlak, sadaka, tevekkül.

Bu saydığımız kavramlar İDKAB öğretim programında ele alınmaktadır. Bunları toplumun birlik ve beraberliğini sağlayıcı birer unsur olarak görebiliriz. Bu kavramların hepsi bireylere birlik ve beraberliği, birada yaşamayı sağlayacak değerlerin öğretilmesini sağlayacaktır.

Bunların yanında bir de programda ele alınan bazı kavramların toplumun birlik ve beraberliğini bozmamak adına bireylere öğretilmesi gerekmektedir. Bu kavramlar da; gıybet, iftira, kibir, kötü zan, kul hakkı, bağnazlık, batıl inanç, fal, hurafe, sihir, taassup ve savurganlıktır.³²³

Verilen bu kavramlar bizlere, dikkat edilmediği takdirde toplumun huzurunu, birlik ve beraberliğinin bozacak durumların meydana gelebileceğini göstermektedir. İncelenen İDKAB öğretim programı kılavuzu aslında toplumun huzurunu, barış ortamını, birlik ve beraberliği sağlayacak bireylerin nasıl yetiştirilmesi gerektiğini açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İDKAB dersi (4,5,6,7 ve 8. sınıflar) öğretim programında temel becerilerin ve kavramların yanı sıra değerlerin öğretimi de ön plana çıkmaktadır. Din öğretiminde birlikte yaşama kültürünü geliştirici bazı değerlerin öğretilmesi dikkat edilmesi gereken noktalar arasındadır. İDKAB derslerinde öğrencilerde bir arada yaşama kültürünü geliştirecek değerlere³²⁴ adalet, demokrasi bilinci, dürüstlük, alçak gönüllülük, barış, cömertlik, dayanışma, doğa sevgisi, doğal çevreye duyarlılık, doğruluk, dostluk, duyarlılık, emaneti korumak, fedakârlık, güvenilirlik, hoşgörü, iyi niyet, kanaat, kardeşlik, merhamet, millet sevgisi, milli birlik şuuru, nezaket, paylaşımcı olmak, samimiyet, saygı, sevgi, sorumluluk, sözünde durmak, vatanseverlik, vefa ve yardımseverlik gibi değerler örnek gösterilebilir.

Yukarıda sayılan değerlerle yetiştirilen bireyler kendinden başka her kim olursa olsun diğer insanların iyiliği, huzur ve refahı için elinden geleni yapacaktır. Bu değerlerin yaygın olduğu toplumlarda insanların farklı dilden, dinden, renkten, ırktan, coğrafyadan, kültürden veya mezhepten olması sorun olmayacak, insanların bir arada yaşaya bilmeleri için her türlü gayret ve çaba sarf edilecektir. Ama bir de bunun aksini

³²³ *İlköğretim İDKAB Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB DÖGM, Ankara 2010, s. 22.

³²⁴ *a.g.e.*, s. 23.

düşünülecek olursa, değil başka dilden, dinden, ırktan, renkten vb. insanlarla kişinin kendi öz kardeşi, arkadaşı ve diğer sosyal çevresiyle bile birlik ve beraberlik içinde huzurlu, mutlu bir hayat sürdürmenin zor olacağı aşikârdır.

Toplumun huzur ve refahı için, insanların bir arada, birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını sağlamak için DKAB derslerinin gerek öğretim programında gerekse ders kitaplarında öğrencilere verilecek olan kazanım ve değerler için önemli bir imkân olduğu söylenebilir. Çünkü bu ders içerisinde işlenen pek çok değer, birlikte yaşama kültürünün gelişimine katkı sağlayabilecek niteliktedir.

B. İDKAB DERSİNDE BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜ

1. Alevi-Sünni Farklılığı Açısından İDKAB Dersinde Bir Arada Yaşama Kültürü

Tarih boyunca İslam dininin sosyal siyasal kültürel ve daha başka nedenlerle farklı yorumlanması sonucunda çeşitli dini ekoller ve anlayış biçimleri ortaya çıkmıştır. Toplumlarda görülen dini çeşitlilik din ile kültürün birbirini etkilemesiyle meydana gelen değişimin zamanla bir inanç sistemi haline dönüşmesine kaynaklanmaktadır.³²⁵

Dini düşünce alanındaki çeşitlilik zaman içinde Müslüman toplumlarda da yaşanmıştır. Hz Muhammet (s.a.v)'in Peygamberliği döneminde tamamlanan İslam'ın evrensel mesajı, Onun vefatından sonra birçok toplum tarafından değişik şekillerde algılanmış ve böylece zengin bir dini birikim meydana getirilmiştir. İşte ülkemizin bir gerçeği olan Alevi-Sünni ayrılığını tarih içerisinde sosyal siyasal ve kültürel nedenlerle meydana gelen farklılaşmanın ülkemize yansıyan bir örneği olarak değerlendirebiliriz.³²⁶

İDKAB öğretim programında ve ders kitaplarında Alevi-Sünni birlikteliği ile ilgili değerlendirmelerde bulunmadan önce Aleviliğin ve Sünniliğin orta çıkışı ve ne olduğuna dair bazı temel bilgiler vermede yarar vardır.

Günümüzde Alevilik kültürel, sosyal, siyasal yönleri vurgulanarak farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgiler ve çeşitli çevreler

³²⁵Yılmaz, "Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri", s. 190.

³²⁶Hüseyin Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2011, s. önsöz.

tarafından ileri sürülen görüşler incelendiğinde Alevilikle ilgili herkesin üzerinde anlaştığı bir tanımdan söz etmenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.³²⁷

Alevilik kavramı, “Ali’ye mensup, Ali’ye ait,³²⁸ Ali taraftarı, Ali’yi seven, Ali soyundan gelen, Ali’ye bağlı olan,³²⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Alevilik İslam tarihinde, Hz Ali’yi sevme, Ona saygı gösterme ve her hususta ona bağlı olma; mezhepler tarihinde Hz Ali’yi en üstün sahabii olarak görme ve Hz Muhammed’den sonra Onun Allah ve Resulünün tayini ile Müslümanların başına halife olması gerektiğini kabul etme³³⁰ anlamında kullanılmaktadır.

Son zamanlarda yayınlanan bazı kitap ve makalelerde “Alevi” sözcüğünün kökeninin ateş anlamına gelen “alev” sözcüğüne dayandığı söylene de tarihsel gerçeklerle bağdaşmayan bu tür zorlama tanımlar, hem bilim çevreleri hem de toplum tarafından fazla ilgi görmemektedir. Alevi kavramı ile ilgili tanımların geneli değerlendirildiğinde Aleviliği “Hz Ali sevgisini ve ona bağlılığı bağdaştıran düşünce” olarak anlamak mümkündür.³³¹

İslam kültür tarihinde Alevi kavramının halifelik ile tartışmalarda kullanıldığı görülmektedir. Hz Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan ve üçüncü halife Hz Osman’ın şehit edilmesiyle şiddetlenen tartışmalarda “Aleviyye” veya “şiatu’l-Ali (Ali taraftarı)” kavramı kullanılmıştır.

Emevilerin son dönemlerinde itibaren Hz. Ali soyundan gelenler, özellikle Hasan ve Hüseyin’in neslinden olanlar için şerif, seyyid, emir gibi lakaplar kullanım biçimi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Emeviler ve Abbasiler zamanında Hz. Ali soyundan olup da iktidara karşı duruş sergileyenler için Alevi kavramı kullanılsa da, Hz. Ali ile hiçbir bağı bulunmayan bazı çevrelerin siyasal hareketlerine nüfuz ve yaygınlık kazandırmak amacıyla kendilerini Aleviliğe nispet ettikleri görülmüştür.³³² Bu

³²⁷Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, s. 10.

³²⁸Cemaleddin Muhammed b. Manzur, *Lisanu’l Arab*, Daru’l Marife, Kahire tsz., c. 4, s. 3095; Ethem Ruhi Fırlalı, *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*, İstanbul 1994, s. 7; Ali Yaman, *Alevilik Kızılbaşlık Tarihi*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2007, s. 18; Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, s. 10.

³²⁹Sönmez Kutlu, “Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”, *İslamiyat*, C:6, S:3, Ankara 2003, s. 31; Yaman, *Alevilik Kızılbaşlık Tarihi*, s. 18. Alevilik kavramı ile ilgili değişik anlam ve tanımlar için bkz: Sönmez Kutlu, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 15-28; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 10.

³³⁰Fırlalı, *Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik*, s. 7; Yahya Mustafa Keskin, *Kırsal Kesim Aleviliği*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2004, s. 39; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 11.

³³¹Yılmaz, *a.g.e.*, s. 11.

³³²Ahmet Yaşar Ocak, “Alevi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:2, s. 368-369; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 12.

kavramın günümüzdeki anlamını kazanması ve yaygın olarak kullanılması, Hz Ali'ye olan bağlılığın ve sevginin başka unsurlardan da etkilenecek zamanla bir dini inancı dönmesi sonucu meydana gelmiştir.

Anadolu'daki Alevilik kavramı 19. Yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığı³³³ yönünde görüşler bulunsa da, bu kavramın daha önceleri ozanların değişlerinde ve 16. Yüzyılda Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan siyasal olayların değerlendirildiği eserlerde açıkça yer aldığı görülmektedir.³³⁴

Kısaca Ali taraftarlığı ve Ali'ye bağlılık olarak bilinen Alevilik³³⁵, Hz. Ali'nin her yönüyle sahabenin en üstünü olduğunu Hz. Peygamber'den sonra O'nun halife olması gerektiğini, halifelik görevinin Allah ve Resulü tarafından ona verildiğini ve O'nun halifelikle birlikte Hz. Muhammed'in ümmetine önderlik etmek için özel bir yetkiye sahip olduğunu söyleyen düşüncenin adıdır. Alevilik tarihsel, sosyal, siyasal ve kültürel şartlarla biçimlenen kendine özgü bir İslam anlayışıdır. Bu anlayışı, tarihsel süreç içerisinde sözlü anlatım geleneğine dayalı, eski, inançların ve bazı mitolojik unsurların İslam içerisinde korunarak devam ettiği bir halk İslamı olarak nitelendirmek de mümkündür.³³⁶

Sünniliğe gelince, bu düşünce ekolünün de İslâm'ın başlangıcında olmadığı, zaman içerisinde Müslümanlar arasında bazı nedenlerle meydana gelen düşünce farklılığından kaynaklanan bir ekol olduğu söylenebilir.

Sünnilik (Ehl-i Sünnet) İslam literatüründe hicri 2. ve 3. Yüzyıllarda kullanılmaya başlayan³³⁷ ve "sünnet" ile aynı kökten gelen bir kavramdır. Sünnet lügatte yol, tarz, gidiş, üslup, adet ve davranış gibi anlamlara gelmektedir.³³⁸ Sünnilik

³³³Bkz: İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, çev: T. Alptekin, Cem Yayınları, İstanbul 1994, s. 53; Cenksu Üçer, "Alevilik: Yapılar, Grupların Temel Özellikleri ve Bazı Mülâhazalar", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Alevilik Özel Sayısı, C: 12, S: 33, Ankara 2009, s. 74-79.

³³⁴Bkz: Seyid Ali Topal, *Celalzade Salih Çelebi'nin Tarih-i Sultan Süleyman Adlı Eseri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 81-83; Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, s. 12.

³³⁵Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul tsz., s. 25; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 12.

³³⁶Yılmaz, *a.g.e.*, s. 12-13.

³³⁷Ehl-i Sünnet kavramının ilk defa hicri II. Asrın başlarında vefat etmiş olan Hasan-ı Basri tarafından kullanıldığı rivayet edilmektedir. Bkz: Darimi, *Sünen*, Mukaddime 23; Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fırlı, Ankara 1981, s. 338; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 91.

³³⁸Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim b. Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut 1388/1968, C:13, s. 225-226; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 91.

ise Hz. Peygamber'in sünnetini takip etmeye dayalı düşünce sistemi anlamında kullanılmaktadır.³³⁹

Sünnilik İslam Tarihinde gruplaşmanın başlamasından sonra Müslümanların sayı bakımından çoğunluğunu oluşturan Ehl-i Sünnet inancının günümüzdeki adıdır. Türkçe karşılığı sünnet taraftarları olan Ehl-i Sünnet, Hz Peygamber'in uygulamaları ve sözlerine sıkı sıkıya bağlanan grup demektir. Tarih boyunca Ehl-i Sünnet olarak bilinen çok sayıda fırka ortaya çıkmıştır. Bu da göstermektedir ki Ehl-i Sünnet sadece bir fırkanın adı değil birçok düşünce çeşitliliğini içerisinde barındıran kuşatıcı bir kavramdır. Günümüzde Ehl-i Sünnet şemsiyesi altında değerlendirilen ve Sünni olarak bilinen grup, dünya Müslümanlarını büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.³⁴⁰

İslam tarihinde Sünniliğin Hz. Peygamber'in sünnetinden sapmalara bir tepki olarak doğduğu ifade edilmektedir. Ancak kendisini bu kavram içerisinde görmeyen düşünce ekollerini sünnet karşıtı saymak doğru değildir. Çünkü İslam dinine mensup olan grupların geneli sünnetin doğruluğunu ve ona uymanın gereğini inkâr etmemekte herkes gücü ve içerisinde bulunduğu şartlar ölçüsünde sünneti yaşamaya gayret göstermektedir. Nitekim Fazlurrahman, Ehl-i Sünnet (Sünnilik) kavramının ilk dönemlerde belli bir zümre ya da grubun adı olarak değil sünnete bağlı olan bütün Müslümanlar için kullanıldığını ifade etmektedir. Ancak O'na göre Ehl-i Sünnet'in ortaya çıkış nedeni siyasal içeriklidir. Ve zamanla İslam düşüncesinden sapmalar olacağı endişesi karşısında din birliği ve siyasal istikrarı koruma çabalarının bir ürünüdür.³⁴¹

İDKAB Dersinin programı, ünite konuları ve ders kitapları incelendiğinde, Alevi-Sünni birlikteliğini korumaya ve güçlendirmeye yönelik bazı bilgilerin olduğu tespit edilmiştir.

İDKAB 4. sınıflar “Ku’an ve Yorumu” öğrenme alanı, “Kur’an-ı Kerim’i Tanıyalım” ünitesinde kazanımlar çerçevesinde 3. kazanım olan “Kur’an-ın kitap haline getirilmesi ve çoğaltılması ile ilgili süreci açıkla” kısmında bu kazanım işlenirken Hz. Ali'nin Kur'an'a hizmetlerine ve katkılarına da yer verileceği³⁴² belirtilmiştir. Burada Kur'an-ı Kerim'in kitap haline gelmesi ve çoğaltılmasında Hz. Ali'nin katkılarının

³³⁹Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, s. 91.

³⁴⁰a.g.e., s. 91-92.

³⁴¹Fazlurrahman Maliki, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev: Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1995, s. 65-66, 70-71; Yılmaz, a.g.e., s. 92.

³⁴²İDKAB(4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, MEB, DÖĞM, Ankara, 2010, s. 32.

anlatılmış olması Alevi vatandaşlarımız için ayrı bir önem arz eden Hz. Ali'ye değinilmesi Alevi vatandaşlarımızla aynı değere sahip olduğumuz, Hz. Ali'nin bizler içinde önem arz ettiğini, Hz. Ali'nin ortak değerimiz olduğunu ve ortak değerlerde birleşerek birlik ve beraberliğimizi, bir arada yaşayışımızı sağlayacağını söyleyebiliriz

İDKAB 4. sınıflar “İnanç” öğrenme alanı, “Din ve Ahlak Hakkında Neler Biliyorum?” ünitesinde kazanımlar çerçevesinde 6. Kazanımda “Dinin Ahlaklı Olmayı Gerektirdiğini Fark Eder” ve 7. kazanımda “Güzel söz söyleme ve güzel davranış sergilemeye istekli olur” kısımlarının çerçevesinde açıklamalar bölümünde 6. ve 7. kazanımlar işlenirken Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'nin sözlerini de yer verileceği³⁴³ belirtilmiştir. Burada yine Alevi vatandaşlarımız için önemli bir değer arz eden Hz. Ali'ye ve onun sözlerine yer verilmesi ki bu sözlerin ahlaklı olmak, güzel sözler söylemek ve güzel davranışlar sergilemek noktasında olmasının yine toplum olarak insanları bir arada tutmaya yönelik olduğu söylenebilir. Çünkü toplumsal birlik ve beraberliği sağlama açısından ahlaklı olmak, güzel sözler söylemek ve güzel davranışlar sergilemek büyük bir değerdir. Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında yetişmiş ve büyümüş olan Kur'an'ı Kerim ile yetişmiş olan Hz. Ali'nin ahlaklı olmak, güzel sözler söylemek ve güzel davranışlar sergilemek noktasındaki örnekliği sadece Alevi vatandaşlarımıza değil toplum içerisinde herkese karşı olduğu söylenebilir. Bunun içindir ki burada Hz. Ali önderliğinde güzel sözler söylenmesi, güzel davranışlar sergilenmesi, ahlaklı olunması toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması, bir arada yaşamının sağlam temeller üzerine atılması içindir.

İDKAB 4. sınıflar “Hz Muhammed (s.a.v)” öğrenme alanı “Hz. Muhammed'i Tanıyalım” ünitesinde 6. kazanım olan “Kevser süresini ezbere okur ve anlamını söyler” ve açıklamalar kısmında 6. kazanım işlenirken “Kevserin bir diğer anlamının da bolluk bereket ve neslin çoğalması anlamaları geldiğine ve Allah'ın Hz. Peygamber'e pek çok nimetler verdiğine, bu nimetlerden birinin de Hz. Peygamber'in neslini devam ettiren Hz. Fatıma olduğuna yer verilecektir”³⁴⁴ ifadelerine yer verilmiştir. Alevi vatandaşlarımız ve bizler için ortak payda ve değer olan Hz. Ali'nin eşi ve Hz. Peygamberin kızı olan, Hz. Peygamberin soyunu devam ettirecek olan Hz. Fatıma'ya yer verilmesi de hepimizi ortak bir paydada birleştirdiğini çıkarabiliriz. Bununda birlik ve beraberliğimiz için ve bir arada yaşamamız açısından önem arz ettiği söylenebilir.

³⁴³ İDKAB(4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 36.

³⁴⁴ a.g.e., s. 37.

İDKAB 4. sınıflar “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanı, Kur’an-ı Kerim’i Tanıyalım” ünitesinin 3. kazanımında “Kur’an-ın kitap haline getirilmesi ve çoğaltılması ile ilgili süreci açıklar” ve açıklamalar kısmında “3. Kazanım işlenirken Hz. Ali’nin Kur’an’a hizmetlerine ve katkılarına da yer verilecektir.”³⁴⁵ şeklinde ele alınmıştır. Burada da Hz. Ali’nin İslam’ın temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’ hizmet ettiği ve bu hizmetleri ile bugün bizlerin Alevi vatandaşlarımızla aynı inançta olduğumuzu, farklı ritüellerimizin olabileceğini söyleyebiliriz. Kur’an-ı Kerim’in ortak paydamız olan değeri ile Alevi vatandaşlarımızla bu değer etrafında birlik ve beraberliğimizi sağlayabileceğimizi ve sağladığımızı vurgulayabiliriz.

İDKAB 4. sınıflar “Din ve Kültür” öğrenme alanı, “Aile ve Din” ünitesinin 4. kısmında “Ailedeki sevgi, saygı ve yardımlaşmanın aile mutluluğundaki önemini açıklar” ve açıklamalar kısmında “Kazanım işlenirken Hz Ali ve Cafer’i Sadık’ın sözlerine de yer verilecektir”³⁴⁶ şeklinde değinilmiştir. Buradaki kazanımlar çerçevesinde de toplumdaki birlik ve beraberliği, insanların tanışıp kaynaşmasını sağlayacak sevgi, saygı ve yardımlaşma gibi evrensel değerlere değinilmesi ve bunlara değinilirken yine Hz. Ali’nin sözlerinin dikkate alınması, Alevi vatandaşlarımız için bir değer olan oniki imamdan³⁴⁷ birisi olan Cafer-i Sadık’ın sözlerine yer verilmesi, onların güzel söz ve davranışlarıyla örnek olarak toplumun birlik ve beraberliğinin sağlanmasına katkı sağladığı vurgulanabilir.

İDKAB 4. sınıflar öğretim programı ve kılavuzunda Alevi vatandaşlarımızla ilgili bu konular hem Alevi vatandaşlarımız hem de tüm insanlığın ortak değerleri olan saygı, hoşgörü, sevgi, dürüstlük, doğruluk, güvenilirlik, temizlik, adalet, sözünde durma, dostluk, samimiyet vb. gibi daha birçok değere yer verilmiş olması da bizlerin birlik ve beraberliğini sağlayacak olan etkenlerde vurgulanmıştır.

İlköğretim 4. sınıf DKAB ders kitabı “İnanç” öğrenme alanı, “Din ve Ahlak Hakkında Neler Biliyorum?” ünitesi “Din Güzel Ahldır” konusunda ‘Bilgi Kutusu’

³⁴⁵ İDKAB(4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 39.

³⁴⁶ a.g.e., s. 41.

³⁴⁷(On iki İmam: Kendisine uyulan önder ve rehber anlamına gelen imam, din işlerinde Müslüman topluma liderlik edip yol gösteren kimse demektir. Hz. Muhammed’den sonra Müslümanların başına halife –imam- olarak önceden belirlendiği kabul edilen Hz. Ali’yle birlikte onun soyundan gelen on iki kişinin İslam toplumunun önderleri olduğuna inanılmaktadır. Bu on iki kişi; Hz. Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer-i Sadık, Musa Kazım, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali Naki, Hasan’ul-Asker ve Muhammed Mehdi’dir); Esat Korkmaz, *Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitapları Yayınevi, İstanbul 2005, s. 524; Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, s. 70-71.

içerisinde Hz. Ali'nin ilim ve edebin önemine ilişkin sözü nakledilmiştir. Yine aynı ünitenin “Güzel Davranışlarda Bulunalım” konusunda ‘ilkeler çıkaralım’ etkinliği içerisinde Hacı Bektaş Veli'nin başkalarının ayıplarını aramama konusundaki sözü verilerek bu sözden ahlaki ilkeler çıkarılması istenmiştir.³⁴⁸ “İbadet” öğrenme alanı, “Temiz Olalım” ünitesi, “Sözünde Durmak, Dürüst ve Güvenilir Olmak” konusunda Hacı Bektaş Veli'nin ‘Bir şişenin içine pis bir şey konulup ağzı kapatılsa dışı ne kadar temizlenirse temizlensin içi kirli kalmış olur’ sözü verilerek, bu sözün maddi ve manevi temizlik açısından değerlendirilmesi istenmiştir.³⁴⁹

İlköğretim DKAB 4. sınıf ders kitabı “Ahlak” öğrenme alanı, “Sevgi, Dostluk ve Kardeşlik” ünitesi “Allah Yarattıklarını Sever” konusunda canlılara şefkat gösterilmesi hususunda ‘Belirtelim’ etkinliğinde Hz. Ali'nin konuyla ilgili söylemi verilerek, insanların farklılıklarını “ötekileştirmeden” bütün insanlara şefkat ve merhamet ile muamele edilmesi öğütlenmiş ve öğrencilerin Hz. Ali'nin bu sözü üzerinde düşünceleri istenmiştir.³⁵⁰ “Din ve Kültür” öğrenme alanı, “Aile ve Din” ünitesi, “Ailemizde Birbirimize Saygı Gösterir, Yardım Ederiz” konusunda Hz. Ali'nin çocukların ve gençlerin eğitime ve öğretime ilişkin özlü sözleri nakledilmiştir.³⁵¹

İncelenen İDKAB 5. sınıflar öğretim programı ve kılavuzunda Alevi vatandaşlarımızla ilgili konulara çok değinilmediği bir iki konuda kısaca değinildiği görülmektedir. Bu konuda İDKAB 5. sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında “İbadet” öğrenme alanında “İbadetler konusunda bilgilenelim” ünitesinde 6. kazanımda “Dua etmenin anlamını örneklerle yorumlar”, 7. kazanımda “Niçin ve nasıl dua edilmesi gerektiğini açıklar” ve 9. kazanımda “Kültürümüzde dua örnekleri verir” kazanımlar ve açıklamalar kısmında “6. ve 7. kazanımlar işlenirken Cafer-i Sadık ve Ebu Hanife'nin dua ile ilgili sözlerinden de örnekler verilecektir” ve 9. kazanım işlenirken Alevi-Bektaşilikteki dua örneklerine de yer verilecektir”³⁵² şeklinde değinilmiştir. 5. Sınıflar öğretim programı ve kılavuzunda Alevilerle ilgili bu şekilde değinilen konularla da Alevi vatandaşlarımızla ilgili sahip olmamız gereken bilgilere yer verilmiştir. Alevi vatandaşlarımızla ortak değerimiz olan dua ekseni etrafında bizlerle Alevi

³⁴⁸Mehmet Akgül vdğ., *İlköğretim 4. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 5. Baskı, MEB Yayınları, Ankara 2012, s. 27-31.

³⁴⁹a.g.e., s. 44.

³⁵⁰a.g.e., s. 101.

³⁵¹a.g.e., s. 114.

³⁵²Yılmaz, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, s. 71.

vatandaşlarımızın birleşmesi, birlik ve beraberliği, bir arada yaşamaya yönelik bir değer olduğunu savunabiliriz.

İDKAB 5. Sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında tüm insanlık içinde önemli olan, insanların birlik ve beraberliğini sağlayan sevgi, saygı, hoşgörü, dostluk, sorumluluk, vatan ve millet sevgisi vb. gibi değerlere yer verilerek bunlara birlik beraberliğimizin, bir arada yaşayışımızı sağlamak amacıyla vurgulandığını söyleyebiliriz. “İbadet” öğrenme alanı, “İbadet Konusunda Bilgilenelim” ünitesi, “Kültürümüzden Dua Örnekleri” konusunda Kur’an’ın bütün müminlerden Hz. Peygambere ve onun Ehl-i Beytine salât ve selam etmelerini istediği belirtilmiş ve salavatın Alevi-Bektaşî geleneğinde önemli bir yer tuttuğu vurgulanmıştır. Yine aynı kitabın aynı konusunda, Alevi-Bektaşilikte akşam yatarken okunan bir başka dua örneği olarak da şu aktarılmıştır; “Bismi şah Allah Allah! Yattım Allah kaldır beni, rahmetine daldır beni, eğer vadem yetti ise iman ile gönder beni. Yattım sağıma döndün soluma sığındım Sübhan’ıma. Kalkarsam Allah, kalkmazsam amentü billah. Destur Allah, eyvallah.”³⁵³

İlköğretim 5. sınıf DKAB ders kitabı “Hz. Muhammed (sav)” öğrenme alanı, “Hz. Muhammed ve Aile Hayatı” ünitesi, “Hz. Muhammed’in Ailesi İçindeki Örnek Davranışları” konusunda Peygamberimizin torunları olan Hz. Hasan’ı bir dizine Hz. Hüseyin’i de bir dizine alarak sevdiği ve onlara dua ettiği aktarılmıştır. Yine aynı konuda ‘Değerlendirelim’ etkinliği içerisinde Hz. Peygamberin namaz kılarken bazen torunları Hasan, Hüseyin ve Üame’nin namaz esnasında Peygamberimizin sırtına çıktığı, Peygamberimizin ise bazen secdeyi uzattığı ve onları incitmeden sırtından indirdiği ifade edilerek, Peygamberimizin örnek davranışının değerlendirilmesi istenmiştir.³⁵⁴

5. sınıf DKAB ders kitabı “Ahlak” öğrenme alanı, “Sevinç ve Üzüntülerimizi Paylaşalım” ünitesi, “Nevruz ve Hıdırellez” konusunda, halk inanışlarına göre Nevruz ve Hıdırellezin yerleri vurgulanmış, Nevruzun halk arasında özellikle Aleviler tarafından Hz. Ali’nin 21 Mart günü doğduğuna ve bu günde de Hz. Fatıma ile evlendiğine inanıldığı vurgulanmıştır. Hıdırellez ise ‘halk dilinde Hızır ve İlyas isimlerinden oluşan dini bir muhtevaya bürünmüş bayramın adıdır’ şeklinde

³⁵³Mehmet Akgül vdğ., *İlköğretim 5. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 5. Baskı, MEB Yayınları, Ankara 2012, s. 48.

³⁵⁴a.g.e., s. 61.

tanımlanmıştır. Halk inanışlarına göre 6 Mayıs gününün Hızır ve İlyas peygamberlerin bir araya geldiği gün olarak kabul edildiği ve böylece kışın sona erdiğine ve yaz mevsiminin başladığına inanıldığı ve bugün bayram olarak kutlandığı ifade edilmiştir.³⁵⁵ İlköğretim 5. sınıf DKAB ders kitabında, Hz. Ali'nin sözlerinden pek çok alıntı yapılmıştır.³⁵⁶

İDKAB 6. Sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında öğrenme alanı “İbadet”, ünitesi “Namaz ibadeti” içerisinde kazanımlardan 5. Kazanım “Ezan ve Kametin namazla ilişkisinin farkında olur”, açıklamalar bölümündede “Bu ünitenin 5. Kazanımı işlenirken ezanın okunuşuyla ilgili “Eşhedü Enne Muhammeden Resulullah” ifadesinden sonra Caferilikte “Eşhedu Enne Aliyyen Veliyyullah” ifadesinin de yer aldığına dikkat çekilmiştir.”³⁵⁷

Müslümanlar için İslam'ın temel şartlarından birisi olan kelime-i şehadetin Alevi vatandaşlarımız için de önemli olduğunu, onlarla aynı dinden olduğumuzun fakat aramızda bazı inanç farklılıklarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Alevi vatandaşlarımızın kelime-i şehadete onlar için ayrı bir değere sahip olan Hz Ali'yi eklemiş onları Alevi vatandaşlarımızla birlikte beraberliğimizin bozulacağı anlamına gelmediğini, gelmemsi gerektiğini söyleyebiliriz. Bunun içindir ki bizler için önemli olan kelime-i şehadetin biz Müslümanların birlik ve beraberliğini sağlayacak olan bir değer olduğunu söyleyebiliriz.

6. Sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında yine öğrenme alanı “Hz Muhammed (s.a.v)” ünite de “Son Peygamber Hz Muhammed”, kazanımlarda da 4. Kazanım “Hz Ali ve Hz Ebubekir'in hicretteki rolünün farkında olur.” 10. kazanımda da “Hz Muhammed'in vefatının sahabe üzerinde bıraktığı tesiri yorumlar”, açıklamalar kısmında da “10. kazanım işlenirken Peygamberimizin cenaze ve defin işlemiyle ilgili Hz Ali'nin hizmetlerine de yer verilecektir”³⁵⁸ şeklinde Alevi vatandaşlarımız için önemli bir kişiliğe sahip olan Hz Ali'nin hicretteki öneminin anlatılmış olması, İslam dininin yayılmasında Hz Ali'nin önemini vurgulamaktadır. Bu şekilde de İslam dinine katkı yapan Hz Ali sayesinde günümüzde birlikte aynı topraklar üzerine yaşadığımız Alevi vatandaşlarımız ile aramızda bir değer oluşturduğunu bu değer ile aynı dine

³⁵⁵ Akgül vdğ., *İlköğretim 5. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 110-111.

³⁵⁶ a.g.e., s. 43-68-124-125-126.

³⁵⁷ *İDKAB(4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, s. 50.

³⁵⁸ a.g.e., s. 51.

mensup olduğumuzu, aramızdaki farklılıkların, ayrılık, gayrılık değil bir zenginlik oluşturduğunu bu şekilde birlik ve beraberliğimizin sağlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Aynı ünite de 10. kazanıma binaen “Hz Muhammed’in vefatının sahabe üzerinde bıraktığı tesiri yorumlar” kısmının açıklamasında verildiği gibi Hz Ali’nin Hz Peygambere vermiş olduğu değeri, Hz Peygamberin cenaze ve defin işleriyle bizzat ilgilenmesine Alevi vatandaşlarımızla ortak bir noktamızın Hz Peygamber olduğunu vurgulayabiliriz. Bu şekilde de Alevi vatandaşlarımızın bizlerle aynı dine mensup olup aynı Peygambere iman ettiklerini bu sayede de aramızda bir ayrılık gayrılık değil birlik ve beraberliğin tesis edildiği, vurgulandığı söylenebilir.

İDKAB 6. sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında “Din ve Kültür” öğrene alanı “İslamiyet ve Türkler” ünitesi içinde kazanımlar bölümünde 2. Kazanımda “Türkler arasında İslamiyetin yayılmasında ve İslam anlayışının oluşmasında etkili olan şahsiyetleri tanı” , “Türklerde ki Peygamber ve ehl-i beyt sevgisine örnekler verir”, açıklamalar kısmında da “Bu ünite de konular, Türklerin müsğman olma süreci İslam medeniyetine bilimine katkıları, Türkler arasında ehl-i beyt sevgisi ve İslam’ın yayılmasında etkili olan kişiler Ebu Hanife, Maturidi, Ali er-Rıza, Ahmet Yesevi, Ahi Evran, Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Emre ile sınırlandırılacaktır.³⁵⁹ Hacı Bektaş’ı Veli’nin İslam dininin yayılmasına katkıda bulunmasının anlatılması da yine ortak değerler tarafında hepimizin birleşerek birlik ve beraberliğimizin sağlanmasında katkıda bulunduğu söylenebilir. “Hz. Muhammed” öğrenme alanı, “Son Peygamber Hz. Muhammed” ünitesi, “Yakın Çevreye Çağrı” konusunda Hz. Peygamberimizin yakın çevreye İslam’a daveti konusunda Hz. Ali’yi daveti ‘Bilgi Kutusu’ içerisinde aktarılmıştır.³⁶⁰

İlköğretim 6. sınıf DKAB ders kitabı “Ahlak” öğrenme alanı, “İslam’ın Sakınılmasını İstediği Bazı Davranışlar” ünitesi, “Yalan Söylemek ve Hile Yapmak” konusunda Hz. Ali ve Hacı Bektaş Velinin sözleri aktarılarak doğruluktan ayrılmama ve yalan söylememe öğütlenmiştir. Aynı ünitenin “Büyüklenmek (Kibir)” konusunda ise Hacı Bektaş Veli’nin ‘Kibrin kaynağı şeytandan, tevazunun aslı Rahmandandır’ sözü

³⁵⁹ İDKAB(4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 54.

³⁶⁰ Mehmet Akgül vdğ., İlköğretim 6. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, 5. Baskı, MEB Yayınları, Ankara 2012, s. 65.

aktarılmıştır. Ünite sonunda ‘Okuma metni’ olarak Hz. Ali’nin Hz. Hasan’a öğüdü nakledilmiştir.³⁶¹

6. sınıf İDKAB ders kitabı “Din ve Kültür” öğrenme alanı, “İslamiyet ve Türkler” ünitesinde Hz. Peygamberin soyundan ve on iki imamdan biri olan ‘Ali er-Rıza’ ile ilgili bilgiler verilmiş, Ali er-Rıza başta olmak üzere Türkistan’a Ehl-i Beytten gelen bazı kişiler İslam’ın Türkler arasında yayılmasına katkıda buldukları ifade edilmiştir. Aynı ünite de kültür tarihimizin büyük düşünürlerinden ‘Hacı Bektaş Veli ile ilgili bilgiler aktarılmış, onun ahlaki ve insani ilkelerinin evrensel yönlerine değinilmiştir. Hacı Bektaş Veli tanıtılırken Ahmet Yesevi tarafından başlatılan tasavvuf geleneğinin bir temsilcisi olduğuna dikkat çekilmiş; bunun yanında Hünkâr’ın Osmanlı Devletinde Yeniçeriliğin piri olarak kabul edildiğine ve Ahilikle ilişkisine vurgu yapılmıştır. Hacı Bektaş Veli’nin ‘Gelin canlar bir olalım. Bir olalım, iri olalım, diri olalım’ sözü aktararak birlik, beraberlik içerisinde, kardeşçe yapıcı, birleştirici ve sevgi dolu olmanın önemine işaret edilmiştir. Yine aynı ünite de “Türklerdeki Peygamber Ve Ehl-i Beyt Sevgisi” konusunda Türklerin Hz. Peygamberin soyundan gelenlere hep saygıyla davrandığı, Osmanlılar döneminde Hz. Muhammed soyundan gelenlere soy defterleri tutulduğu, Hz. Hasan’ın soyundan gelenleri ‘şerif’, Hz. Hüseyin’in soyundan gelenleri de ‘seyyid’ olarak defterlere yazdıkları ve bu konuyu takip etmek üzere ‘Nakibü’l-Eşraf’ adı altında özel bir kurum oluşturulmuş olduğu ifade edilmiştir. Türklerin Ehl-i Beyt’e mensup insanların isimlerini de çocuklarına vermiş oldukları ve hemen hemen her Türk ailesinde Ayşe, Fatma, Hatice, Ali, Hasan, Hüseyin ve Zeynep gibi isimlere rastlandığı, bununda Türk milletinin Hz. Muhammed’e ve onun Ehl-i Beytine duyduğu sevgi ve saygıyı gösterdiğine işaret edilmiştir.³⁶² İlköğretim 6. sınıf DKAB ders kitabında, Hz. Ali’nin sözlerinden pek çok defa alıntı yapılmış olduğu da dikkat çekmektedir.³⁶³

İlköğretim 6. sınıf DKAB ders kitabında “İslamiyet ve Türkler” ünitesinin “Türkler Arasında İslam’ın Yayılmasında Etkili Olan Bazı Şahsiyetler” başlığı altında Ebu Hanife, İmam Maturidi, Mevlana, Yunus Emre gibi isimlerin yanında, Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli ve Ahi Evran’a da yer verilmektedir. Bu düşünürlerin kişilik

³⁶¹ Akgül vdğ., *İlköğretim 6. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 96-105-112.

³⁶² a.g.e., s. 123-124-127-128.

³⁶³ a.g.e., s. 77-92-95-98.

özellikleri kısaca anlatılmakta, onların hayatlarından özet bilgiler sunularak sevgi ve kardeşlik mesajlarına değinilmektedir.³⁶⁴

İDKAB öğretim programı ve kılavuz kitabında Alevi vatandaşlarımıza yönelik bilgiler 4,5,6,7 ve 8. Sınıflara göre 7. Sınıflarda biraz daha fazla değinildiği dikkat çekmektedir.

İncelenen 7. sınıflar İDKAB öğretim programı ve kılavuzunda “İbadet” öğrenme alanı, “Oruç ibadeti” kazanımlarında 4. Kazanım olan “Muharrem orucunu açıklar” kısmının açıklamalar bölümünde “4. Kazanım işlenirken Kerbela olayı ile Aşurenin toplumumuzdaki önemine de değinilecektir”³⁶⁵ şeklinde bilgilere yer verilmiştir. Burada Muharrem ayına ve Muharrem orucuna değinilmesiyle Alevi vatandaşlarımız için önem arz eden bugünün bizler içinde önem olduğu, Alevi vatandaşlarımızla aramızda bir ortak payda oluşturulmaya çalışıldığı, bu sayede de bir kaynaşma ortamı oluşturulduğu söylenebilir. Oluşturulan bu kaynaşma ortamı Alevi vatandaşlarımızla birlik ve beraberliğimize katkı yaptığı söylenebilir.

İncelenen 7. sınıflar İDKAB öğretim programı ve kılavuz kitabında “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanı , “İslam düşüncesini de yorumlar”. Ünitesinin kazanımlarında 1. Kazanımda “din ve din anlayışındaki farklılığı ayırt eder”, 2. Kazanımda “Din anlayışındaki yorum farklılıklarını fark eder” 3. Kazanımda “İslam düşüncesindeki yorum biçimlerini sınıflandırır” 4. Kazanımda “İslam düşüncesindeki Tasavvufi yorum biçimlerini tanıır”, 5. Kazanımda “Alevi-Bektaşî geleneğindeki temel kavramları açıklar”, 6. Kazanımda “ Din anlayışındaki farklılıkların niçin birer zenginlik olduğunu açıklar” ve 7. Kazanımda “ Din anlayışındaki yorumları vukufu olabileceğinin farkında olur”, açıklamalar kısmında da, “İslam düşüncesindeki yorum farklılıkları; ana hatlarıyla, ayrıntılara girilmeden ve kuramsal düzeyde ele alınacaktır”, “2. kazanım işlenirken insan unsuru ve toplumsal değişim ile sınırlandırılacaktır”, “5. kazanım işlenirken Cem ve Cemevi, razılık, kul hakkı, on iki hizmet, semah, musahiplik, Gülbenkler ve hızır orucu kavramlarıyla sınırlandırılacaktır. Cemevi cemin yapıldığı yer olarak nitelendirilecektir”, “5. kazanımda “Cem” konusu işlenirken düşkünlükten kaldırma, dardan indirme, Cemi ve Abdal Musa Cemi ile sınırlandırılacaktır”, ünite süresince öğrencilerin araştıran, soran, sorgulayan, demokrasiyi özümsemiş, hoşgörülü birey bilincine ve becerisine sahip olmalarını sağlayıcı, dinin evrensel barış kültürünü

³⁶⁴ Akgül vdğ., *İlköğretim 6. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 114-119.

³⁶⁵ İDKAB (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 56.

oluşturulmasına ve hoşgörü ortamının sağlanmasına katkıda bulunabileceğine dikkat edilecektir”, Dinin yorumlanıp çağlara ve ortama göre dini anlaşılma biçimlerini ortaya koyan birer zenginlik olduğu birlik beraberliği sağladığı ve bu nedenle farklı inanç ve dini yorumlara saygı duyulması gerektiği vurgulanır³⁶⁶ şeklinde de ele alınan kazanım konuları ve açıklamaları ile Alevi vatandaşlarımız hakkında bilgilere yer verilmiştir.

İDKAB 7. sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında Alevi vatandaşlarımıza yönelik dini ritüellerin ele alınmış olması aynı dinde olduğumuz fakat farklı din anlayışı özelliklerine sahip vatandaşlarımızla bir arada yaşamamızı kolaylaştıran bir etken olmuştur. Yine aynı konular içerisinde din ve din anlayışında yorum farklılıklarının olabileceğinin ele alınması, İslam düşüncesinde yorum farklılıklarının olduğunun anlatılması da yine bizlere farklı din anlayışlarına sahip olsak da toplum olarak bir arada yaşayabileceğimizi, birlik ve beraberlik içerisinde yaşamamız gerektiğini vurguladığını söyleyebiliriz.

İncelediğimiz İDKAB 7. sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında yine bizleri farklı dinden ırktan, renkten, coğrafyadan, aynı din içerisinde farklı inanış ritüellerine sahip olanlarla bir arada yaşayacak şekilde katkı sunacak olan ve evrensel değerler olan sevgi, saygı, hoşgörü, barış, güvenilirlik, dürüstlük, anlayış vb. gibi değerler ele alınmıştır. Yine burada Alevi vatandaşlarımız için önemli sayılan konulara değinilmiş olması bizlere farklılıklarımızla var olduğumuzu bu farklılıklarımızın bizler için birer zenginlik kaynağı olduğu ve bu zenginliklerle birlikte bir arada yaşamamız gerçeğini ele almıştır. Farklılıklarımızla var olduğumuz, bir toplum oluşturduğumuz bilinen bir gerçektir. Toplumsal yapının bozulmaması, birlik ve beraberliğimizin devamı için evrensel değer olan sevgi, saygı, hoşgörü, empati, yardımseverlik vb. gibi değerlerin hayatımızda yer etmiş olması gerekmektedir.

İlköğretim 7. sınıf DKAB ders kitabı “İbadet” öğrenme alanı, “Oruç İbadeti” ünitesi, “Muharrem Orucu” konusunda Hz. Peygamber’in Muharrem ayının dokuz, on ve on birinci günlerinde oruç tutmuş olduğu; Müslümanlara da bu orucu tutmalarını tavsiye ettiği ve bu ayın onuncu gününün ‘aşure’ diye adlandırıldığı ifade edilmiştir. Bu ay boyunca Hz. Peygambere ve onun Ehl-i Beytine salâvat getirilmesi ve başta Hz.

³⁶⁶İDKAB (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 58.

Hüseyin olmak üzere Kerbela’da şehit düşenler için mersiye ve dualar okunmasının gereği vurgulanmıştır.³⁶⁷

İlköğretim 7. sınıf DKAB ders kitabı “Kur’an Ve Yorumu” öğrenme alanı, “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ünitesi, “İslam Düşüncesinde Yorum Biçimleri” içerisinde ‘Tasavvufi Yorumlar’ konusunda Yesevilik, Kadirilik, Nakşibendilik, Mevlevilik ve Alevi-Bektaşilik konuları ele alınmıştır. “Alevilik-Bektaşilik” konusuna Alevilik tanımlanarak başlanmıştır. Buna göre ‘Hz. Ali’yi seven, sayan ve ona taraftar olan kişiye Alevi’ denir ifadesinin arkasından Aleviler ‘Allah’ın birliğine inanan, Hz. Muhammed’i son Peygamber olarak kabul eden, kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim olan, Hz. Muhammed’i ve onun Ehl-i Beytini seven Müslümanlar’ olarak tanımlanmıştır. Bektaşilik ise Hacı Bektaş Veliye bağlı olan ve onun yolundan gidenlerin oluşturduğu düşüncenin adı olarak nitelendirilmiştir.³⁶⁸

Alevilik-Bektaşilik düşüncesinde; cem, semah, ağızdan ağza dolaşan deyiş, düvaz ve nefeslerle, Hacı Bektaş Veli’nin tasavvufi düşüncelerini dile getirdiği Alevilik-Bektaşilik düşüncesi ve diğer tasavvufi oluşumlar gibi Hz. Muhammed ve onun Ehl-i Beytini kendilerine örnek alarak İslam’ın ahlaki prensiplerinin insanlar arasında yaygınlaşmasının amaçlandığı vurgulanmıştır. Anadolu’ya göç eden Türk boyları arasında birlik ve beraberliğin sağlanmasında, manevi bağların gelişmesinde Hacı Bektaş Veli ve diğer mutasavvıfların büyük katkılarının olduğu ve Hacı Bektaş Veli’nin, Ahmet Yesevi’nin manevi ocağında yetişmiş bir horasan ereni olarak Anadolu’da ahlak, insan sevgisi ve bir arada yaşama kültürünün yaygınlaşmasına öncülük ettiği açıklanmıştır.³⁶⁹

“Cem ve Cem evi” başlığı altında ‘cem’ kelime anlamı ile aktarılmıştır. “Cemde, kişiler aşkla Allah’a yönelirler. Yüreklarının Allah sevgisiyle dolmasını sağlarlar” ifadesiyle cem esnasında ibadetin neyi kapsadığı tanıtılmıştır. Cem evi ise modern dönemde kurumsallaşmış dini fonksiyonlarının yanında kültürel fonksiyonlara da sahip bir mekân olarak nitelendirilmiştir. Ardından ‘düşkünlükten kaldırma cemi’, ‘dardan indirme cemi’ ve ‘Abdal Musa cemi’ gibi cem çeşitleri ve cemin yapılışı ile ilgili On iki Hizmet ve Semah konularına değinilmiştir.³⁷⁰

³⁶⁷Mehmet Akgül vdğ., *İlköğretim 7. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 5. Baskı, MEB Yayınları, Ankara 2012, s. 47.

³⁶⁸a.g.e., s. 91.

³⁶⁹a.g.e., s. 92.

³⁷⁰a.g.e., s. 93-97.

İlköğretim 7. sınıf DKAB ders kitabı “Alevilik-Bektaşilik” konusunun alt başlıklarında Musahiplik (Yol Kardeşliği), Dualar, Gülbenkler ve Hızır Orucu hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.³⁷¹

İlköğretim 7. sınıf DKAB ders kitabı “İslam Düşüncesinde Yorumlar” konusu bağlamında ‘Not edelim’ etkinliği içerisinde Hz. Ali ve Hz. Hasan arasında geçen ve özü ahlaki ilkeler olan soru-cevap formatında bir konuşma metni verilmiştir. ‘Değerlendirelim’ etkinliğinde ise Alevi-Bektaşilikte yapılan cemlerin insanların sorunlarını çözmeye nasıl katkıda bulunduğu tartışılması istenmiştir.³⁷²

İlköğretim 7. sınıf DKAB ders kitabı “Ahlak” öğrenme alanı, “Din Ve Güzel Ahlak” ünitesi sonunda Alevi-Bektaşî kültürünün iki önemli isminden ‘okuma metni’ olarak ‘Abdal Musa’nın Dilinden’ ve ‘Kaygusuz Abdal’ın Dilinden’ alıntılar yapılarak bir kısım ahlaki ve tasavvufi öğütlere yer verilmiştir.³⁷³ İlköğretim 7. sınıf DKAB ders kitabında, Hz. Ali’nin sözlerinden pek çok yerde alıntı yapılmıştır.³⁷⁴

İncelenen İDKAB 8. sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında Alevi vatandaşlarımızla ilgili herhangi bir şekilde ayrı olarak bu konu ele alınmamıştır. Yine 8. Sınıflarla programa ve kılavuzunda da toplumsal birlik ve beraberliğe katkı yapması bakımında sevgi, hoşgörü, yardımlaşma, dayanışma, paylaşma empati vb. gibi evrensel değerler ele alınmıştır.

İncelenen İDKAB 8. sınıflar öğretim programı ve kılavuz kitabında ibadetlere yer verilerek ibadetlerin de toplumsal birlik ve beraberliği sağladığı, toplum olarak bir arada yaşayışımıza katkı sunduklarını vurgulayabiliriz.

İDKAB (4,5,6,7 ve 8. sınıflar) öğretim programı ve kılavuz kitabında yine Alevi vatandaşlarımıza yönelik onlar ve bizler için ortak değerler olan kişi ve kişiler hakkında okuma metinlerine yer verilmiştir. Bu okuma metinleri “Hz Peygamber’in Hz Hasan ve Hüseyin Sevgisi” , “Hz Ali’nin Hz Hasan’a öğüdü”, “Hz Ali’nin cesaret ve kahramanlığı”, “Mevlana, Abdal Musa ve Kaygusuz Abdal’dan sözler” , “Kurban Tıglama (Kesme)Duası”³⁷⁵dır. Bu metinlerin verilmesi öğrencilerimize Alevi vatandaşlarımızın bizlerden ayrı-gayrı olmadıklarını göstermek ve onların bizlerden farklı dini ritüelleri olsa da aynı dine inanan kişiler olduğumuzu göstermek, onlarla ayrı

³⁷¹ Akgül vdğ., *İlköğretim 7. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 98-102.

³⁷² a.g.e., s. 94-95.

³⁷³ a.g.e., s. 134.

³⁷⁴ a.g.e., s. 25-109-115.

³⁷⁵ İDKAB (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 41.

gayrılık içerisinde değil, birlik ve beraberlik içerisinde bir arada yaşamamız gerektiğini göstermek için verilmiştir diyebiliriz. Farklı özelliklere sahip insanları bir arada tutmak içi ortak noktalara ve değerlere ihtiyaç duyulabilir. İşte Alevi vatandaşlarımızla bizler aynı dine mensup fakat farklı inanış özelliklerine sahip olduğumuz için onları bizlerle, bizleri onlarla birlik ve beraberlik içinde bir arada tutacak değerlerin verilmesi bunun içindir.

İncelenen İDKAB (4,5,6,7 ve 8. sınıflar) öğretim programı ve kılavuz kitabından “İDKAB 5. Sınıflar öğretim programı etkinlik örnekleri” kısmında ele alınan örnekler bölümünde “Her şey vatan için” konu başlığı altında “Din ve Kültür” öğrenme alanı, “Vatandaşımızı ve milletimizi seviyoruz” ünitesi”, “Vatan ve Millet sevgisinin önemini açıklar”³⁷⁶ kazanımında konunun işleniş kısmında Hz Ali’nin sözlerinin tahtaya yansıtılması ve bu sözler üzerinden öğrencilere vatan ve millet sevgisini açıklamalarının istenilmiş olması da bizlere burada vatan ve millet sevgisine Hz Ali’nin vermiş olduğu önemi, vatanın ve milletin kalkınmasına Hz Ali’nin önem vermiş olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Hz. Ali’ye olan sevgi ve bağlılıkları dolayısıyla Alevi vatandaşlarımızın da bizler gibi bu vatani sevdikleri, vatanın kalkınmasına önem verdiklerini veya bunlar için Hz Ali’nin rehberliği ve önderliğinde çabaladıkları, uğraştıklarını vurgulayabiliriz. Bunun için aynı vatanda yaşadığımız Alevi vatandaşlarımızla vatanımızı korumak, sevmek ve geliştirip kalkındırmak için ortak çaba sarf etmek, uğraşmak zorunda ve durumundayız. Bu durumda Alevi vatandaşlarımızla birlik ve beraberliğimizi bir arada yaşayışımıza sağladığımız, sağlayama çalıştığımız söylenebilir.

İncelenen İDKAB (4,5,6,7 ve 8. sınıflar) öğretim programı ve kılavuz kitabında 7. Sınıflar öğretim programı etkinlik örnekleri kısmında “Oruç kalkandır” konu başlığı altında “İbadet” öğrenme alanı, “Oruç İbadeti” ünitesi “Oruç tutan kimsenin dikkat edilmesi gereken hususları örnekleri ile açıklar”³⁷⁷ kazanımlar kısmında yine Hz Ali’nin Ramazan ayına ve oruç ibadetine ait sözlerini verilmiş olması Alevi vatandaşlarımızda oruç ibadetinin olduğunu ve orucun onlar içinde önemli bir ibadet olduğunu göstermektedir. Paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma ayı olan ramazan ayının ve oruç ibadetinin hem bizler için hem de vatandaşlarımız için toplumumuzda yardımlaşma, dayanışma ve paylaşmaya katkı sağlaması bakımından bizleri bir arada tutacak bir

³⁷⁶ Akgül vdğ., *İlköğretim 7. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı* s. 123.

³⁷⁷ İDKAB (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 147.

ibadettir. Alevi vatandaşlarımızla aynı tutum ve davranışları sergileyerek birlik ve beraberliğimizi bir arada yaşayışımızı sağlam bir temel üzerinde oluşturduğumuzu söyleyebiliriz.

7. sınıflar öğretim programı etkinlik örnekleri kısmında “Farklılık Zenginliktir” konusunun başlığı altında “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanında, “İslam düşüncesinde yorumlar” ünitesinde “Din anlayışındaki farklılıkların niçin birer zenginlik olduğunu açıklar”³⁷⁸ kazanımında din anlayışında yorum anlayış farklılıkların olabileceği, hayatımızda tek bir rengin egemen olamayacağı birlikte yaşadığımız insanların fiziki özelliklerinin farklı fikir ve düşüncelerinin farklı olabileceği, dinde tek bir anlayışın olamayacağı, dinde farklı anlayışların olmasının yaşamımız için zenginlik olabileceği örnekleriyle vurgulanmıştır. Bunlar ekseninde de Alevi vatandaşlarımızın bizden, bizim onlardan farklı özelliklerimizin olabileceği gerçeğinden hareketle farklılıklarımızla birlikte bir arada yaşamamız gerçeğini vurgulayabiliriz. İDKAB programımızda da bunlar genel anlamda tüm 4,5,6,7 ve 8. Sınıflar konu ve kazanımlarında vurgulanmış ele alınmıştır.

İlköğretim 8. sınıf DKAB ders kitabı “İnanç” öğrenme alanı, “Kaza ve Kader” ünitesi, “İnsanın Çabası: Emek ve Rızık” konusunda Hacı Bektaş Veli’nin ‘Çalışmadan geçinenlerden bizden değildir’ sözü aktararak insanın çalışmasına ve kendi emeğiyle rızıkını helal yoldan kazanmasına işaret edilmiştir.³⁷⁹

İlköğretim 8. sınıf DKAB ders kitabı “İbadet” öğrenme alanı, “Zekât, Hac ve Kurban İbadeti” ünitesi, “Toplumsal Dayanışma İbadeti Olarak Sadaka” konusunda Hacı Bektaş Veli’nin Makalatında ‘Benim üç dostum vardır: Ne zaman ki ben ölürsem, dostlarımdan biri evde kalır, biri yolda kalır, biri de benimle gelir. Evde kalan malımdır. Yolda kalan akrabam ve ailemdir. Benimle gelen ise iyiliklerimdir’ ifadeleri aktararak iyilik yapmanın önemine dikkat çekilmiştir.³⁸⁰

İlköğretim 8. sınıf DKAB ders kitabı “Zekât, Hac ve Kurban İbadeti” ünitesinin sonunda yine ‘okuma metni’ olarak “Kurban Tıglama(Kesme) Duası” verilmiş, Alevi-Bektaşilerde kurban tıglama zamanlarına ve Alevilikte bu ibadetin yerine ilişkin açıklamalar yapılmıştır.³⁸¹

³⁷⁸ İDKAB (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu, s. 152.

³⁷⁹ Mehmet Akgül vdğ., İlköğretim 8. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, 5. Baskı, MEB Yayınları, Ankara 2012, s. 21.

³⁸⁰ a.g.e., s. 38.

³⁸¹ a.g.e., s. 51.

İlköğretim 8. sınıf DKAB ders kitabı “Kur’an ve Yorumu” öğrenme alanı, “Kur’an’da Akıl ve Bilgi” ünitesi içerisinde ‘Yorumlayalım’ etkinliği kapsamında Hz. Ali ve Hacı Bektaş Veli’nin ilim ve aklın önemine ilişkin sözleri asıl kaynaklarından alıntılanarak verilmiş ve bu sözlerin yorumlanması istenmiştir.³⁸² İlköğretim 8. sınıf DKAB ders kitabında Hz. Ali’nin sözlerinden pek çok alıntı yapılmıştır.³⁸³

Alevilik-Bektaşilik, DKAB ders programlarında ve ders kitaplarında kendi başına ayrı bir ünite olarak yer almasa da, değişik konular işlenirken birçok konunun içerisinde zaman zaman Alevi-Bektaşî anlayışına ve bu anlayışla ilgili kavram ve kavramlara değinildiği gözlemlenmiştir.

Aleviliğin İslam dini içerisinde tasavvufî bir yorum olarak ele alındığı DKAB ders kitaplarında Hz. Ali, Ehl-i Beyt, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, On iki İmam, Cafer-i Sadık, Hacı Bektaş Veli gibi zatların hayatları ve toplum içerisindeki yaşayış şekilleri, Anadolu’nun Türkleşmesi yolunda ve İslam dininin yayılması konusundaki rolleri, sözleri ve uygulamaları bizzat onların kendi eserlerinden alıntılanarak verilmiştir. Alevi vatandaşlarımız için önem arz eden cem, cem evi, pir, nefes vb. gibi konularda DKAB derslerimizde işlenmektedir. Her sınıf kademesi için hazırlanmış DKAB ders kitaplarımızda Alevi-Bektaşî kültürüne ait alıntılar yapılmış; Alevilik-Bektaşilik ile ilgili bilgi, söz, görseller değişik sınıf düzeylerimizde öğrencilerimizin anlayabileceği bir şekilde sunulmuştur. Yine DKAB ders kitaplarımızda Alevi-Bektaşî vatandaşlarımızın önem verdiği şairlerin ve büyüklerin şiirleri ve sözleri de yer almaktadır.

Alevi-Bektaşî büyüklerinin ve önemli şahsiyetler olarak kabul edilen kişi ve kişilerin insanlar ve toplumlar arasındaki birlik ve beraberliği sağlayıcı sözlerine de yer verilerek aynı inançtan olduğumuz fakat inanç farklılıkları yaşadığımız insanların bizden çok farklı olmadıkları belirtilmek istenmiştir. Alevi-Bektaşî büyüklerinin ve önemli şahsiyetlerinin de birlik ve beraberlik için çalışıp çabaladıkları, toplumlar ve insanlar arasında bir arada yaşamının sağlanması için çaba ve gayret gösterdikleri de DKAB ders kitaplarımızda vurgulanmıştır.

Alevilik DKAB ders kitaplarında müstakil bir ünite olarak yer almasa da, değişik konular işlenirken zaman zaman Alevi-Bektaşî anlayışına ve bu anlayışla ilgili kavramlara yer verilmektedir. Aleviliğin İslam dini içerisinde tasavvufî bir yorum

³⁸² Akgül vdğ., *İlköğretim 8. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 86.

³⁸³ a.g.e., s. 59-80-85-91.

olarak değerlendirildiği ders kitaplarında Hz. Ali, Ehl-i Beyt, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Kerbela, On iki İmam, Cafer-i Sadık, Caferilik, Hacı Bektaş Veli, Pir, Cem ve Nefes kavramları işlenmektedir. Her sınıf için yazılmış ders kitaplarında Hz. Ali ismi geçmektedir. Alevili-Bektaşılık ile ilgili bazı bilgi, söz ve resimler değişik sınıf düzeylerinde tekrarlanmakta, Alevi-Bektaşî edebiyatında önemli bir yeri olan şairlerin şiirlerinden beyitlere yer verilmektedir.³⁸⁴

İnanç ve düşüncelerdeki benzerliklere rağmen, dini anlayış farklılığı, günümüz Türkiye'si için göz ardı edilemeyecek bir gerçekliktir. Görüşlerdeki farklılık sosyal bütünlüğümüz için bir eksiklik ya da engel değil, kültürel bir zenginliktir.³⁸⁵ Bu zenginlikleri ortaya koyacak olan, bu zenginlikler içerisinde birlik ve beraberliği, bir arada yaşamayı sağlayacak olan DKAB dersleridir.

Sosyal hayatımızın birlik, beraberlik, kardeşlik, dostluk içerisinde ve insanların bir arada yaşamaya devam edebilmesi hiç şüphesiz ki farklı düşünce mensuplarının ortak değerler etrafında toplanarak bir samimiyet ve kardeşlik anlayışının toplum içerisinde hâkim kılınmasıyla mümkün olacaktır. Ülkemiz içerisinde varlığını devam ettiren bütün Müslümanları ve diğer din mensuplarını barı ve kardeşlik içerisinde barındırabilecek bu anlayışın hâkim kılınmasında DKAB dersinin tüm imkânları ve gücünden yararlanılarak gerçekleştirilecektir.

İslam dininin özü sevgi, dostluk, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ve paylaşmadır. İslam dinini temel alarak hazırlanan DKAB öğretim programları ve ders kitapları da ülkemiz içerisinde varlığını devam ettirmekte olan herkesin bir arada yaşamasını savunmaktadır. DKAB dersleri hiçbir zaman başka bir topluluğu İslam dininin ritüellerine göre farklı görerek hor görmemiş ve kimseyi dışlayıcı, ötekileştirici bir üslup kullanmamıştır.

Farklılıklarımızla bir zenginlik oluşturduğumuz ülkemiz içerisinde Alevi vatandaşlarımızın da çocukları için DKAB derslerini öğrenmelerini istemeleri normal karşılanmalıdır. Bu doğrultuda Alevi-Sünni ya da başka bir dine inanan kişilerin çocuklarına DKAB dersleri kendi inançlarını öğrenebilecekleri şekillerde sunulmaktadır. Hiçbir gruba farklı gözle bakılmadan yapıcı ve anlayışlı bir dille, herkesin anlayacağı bir şekilde DKAB derslerinin öğretimi devam etmektedir.

³⁸⁴Bkz: S. Musa Taşkaya, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Alevilik-Bektaşılık", 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşılık Bilgi Şöleni*, İstanbul 2007, s. 475-497.

³⁸⁵Yılmaz, "Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri", s. 207.

2. Diğer Din Mensupları Açısından İDKAB Dersinde Birlikte Yaşama Kültürü

Günümüzün gelişen teknik ve teknolojik imkânları dünyamızı küçültmekte, sınırları kaldırmakta, toplumları ve toplumlarda meydana gelen değişiklikleri anında dünyanın en uzak köşelerinde bile olsa gözler önüne sermekte ve herkese göstermektedir. Hiç şüphesiz ki toplumumuzun büyük bir kesimini oluşturan öğrencilerde başka toplumların kültürlerini, dillerini, dinlerini, mezheplerini merak etmekte ve öğrenme isteği içerisindedir. Onların bu merak ve isteklerine cevap verecek olan yer hiç şüphesiz ki okullardır. Öğrencilerin kültürlü, sağlam, inançlı ve hoşgörülü olarak yetişebilmeleri için okullarda gördükleri öğretim programları içerisinde, kendi dinleri ve kültürleri ile birlikte diğer toplumların kültürleri ve dinleri hakkında da bilgilenmeleri öğrencilerin kendilerinden farklı olan kişileri tanımalarını ve bu tanıma ile birlikte onları anlamalarını sağlayacaktır. Bu anlama ve tanıma ile birlikte de toplumların birlik ve beraberlik içerisinde bir arada yaşamalarına katkı sağlanmış olacaktır.

Küreselleşme ile birlikte iletişim imkânlarının gittikçe arttığı günümüzde farklı kültür ve din mensubu insanlar hakkında bilgi sahibi olmak ve onlarla iyi ilişkiler kurmak, bu sayede toplumlar ve milletler arasından birlik ve beraberliği, bir arada barış ve huzur içerisinde yaşamayı sağlamak bugün en çok ihtiyaç duyduğumuz durumdur.

İDKAB dersinde diğer dinlerin işlenmesine geçmeden önce bu dinler hakkında kısaca tanıtıcı bilgi vermek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

İDKAB ders kitaplarında bahsi geçen dinlerden birisi Hıristiyanlıktır. M.S I. Yüzyılda Roma İmparatorluğunun gölgesinde küçük bir Yahudi mezhebi olarak ortaya çıkan ve IV. yüzyılda Roma İmparatorluğunun resmi dini olan Hıristiyanlık, günümüzde yaklaşık iki milyarı bulan taraftarlarıyla dünyanın inanılan en fazla olan dinidir. Hıristiyanlık, M.Ö 4 Yılında dünyaya gelen, M.S 28 yılında tebliğ hayatına başlayan ve M.S 30 yılında da çarmıha gerilerek idam edilen İsa-Mesih'in şahsı tarafında gelişip şekillenen Mesih- Merkezli bir dinsel gelenektir. Zira Hıristiyanların Tanrı'nın en önemli kendi kendini açması yani vahyi olarak kabul ettikleri İsa-Mesih'in yaşamı, ölümü ve ölümden dirilmesi Hıristiyanlığın temelini oluşturmaktadır.³⁸⁶

³⁸⁶Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010, s. 328.

Kur'an'ı Kerim'de Hıristiyanlar için "Nasranî" ve "Nasara" kelimeleri kullanılmaktadır. "Yardım etmek" anlamında olan "nesara" fiilinden gelen "nesaea", "nesrani" kelimesinin çoğuludur.³⁸⁷ Aslı yunanca olana "Hrist" ve "Hıristiyan" kelimeleri Kur'an'da geçmediği gibi "Mesihî" veya "Mesihîyye" tabirlerine de Kur'an'da rastlanmaz.³⁸⁸

Hıristiyanlık Hz.İsa (as)'nın ilahi meşeli bir din³⁸⁹ olup bu dinin kutsal kitabı "İncil"dir. Günümüzde dünyanın her tarafında mensubu bulunan bu dinde, peygamber, melek, ahret, kader gibi dini kavramlar bulunsa da bu kavramların açıklanışı İslam'dakinden farklıdır.³⁹⁰ Kaynağı ilahi olan Hıristiyanlık başlangıçta çok sade bir dindi. Bu dinin kitabı İncil'de, Hıristiyanların Allah'a ahiret gününe inanmaları, iyi işler yapmaları emredilmişti. Ancak Hz. İsa'nın dünyadan ayrılmasından sonra onun havarilerine katılmış olan Pavlus, Hıristiyanlıkta bazı yorumlara girmiştir. "İsa asrın en büyük ilahiyatçısıdır" diyen Pavlus, bugünkü Hıristiyanlığın kurucusu olarak görülmektedir. Modern bilginlere göre günümüzdeki Hıristiyanlık Hz İsa'nın ölüm ve yeniden dirilmesiyle kendini bütünleştirerek vaftiz yoluyla kurtulabilir.³⁹¹

İsa (as)'nın getirdiği tevhid dinini Hıristiyanlar daha sonra teslise (üçleme) saparak bozmuşlar ve Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle kâfir olmuşlardır.³⁹²

İDKAB dersinde yer verilen bir diğer din de Yahudiliktir. "Hade", "yahudu" kökünden gelmiş olan Yahudi, "tevbe etti", "hakka döndü"³⁹³ anlamına gelmektedir. İsrailoğullarının mensup olduğu dinsel gelenek olarak tanımlanan Yahudilik, İbrahimi, Sami ya da Monoteist olarak bilinen dinlerin kronolojik olarak en eskisidir. Günümüzde İsrail ve Amerika başta olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan yaklaşık 18 milyon Yahudi vardır. Ülkemizde büyük çoğunluğu İstanbul'da yaşayan yaklaşık 30 bin civarında Yahudi bulunmaktadır. Ortadoğu coğrafyasına dayanan kökenleri, hem geçmişte hemde günümüzde birbirleriyle kesişen tarihi tecrübeleri ve sahip oldukları bazı ortak teolojik, ahlaki ve pratik kuralları Yahudiliği belli noktalarda İslam ve

³⁸⁷İsfehani, *el Müfredat*, s. 516.

³⁸⁸Şaban Kuzgun, "Kur'an'ı Kerim'e Göre Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar (makalesi) Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri", *İslami İlimler Araştırması Vakfı (İSAV) Yayınları*, 16. Sayı, İstanbul 1993, s. 61.

³⁸⁹Muhammed b. Abdilkerim Şehristani, *El-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, I, s. 220.

³⁹⁰Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 136.

³⁹¹M. Fatih Kesler, *Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 33.

³⁹²Hüseyin Yılmaz, *Kur'an'ın Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, Kayıhan Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1997, s. 31.

³⁹³Ibn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, III, 439; İsfehani, *el-Müfredat*, s. 544.

Hıristiyanlıkla aynı çizgide buluşmaktadır. Yahudilik, ortak kutsal kitap literatürü, seçilmişlik ve kurtuluşla ilgili konularında Hıristiyanlıkla benzerlik arz ederken, tek tanrı inancı ve dinsel hukuka yönelik vurgu bakımından da İslam dini ile yakınlık göstermektedir.³⁹⁴

Yahudi tabirinin İsrailoğullarına ad olarak verilmesinin sebebi hususunda bazı farklı görüşler ileri sürülmüştür. En meşhur olan görüşlerden birisi şudur: Allah'ın emri üzerine Hz. Musa'nın Tur dağına gitmesinden sonra İsrailoğulları buzağıya tapmıştır. Tur dağından döndüğünde onların durumunu gören Hz. Musa çok kızmış, onlarda yaptıkları bu çirkin işten dolayı pişman olup tövbe etmişlerdi.³⁹⁵ Bu davranışları sebebiyle onlara "tevbe eden" anlamında Yahudi denilmiştir. Meşhur olan ikinci bir görüşe göre de Yakup (as)'ın on iki oğlundan dördüncüsünün adı Yehüz (Yahuda veya Yuda) idi. Yakup (as)'un bu oğlunun adına izafen, İsrailoğullarına bu ad verilmiştir.³⁹⁶

Toplumların birbirleri ile olan ilişkilerinin gelişip şekillenmesinde ve değişmesinde hiç şüphesiz ki eğitim anlayışının etkisi en büyüktür. Daha önceleri birçok ülkede var olan; "başka milletlerin toplumların inanç ve kültürel değerlerini kötüleyerek kendi insanına kendi kültürünü ve kültürünün özelliklerini kabullendirip benimsetmeye çalışma" anlayışı günümüzde yavaş yavaş önemini yitirmekte, bu düşüncenin yerine, "tüm toplumların kültürlerinin ortak yönlerini ön plana çıkartarak tüm dünyanın barışmasına katkı sağlama" düşüncesi almaktadır. Şuan herkesin arzu ettiği, istediği düşünce, farklı inanç ve kültürlere sahip insanların buldukları ülkede, şehirde veya mahallede uyum içerisinde yaşayabildikleri bir ortamın sağlanmasıdır. Bunun içindir ki yetişmekte olan ve yetiştirmeye çalıştığımız neslimizin farklı düşünce tarzlarına ve yaşama şekillerine sahip diğer insanlarla seviyeli, anlayışlı, sevgi ve saygı çerçevesi içerisinde ve onurlu bir ilişki kurabilecek yeteneklerle donatılması önemlidir.

Şüphesiz dünyada yaşanan her türlü ekolojik, ekonomik, politik ve toplumsal sorunların tamamının çözümünü sadece dinlerden beklemek yeterli değildir. Fakat dinler ekonomik, siyasi ve hukuki düzenlemelerin üstesinden gelemeyeceği önemli bir şeyi başarabilirler; o da, insanların iç dünyalarına etki ederek kalpleri faydalı düşüncelere yönlendirmek ve düşmanlığı körükleyen yanlış anlayışlardan bireyleri

³⁹⁴Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010, s. 253.

³⁹⁵Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el- Ensari, *el-Camiulu Ahkami'l Kur'an*, Mısır, 1387/1967, I, 43.

³⁹⁶Kurtubi, I, 432; Yazır, I, 374; Tantavi, Muhammed Seyyid, *Benu İsrail fi'l-Kur'an ve's-Sünne*, Mısır, 1408/1987, s. 19.

döndürmektir. Dolayısıyla günümüzde mensubu bulunan dinler hakkında doğru bilgiye sahip olmak küreselleşen dünyamızın ortaya çıkardığı sosyal ve eğitsel bir zorunluluktur. Bu açıdan bakıldığında özellikle Hıristiyanlığın ve Yahudiliği tanımının daha da önemli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ülkemiz insanların özellikle de Hıristiyanlarla birlikteliğin tarihsel geçmişi, yaklaşık on beş asır ötesine dayanmaktadır.³⁹⁷ Günümüzde de ülkemiz insanların dünyanın değişik bölgelerinde bu inanç mensuplarıyla iletişim içerisinde olacağı açık bir gerçektir. Öyleyse İDKAB derslerinde Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilgili bilgilere yer verilmesi anlamlıdır.

Tarihin her aşamasında dinler, toplumlar arası ilişkileri belirleyici önemli bir unsur olmuştur. Hz. Âdem'den günümüze, farklı zaman ve mekânlarda, insanları dünya ve ahiret hayatında mutluluğa ulaştırmak için gerekli temel ilkeleri bildiren ilahi dinlerin hepsinin aynı kaynaklı olduğu,³⁹⁸ her din mensubunun karşdakine güven vermesi gerektiği³⁹⁹ ve ortak idealler ve hedefler etrafında bir birlik oluşturabilmenin mümkün olabileceği vurgulanmıştır.⁴⁰⁰ Ancak günümüzdeki savaş ve çatışmaların nedenlerinden birinin din farklılığı olduğu da bir gerçektir. Bu konuda George N. Molek'in şu sözleri anlamlıdır: "Özelde Ortadoğu'da genelde ise diğer İslam topraklarında dini konularla ilgili sorunlar halledilmedikçe, Batı ile siyasi ve ekonomik yönden barış sağlamak mümkün değildir."⁴⁰¹

Günümüzde Müslümanların, Yahudi ve Hıristiyanların başta olmak üzere diğer din mensupları ile birlik ve beraberlik içerisinde, bir arada yaşayabilmeleri için karşılıklı iletişim yollarını araştırmaları, dünyada barış ve huzur ortamını sağlamaya yönelik çözüm önerileri geliştirmeleri, bazı ortak projeler üreterek bu projelerde dinlerin birlik ve beraberliği, bir arada yaşayışı sağlamaya yönelik katkılarını ortaya koymaları ve bunları insanların hizmetine sunmaları artık bir gerekliliktir. Bu da karşılıklı olarak başka dinler hakkında bilgi sahibi olmakla mümkündür. Bunun için İDKAB programında ve ders kitaplarında diğer dinlere de yer verilmesini anlamlı kılmaktadır.

Çağımız insanları tehdit eden hastalıklara, çevre kirliliğine, gelir dağılımı adaletsizliğine, cinsel sapıklıklara, uyuşturucu ve diğer sorunlara karşı çözüm üretmede

³⁹⁷Hüseyin Yılmaz, "AB'ye Giriş Sürecinde Ortaöğretimde Diğer Dinlerin Öğretimi İle İlgili Öğrencilerin Düşünceleri", *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: VIII/2, S. 101-127, Aralık-2004, Sivas, s. 103

³⁹⁸Bkz: Bakara 2/4, 213,285; Maide 5/2,44; Saf 61/6; Yılmaz, a.g.e., s. 106.

³⁹⁹Bkz: Tevbe 9/6; Yılmaz, a.g.e., s. 106.

⁴⁰⁰Bkz: Maide 5/353; Yılmaz, a.g.e., s. 106.

⁴⁰¹Mustafa Köylü, "Farklı İnançların Buluşma Zemininde Önemli Etkenler", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, Adapazarı 2002, s. 246; Yılmaz, a.g.e., s. 106.

sadece bir dinin mensuplarının gücü yeterli değildir. Dünyada sosyal adaleti ve barışı temin etmek, insan haklarının, din ve vicdan özgürlüğünü koruma gibi konularda ortak hareket etmek için birliktelik kaçınılmazdır.⁴⁰² Günümüzde bütün toplumları, dini ve etnik grupları farklı özellikleri olan diniyle, diliyle, rengiyle, ırkıyla, mezhebiyle, kültürüyle kabullenerek sorumluluk bilincine sahip bir zihinle barış içerisinde birlikte yaşatacak bir vizyona ihtiyaç vardır. Bu vizyonun oluşumunda ve oluşmasında, insanlığın hedeflerini, ideallerini ve değerlerini canlı tutacak ve yaşatacak olan dinlerin katkısı küçümsenmemelidir. Bizleri bir arada, birlikte tutacak değerler etrafında birleşerek ve bu değerleri de gelecek nesillerimize aktararak varlığımızı, birlikteliğimizi devam ettirebilmemizde bu önemlidir.

Her dinin doğru bir şekilde öğrenilmesi ve öncelikle kendi inananları arasından temel ilkelerde anlaşmanın sağlanması, dinlerin birlikte yaşama kültürüne katkı sağlamaları bakımında önem arz etmektedir. Aynı dinin emir ve yasaklarına inanıp da farklı anlayış özelliklerine sahip bireyler ve gruplar arasından iletişim kurmaksızın diğer din ve din mensuplarıyla evrensel sorumluluk anlayışı geliştirmek zordur. Bunun içindir ki din eğitimi farklı anlayışları birliktelik için engel görmeyecek bir anlayışın toplumdaki tüm bireyle kazandırılmasını sağlayabilir. Evrensel sorumluluk anlayışının geliştirilmesi konusunda din eğitiminden gerçekleştirilmesi istenen diğer toplumlara açılma yolunda olan ülkemiz insanların dini bilgilerle bilinçlendirilmesinin ve farklı inanç mensuplarının dünya gezegeninde barış içerisinde yaşayabilmelerine birlik ve beraberliğin bir arada yaşamanın dinin evrensel mesajları sayesinde katkıda bulunmaktır.

İslam, bütün insanlığa gönderilmiş ilahi bir dindir. Onun mesajları sadece belli bir kesime has olmayıp, insanlığın tamamını kuşatan bir özelliğe sahiptir. Sadece Müslüman olanlara gönderilmiş ya da sadece Müslümanların huzur ve güvenliğini, birlik ve beraberliğini sağlayan bir din değildir. İslam'dan sonra başka bir din gelmeyeceği için, hangi inanç ve kültüre sahip olursa olsun insanların tamamının bu son dinden haberdar olmaları ve kendi özgür iradeleri ile bu dine inanmaları Allah'ın insanlardan bir isteğidir. Bunun içindir ki İslam'ın mesajlarını diğer insanlara

⁴⁰²Bkz: Abdurrahman Küçük, "Dinler Arası Diyaloga Niçin İhtiyaç Vardır?", *Dini Araştırmalar*, C: 1, S: 1, Ankara 1998, s. 42-43; Beyza Bilgin, "Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXXIX, Ankara 1999, s. 5-6; Ali Osman Ateş, "İlahi Dinlerin Ortak Değerleri", *ÇÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 2, Adana 2002, s. 19; Yılmaz, "AB'ye Giriş Sürecinde Ortaöğretimde Diğer Dinlerin Öğretimi İle İlgili Öğrencilerin Düşünceleri", s. 108.

ulaştırmak Müslümanlar üzerine bir görevdir. Fakat kendi dinimizden diğer insanların haberdar olmaları ne kadar doğru ve haklı ise bizlerin de farklı inanca sahip insanların neye niçin ve nasıl inandıklarını bilmemiz ve gelecek nesillerimize bunları öğretilmemiz doğal bir durumdur.

Günümüzde farklı insanlarla ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında ister istemez etkileşime ve iletişime girme, farklı inanç mensuplarının birbirlerinin dinleri ve dini yaşantıları hakkında en küçük bir şekilde de olsa bilgi sahibi olma, karşılıklı tanışma ve anlaşma sorunları birlikte çözümler üretme sorumluluğu ve gerçekliği vardır. Bu gerçeğin öğrenciler tarafından anlaşılış ve kavranılış olması ülkenin ve milletlerin birlik ve beraberliğinin bir arada yaşanmasının sağlanması noktasında büyük bir önem arz etmektedir. Bunun için İDKAB öğretim programlarında ve ders kitaplarında diğer dinlere ve bu dinlerin özelliklerinin öğretilmesi büyük bir önem teşkil etmektedir.

İslam dinine mensup olan insanlar diğer dinler hakkında bilgi sahibi oldukları takdirde her şeyden önce genel kültürleri artacak, daha önceden diğer dinler hakkında edinmiş oldukları bilgilerle yeni bilgilerini karşılaştırarak diğer dinleri daha yakından tanıyarak, bundan dolayı da eğer varsa diğer dinler hakkındaki yanlış bilgilerini düzeltebilecektir. Ayrıca diğer dinler hakkında doğru bilgilere ulaştıkları takdirde, İslam ile diğer dinleri karşılaştırma imkânına kavuşacaklar, bu karşılaştırma sonunda da imanları güçlenecektir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi eğitim ve öğretimin yasal dayanakları 1982 anayasasının 24. Maddesi ve Milli Eğitim Temel Kanunu içerisinde yer almaktadır. Milli Eğitim Temel Kanununda belirlenen ilkelere göre Türk insanını diğer bazı ilkelerle birlikte “ Manevi ve Ahlaki Değerler Sahip, Evrensel Kuralları Benimseyen” fertler olarak yetiştirmek amaçlanmıştır.⁴⁰³ Ayrıca anayasanın 5. Maddesinde de “devlet insanın manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamakla görevlendirilmiştir.” denilmektedir.

Okutulması zorunlu dersler arasında yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine ait müfredat tespit edilirken öğrencilerde bulunabileceği ve okutulması zorunlu dersler arasında yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine ait müfredat tespit

⁴⁰³MEB Temel Kanunu (17395 S.K.) Md. 5; Abdurrahman Boran, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin İslam Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, AÜ SBE Din Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 1

edilirken öğrenciler arasında Hıristiyan Musevi ve diğer dinlere mensup öğrencilerinde bulunabileceği ve ayrıca milli kültür unsurlarını genel olarak kültürü destekleyici nitelikte olmak üzere programdaki konuların detaylandırılması sırasında, ağırlığı lise 1. Sınıflar olmak üzere İslam dininin yanı sıra Musevilik Hıristiyanlık ve diğer dinlere de yer verilmiştir. Verilen bu bilgilerle öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandırmak, başka dinden olanlara karşı öğrencilerin daha hoşgörülü ve toleranslı olmaya alışmalarını⁴⁰⁴ sağlamak amaçlanmıştır.

İDKAB ders kitaplarında diğer dinlerle ve diğer din mensuplarıyla bir arada yaşama kültürünün öğretimi “inanç” öğrenme alanı 6. sınıf “peygamberlere ve ilahi kitaplara inanç” ünitesinde de öğrencilerin dinlerin ve ilahi kitapların evrensel bir olgu olduğunun farkına varmaları, yaşayan dinleri ve ilahi kitapları temel özellikleri ile kısaca tanıması” şeklinde ele alınmıştır.

İDKAB 6. sınıf “İlahi Kitap ve İlahi Kitaplara İman” konusu içerisinde öncelikle, “ilahi kitap Allah’ın insanlara iyiyi, doğruyu ve güzeli öğretmek amacıyla peygamberlerine vahyettiği ayetlerin yazılı metin haline getirildiği kitaplara verilen isimdir.”⁴⁰⁵ şeklinde ilahi kitabın tanımı yapılmıştır. Burada ilahi kitabın öncelikle tanımının yapılmış olması, Allah tarafından gönderilen tüm kitapların kutsal ve ilahi kitap kaynaklı olduğuna vurgu yapmak için olduğu söylenebilir. Yine burada ilahi kitabın tanımının yapılmış olması, İslam’dan önce dinlerin, Kur’an’dan önce de kitapların gönderildiğini vurgulamak içindir denilebilir. Çünkü böyle bir vurgunun ele alınmış olması, İslâm’dan başa dinlerin de var olduğunu ve bu dinlere inananların olduğunu, onların inandıkları dinler için kendimizi onlardan, onarlı bizden soyutlayarak değil birlik ve beraberlik içerisinde aynı vatan toprakları üzerinde bir arada yaşayabileceğimizi vurgulamak için ele alınmıştır diyebiliriz.

İDKAB 6. sınıf ders kitabında “ilahi kitapların hepsinin Allah tarafından gönderildiği ifade edilmektedir. Bu bakımdan temel ilkeler ve amaçlar açısından aralarında herhangi bir farklılık yoktur. İlahi kitaplarda; inanç esasları, ibadetler, insanları iyiyeye, doğruya ve güzele yönlendiren öğüt, buyruk ve ilkeler yer alır. İlahi kitaplar suhuf (sayfalar) ve büyük kitaplar olmak üzere ikiye ayrılır”⁴⁰⁶ şeklinde ilahi

⁴⁰⁴“MEB, Tebliğler Dergisi(2356)”, 1992; Boran, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin İslam Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, s. 1.

⁴⁰⁵Komasyon, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı*, Gizem Yayıncılık, Ankara 2016, s. 22.

⁴⁰⁶a.g.e., s. 24.

kitapların aralarında bir farklılığın olmadığı bu şekilde diğer din ve din mensuplarının hepsinin bir arada, birlik ve beraberlik içerisinde yaşayabilecekleri ele alınmıştır.

İDKAB 6.sınıflar ders kitabının 24. sayfasında tüm ilahi kitapların temelinde insanların iyiye ve güzele doğruya yönlendirildiği vurgulanmaktadır. Bu da bizlere ilahi kitapların insanlar arasında dinlerinden ve inançlarından dolayı bir ayrılık gayrilik olmaması gerektiğini, bir arada yaşayabileceklerini ve bir arada yaşamaları gerektiğini göstermektedir diyebiliriz.

İDKAB 6. Sınıflar ders kitabında “fotoğraf 1.12 de tüm ilahi kitaplar insanların ibadet etmeleri gerektiğini belirtir”⁴⁰⁷ şeklinde farklı dine inanan insanların ibadetlerle bir araya geldikleri, ibadetlerle insanların bir arada oldukları, ibadetlerle insanların mutluluklarının sağlandığı bu şekilde de huzurlu bir toplumun oluşturulduğu bu sayede de insanların bir arada yaşamalarının kolaylaştırıldığı söylenebilir.

İDKAB 6. sınıflar ders kitabında yine “ilahi kitaplar” konusunda ilahi kitaplar açıklanmış ve bu kitaplar hakkında çok ayrıntıya girilmeden kısa kısa bilgilere yer verilmiştir.

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programında ve ders kitaplarında diğer din mensupları açısından bir arada yaşama kültürünün öğretimine yönelik “Din ve Kültür” öğrenme alanı 8. Sınıf “Dinler ve Evrensel Öğütleri” ünitesinde öğrencilerin dini evrensel bir olgu olduğunun farkına varması, yaşayan dinleri temel özellikleriyle tanıması, İslam’ın diğer dinler arasındaki yerini açıklaması dinlerin ve İslam’ın evrensel öğütlerinin insanlık için önemini farkına varması farklı din ve inançlara hoş görülmesi çerçevesinde yer almaktadır.⁴⁰⁸

8. sınıflar İDKAB ders kitabında “Din ve Kültür” öğrenme alanı, “dinler ve evrensel öğütler” ünitesinde “Din Niçin Evrensel Bir Gerçeklikdir?” konusunda “Din evrensel bir özellik taşır. Evrensellik zaman ve mekâna bağlı olmaksızın insanların sahip olduğu ortak değerleri içerir, bu anlamda dinlerde, iyilik, doğruluk, hak ve adalet gibi asla vazgeçilemeyen, ilkeler vardır. Bunlar bütün toplumlarda her zaman geçerlidir. Din, insan arının huzur ve barış içerisinde yaşamaları içine bu evrensel değerleri savunur.”⁴⁰⁹ ifadeleriyle dinin tarihsel akış içerisinde evrensel bir gerçeklik olduğu ve

⁴⁰⁷Komisyon, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı*, s. 24.

⁴⁰⁸Komisyon, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. Sınıf Ders Kitabı*, Tuna Yayıncılık, Ankara 2015, s. 106.

⁴⁰⁹a.g.e., s. 106.

tüm dinlerin evrensel değerler içererek tüm insanların huzurlu mutlu ve güvenli bir ortamda birlik ve beraberlik içerisinde bir arada yaşamaları gerektiğini savunmaları vurgulanmıştır.

8. sınıflar İDKAB ders kitabında tüm dinlerin toplumların birlik ve beraberliğinin huzur ve refahı, insanların bir arada yaşamalarını sağlamak için hak ve adalet gibi evrensel değerleri savunduklarının ele alındığı görülmektedir. Yine “adları farklı olsa da dinlerin birbirlerine benzer yönleri vardır. Farklı coğrafyalarda ortaya çıkmış dinlerde bile ortak yönler bulmak mümkündür. Dinlerin temel ilkeleri göz önüne alındığında hepsinin amacı iyiliği güzelliği yaymak, kötülükleri engellemek ve insanı yücelterek mükemmel hale getirmek olduğu görülmektedir. Bu durum dinlerin getirdiği ortak değerlerin evrensel olduğunu göstermektedir.”⁴¹⁰ ifadeleriyle dinlerin ortak noktalarının insanların ve toplumların huzurunun ve mutluluğunun sağlanması bu şekilde de mutlu yaşamaya dinlerin katkı sağladığının vurguladığını söylemektedir.

İDKAB 8. sınıflar ders kitabında yine ele alınan “Günümüz yaşayan dinlerini tanıyalım” konu başlığı altında ilahi dinler ve ilahi olmayan dinler şeklinde günümüzde varlığını devam ettiren dinler hakkında çok ayrıntıya girmeden bilgilere yer verilmiştir. Burada verilen bilgiler ışığında dinlerin hepsinin ortak noktasının insanların mutluluğu ve huzurunun olduğu, dinlerin, insanların en iyi şekilde hayat sürdürmeleri için evrensel değerler içerdiği ele alınmıştır.

Öğrenciler ailelerinde ve toplumumuzda var olan diğer dini kaynaklardan beslenerek İslam ve diğer dinler hakkında ön kabullere sahip olmaktadır. Gerek İDKAB 6. sınıf öğretim programı ve ders kitaplarında, gerekse İDKAB 8. sınıflar öğretim programı ve ders kitaplarında verilen bilgiler ışığında diğer din mensupları açısından bir arada yaşama kültürü dinler hakkında ve ilahi kaynaklı kitaplar hakkında verilen bilgiler ışığında bir arada yaşama kültürüne ilişkin az da olsa katkı sağlamaya çalışılmıştır.

İDKAB ders kitaplarında ve öğretim programlarında ilahi kaynaklı kitaplara ve dinlerin temel özelliklerine değinilmesi ile öğrencilerimizin karşılaşmaları muhtemel olan farklı dini inanışa ve farklı dini ritüele sahip kişileri tanımlarına, onları anlamalarına ve bu şekilde karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile birlik ve beraberlik içerisinde bir arada yaşamalarına katkı sağladığı vurgulanabilir.

⁴¹⁰Komisyon, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. Sınıf Ders Kitabı*, s. 106.

Günümüz dünyasında bir ülkede din dersinin niteliğini belirlemede çoğunluğun sahip olduğu dini inanışların dışında diğer dinlere de yer verilmesi önemli bir konudur. Din eğitiminde çoğulculuk, devlet okullarında din derslerinde birden fazla dinin öğretilmesini gerektirmektedir. Bu açıdan bakıldığında 1982’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulmaya başlanmasından itibaren hazırlanan DİKAB öğretim programlarında diğer dinlere de yer verilmektedir. Derslerin ismi ve amacı da İslam dışı diğer dinlerin program içerisinde ve ders kitapları içerisinde yer verilmesi dersin adına ve anayasal statüye uygundur. İDKAB 6. sınıf ve 8. sınıfların ders kitaplarında bu konulara değinilmiş olması, dersin amacının anayasal çerçevede gereklerinin yerine getirildiğini ortaya koymaktadır.

Medeniyetler arası iletişimden, küreselleşmeden, farklı din mensubu insanların ortak ilişkilerinden, dünya çapında uzlaşılı kültürünün oluşumu ihtiyacından ve ülkemiz için önemli bir konu olan Avrupa Birliği sürecinden söz edilirken, farklı dinden olan insanları ve onların dinlerini öğrencilere her zamankinden daha fazla tanıtmamız gerekmektedir. Çünkü küreselleşen ve gelişen dünyamızda, teknolojinin çığ gibi büyüdüğü zamanımızda ne zaman nerede kimlerle karşılaşacağımız, kimlerle aynı ortamı paylaşmak zorunda kalacağımız belli değildir. Bunun için aynı ortamı paylaşmak zorunda kalacağımız kişi veya kişileri anlamamız, anlamamız için tanımamız gerekmektedir. Bu anlama ve tanımanın içerisinde de hiç şüphesiz ki o kişi veya kişilerin dinlerini ve dini özelliklerini bilmemiz önemli bir konudur.

İDKAB ders kitaplarımızda ve öğretim programımızda diğer dinler ve bu dinlerin mensupları hakkında bilgi verilmesi bizlerin onları anlamasını ve bu anlama ile de onları tanımamızı sağlayacaktır. Burada diğer dinlere ve bu dinlerin mensuplarına değinilmiş olması, dinlerin ortak evrensel değerleri etrafında insanların birlik ve beraberlik içinde bir arada yaşayabileceklerini vurgulamaktadır.

Farklı dinlere mensup olan insanlar, dünyanın çeşitli bölgelerinde birlikte yaşamakta ve aynı dünyayı paylaşmaktadırlar. Birliktelikleri sırasında farklı örf, adetler ve dine dayalı kültür olgularıyla karşılıklı olarak birbirlerinden etkilemekte, birbirleriyle evlenmekte, akrabalıklar oluşturmakta ve ticari ortaklıklar meydana getirmektedirler. Ayrıca farklı dinlere mensup olan insanların, ortaklaşa olarak kutsal kabul ettikleri yerler ve yöreler bulunmaktadır. Bir dinin çoğunlukta bulunduğu bir bölgede başka bir dine mensup olan insanlarda azınlık olarak yaşamaktadır. Bütün bu insanların, birlikte

barış içerisinde yaşayabilmeleri diğer dinleri gerçeklere uygun bir şekilde tanımaları, onlar hakkında bilgi sahibi olmaları, o dinler hakkında çeşitli kaynaklardan edindikleri yanlış bilgilerden ve şartlandırmalardan uzaklaşarak o dinler hakkında doğru bilgiler edinmeleriyle mümkün olacaktır. Böylece insanların, birlikte yaşadıkları farklı dinlere mensup kimselerin görüş, anlayış ve inanışlarına karşı sempati ile bakmaları ve onları hoşgörü ile karşılamaları mümkün olacaktır. Birlikte yaşamak için gerekli olan olumlu bir tutum ancak bu şekilde ortaya çıkabilir.⁴¹¹

Konuyu farklı dinlere mensup gruplar arasındaki ilişkiler yönüyle ele alındığımızda Hz. Muhammed(sav)'in Medine'ye hicretinden hemen sonra da orada yaşayan putperest, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar arasında bir sözleşme meydana getirdiğini görüyoruz. Hz. Muhammed (sav) kendisine inananları dini esaslara göre yönetiyor ve yönetim işlerini Kur'an ayetlerine göre düzenliyordu. Devlet ve devletin fonksiyonlarında Müslümanlarla, Müslüman olmayan Medine'deki vatandaşlar birlikte siyasi ümmeti oluşturuyordu. Onları devlete iman ilişkisiyle değil, vatandaşlık ilişkisiyle bağlıyordu.⁴¹² Hz. Muhammed (sav)'in uygulamaları daha sonraki halifeler ve devleti yöneten kişiler tarafından da aynen örnek alınmış ve o şekilde uygulamalara devam edilmiştir.

Hz. Ebu Bekir, sefer gönderdiği bir orduya yapmış olduğu konuşmada şunları söylemiştir: “Halka zulmetmeyin, onları faydasız yere tahrik etmeyin, iyi ve adil olun, başarı mükâfatınız olacaktır. Düşmanla karşılaştığınız zaman ona şiddetle hücum edin, galip çıkacaksınız. Çocukları ve kadınları öldürmeyin, tarlaları ve evleri esirgemeyin, bir anlaşma yapacak olursanız onun bütün hükümlerine riayet edin. Hıristiyan ülkelerinde, yollarınız üzerinde kiliselerde ve manastırlarda Allah'a hizmet eden insanlarla karşılaşacaksınız, onlara eziyet etmeyin, kilise ve manastırlarını tahrip etmeyin.”⁴¹³

Osmanlılar döneminde de diğer din mensuplarının inançlarına ve ibadet yerlerine karşı hoşgörülü durum artarak devam etmiştir. Sırp Kralı Georgias Brankoviç, Macar Kralı John Hünyad'a, “Eğer savaşı kazanırsanız bize nasıl muamele edeceksiniz?” diye sormuş ve ondan “Katolik mezhebini kuracağız” cevabını almış.

⁴¹¹Boran, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin İslam Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, s. 114-115.

⁴¹²a.g.e., s. 130.

⁴¹³Haydar Bammat, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, Ankara 1963, s. 59; Boran, a.g.e., s. 131.

Bundan sonra Padişah ikici Murad'a giderek "Eğer savaşı kazanırsanız, dinimiz hakkında ne gibi tedbirler alacaksınız?" diye sorduğunda ondan şu cevabı almıştır: "Her mescid yanında bir de kilise bulunabilecektir, herkes ibadetinde istediği gibi hür olacaktır". Bu cevap üzerine Belgrat Türklere teslim edilmiştir.⁴¹⁴

İDKAB öğretim programında ve ders kitaplarında diğer dinlere ve din mensuplarına yer verilmesi burada ele alınan ve anlatılan tüm konuların gerçekleştirilmesi için önem arz etmektedir. Çok geniş bir şekilde ve ilköğretimin her kademesinde diğer dinler ve bu dinlerin mensupları hakkında bilgiler yer almamış olsa da, ele alınan konular toplumsal birlik ve beraberliğin, bir arada yaşamının sağlanması için önemlidir.

⁴¹⁴Kenan Seyithanoğlu vd., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1994, C. 10, s. 188-189; Boran, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin İslam Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, s. 134.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanlar sosyal bir varlık olarak, toplu halde, toplum halinde yaşayacak şekilde var edilmiştir. Gelişen teknoloji ve değişimle birlikte hiç bilmediğimiz diller, dinler, ırklar, kültürler, adet ve gelenekler, vb. gibi birçok farklılıklara sahip insanlar birbirleriyle iletişim halinde olabiliyorlar. Farklı özelliklere, yaşam tarzlarına sahip insanları tanıyıp gördükçe, onlarla bir arada buldukça dünyanın sadece bizlerden ibaret olmadığını, olamayacağını, her an her yerde farklı özelliklere sahip insanlarla karşılaşabileceğimizi anlıyoruz. Bu da bizi birlikte yaşama kültürünün gerekliliği üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.

Farklı özelliklere sahip insanları kabullenebilmek için şu üç değere sahip olmak önemlidir: Bunlardan birincisi hoşgörülü olmaktır. Hoşgörü, başkasına zarar vermediği sürece insanların inanç, görüş ve düşüncelerine hoşgörülü olmak, anlayışla yaklaşabilmektir. Her şeyi kabullenmek zor olabilir ancak hoşgörülü olmak, birlikte yaşama bilinci açısından gereklidir. Bir diğer sahip olunması gereken değer de empati, yani karşımızdaki insanın yerine kendimizi koyabilmemizdir. Farklı gelen örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri yerine getirenlerin bizler de olabileceğini düşünmeliyiz. Bir arada yaşamamızı sağlamak adına sahip olunması gereken bir diğer değer de adalettir. Bir arada yaşamamızı sağlamak adına adaletin toplumda var olması gerektiğini göz ardı edemeyiz. Adaletin olmadığı toplumlarda insanlar arasında huzur ve güven ortamı olmaz. Adaletin olmadığı toplumlarda insanlar arasında adam kayırma, ötekileştirme, ayrımcılık ve şiddet kaçınılmaz hale gelebilir.

Günümüzün gelişen teknik ve teknolojik gelişmeleri dünyamızı küçültmekte, sınırları ortadan kaldırmakta, toplumları ve toplumlarda meydana gelen değişiklikleri anında dünyanın en uzak köşelerinde bile olsa gözler önüne sermekte, herkese göstermektedir. Bunun için toplumumuzun büyük bir kısmını meydana getiren öğrencilerimizde kendilerinin dışında kalan toplum ve toplulukların kültürel özelliklerini merak etmekte ve öğrenmek istemektedirler. Öğrencilerimizin kültürlü, ahlaklı, sağlam inançlı, hoşgörülü yetişebilmeleri için kendi kültürleri ile birlikte diğer toplumların kültürlerini de öğrenmeleri, toplumların birlik ve beraberlik içerisinde, bir arada yaşamalarını sağlayacak olan DKAB dersleridir.

Bir milletin mensupları dayanışmaya önem vermezlerse, birbirlerini desteklemezlerse aralarındaki bağlar zayıflar ve zamanla kopar. İnsanlar zorluklar

karşısında bir araya gelmezlerse, güçlerini kaybederler ve zamanla başka milletlerin egemenliği altına girip tarih sahnesindeki yerlerini kaybederler. Doğal afetlerde ve savaşlarda, ülkemiz zor şartlar altındayken paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma sayesinde olumsuzlukların üstesinden gelmek daha kolaydır. Buna örnek olarak milli mücadele gösterilebilir. Atalarımız birlik, beraberlik ve dayanışma içerisinde el birliğiyle düşmana karşı koymuş, vatan savunulmuş ve büyük bir zafer elde edilmiştir. Yine yakın zamanda 15 Temmuz 2016 gecesi olayları karşısında milletimiz hep birlikte milli mücadele zamanlarında olduğu gibi vatani hainlere teslim etmemiştir. Bu durum da gösteriyor ki, birbirimize farklı gözle bakarak, birbirimizden nefret ederek, birbirimizi küçümseyerek değil hep birlikte bir olarak, iri olarak, birbirimize kenetlenerek bir arada yaşamayı toplum kültürüne dönüştürmemiz bir zorunluluktur. Daha yaşanılabilir bir dünya ve huzurlu bir ülke için birbirimize karşı sevgimizin, saygımızın, dostluk ve kardeşlik bağlarımızın sınıksız olması gerekmektedir.

Milletlerin veya toplumların varlıklarının devamlılığını sağlayabilmeleri için bireylere bir arada yaşamının gerekliliği etkin bir şekilde anlatılmalıdır. Bu birlik şurunu toplum bireyelerine kazandırmada DKAB derslerinin gücünden yararlanmak gerekir.

İDKAB öğretim programı ve ders kitapları, birlikte yaşama kültürünün yetişmekte olan nesle kazandırılması açısından önemli bir imkândır. Çünkü bu derste sadece İslâm öğretilmemekte, başka Hıristiyanlık ve Yahudilik ağırlıklı olmak üzere başka inançlar da öğretilmektedir. Ancak bu dersin programında ve ders kitaplarında başka dinleri öğrenmenin birlik ve beraberliğe katkısının açık bir şekilde vurgulanmadığı, üstü kapalı bir şekilde belirtilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu konuların insanlar arasındaki birlik ve beraberliği nasıl sağlayacağını açık ve net bir şekilde vurgulanmasının faydalı olacağı kanaatindeyim.

Müslümanların görevlerinden biri de insanlığın huzur ve mutluluğunu sağlamaya yönelik sosyal adaleti, barışı, kardeşliği tesis etmek, insanların birlik ve beraberlik içerisinde bir arada yaşamalarına gayret göstermektir. İslam dininin temel ilkelerine göre hazırlanan DKAB dersi öğretim programları ve bu doğrultuda hazırlanan ders kitapları tüm insanlığa hitap edecek bir dil ve üslup özelliğine sahiptir.

Ülkemizde yaşamakta olan her vatandaşımızın kendi dini inanış şekillerini öğrenme ve çocuklarına da öğretme hakkı bulunmaktadır. Bu nedenle DKAB

derslerinde inanç ayrılığı yaşadığımız ve farklı dini yaşantıya sahip diğer dinlerin mensupları vatandaşlarımıza yönelik dini bilgilere yer verilmiş olması önemlidir. Diğer din mensupları hakkında öğrencilerin bilgilenebilmesi, çeşitli dini inanca mensup kişileri tanımalarına, anlamalarına ve bu sayede de aradaki uzaklık ve soğukluğun ortadan kalkmasına, hoşgörü ve dostluğa, kardeşliğe dayanan bir birlik ve beraberliğin, bir arada yaşayışın zemini hazırlanmış olacaktır.

DKAB derslerinde diğer dinlerin öğretimi konusunda ders kitaplarımızın yetersizliği, yardımcı kaynaklarımızın yetersizliği, müfredatta diğer dinlere az yer verilmesi, dersi veren öğretmenlerimizin diğer dinler hakkında bilgi yetersizliği ve konuyla ilgili materyal eksiklikleri gibi sorunlar yeniden gözden geçirilerek diğer dinlerin öğretimini en güzel şekilde vermeliyiz. Bu eksiklikler giderilirse, öğrencilerimizin diğer dinlere karşı yaklaşımı ve diğer dinler hakkında doğru bilgi sahibi olmaları sağlanmış olacaktır. Bu sayede de insanlar arasındaki yakınlaşma ve yaklaşma ile birlik ve beraberlik, bir arada yaşama katkı sağlanmış olacaktır.

DKAB programlarımız ve ders kitaplarımız hazırlanırken diğer din mensuplarının kendilerini tanımalarına ters düşen bilgi ve ifadelerden uzak durulmalı varsa yanlışlıklar düzeltilmelidir. Aksi takdirde insanlar arasında ayrılık, soğukluk oluşturabilir. Böylesi bir durumda insanların birbirlerine karşı görüş ve düşünceleri, hal ve hareketleri birlikte yaşama bilincini zedeleyecek bir boyuta dönüşebilir.

DKAB ders kitaplarına bakıldığı zaman Aleviliğe ilişkin bir tanımın yapıldığı görülmektedir. Ancak Aleviliğin tanımı yapılırken dikkat edilmelidir. Çünkü Hz. Ali'yi sevme etrafında şekillenen bir Alevilik tanımı içerisinde başka unsurların eksik kaldığı düşünülmektedir. Alevilik İran türü bir Hz. Ali taraftarlığına, Hz. Ali sevgi ve muhabbetine indirgenemez. Türklerin tarihsel tecrübeleri ve İslam dini ile olan ilişkileri dikkate alınarak bir tanım yapılması daha uygun olabilir.

Aleviliğin ayrı bir din ya da mezhep olduğunu ima eden bilgi ve görüşlerin akademik olmadığı söylenebilir. Fakat ülkemizde kendisini Alevi olarak adlandıran, hayatlarına bu şekilde devam eden insanların namaz, hac, zekât vb. ibadetlere anlamlar yükleyerek bunları yorumladıklarının üzerinde durulması doğrudur. Diğer yandan Alevilerin temel kitaplarında anılan ibadetlerinde herkes tarafından bilinen şekilleriyle yer aldığını belirtmek de Alevileri doğru anlamaya yardımcı olacaktır. İnsanların

birbirlerini anlaması ve tanınmasının insanlar arasında birlik ve beraberliği güçlendireceği bilinmektedir.

Alevilerin dini inanışlarının ve hayat görüşlerine ilişkin bilgilerin DKAB öğretim programı ve ders kitaplarında yer alması normal ve doğal bir durumdur. Fakat DKAB öğretim programında ve ders kitaplarında Alevilik-Bektaşilik konusuna kısaca değinildiği dikkat çekmektedir. DKAB derslerinde ayrı bir din veya bir mezhep gibi bir ünite içerisinde ele alınmasa bile Alevi-Bektaşilere yönelik bilgiler onların inanç sistemlerinin ibadet ve ayinlerinin, törenlerinin öğretilmesi ve Alevilik-Bektaşiliğin tarihsel gelişimi hakkında kısa bilgilerin yer verildiği konu başlığı altında anlatılması, öğrencilerimizin onları daha yakından ve doğru bir şekilde tanımalarına, onlar hakkındaki önyargılarının ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır. Daha öncede değinildiği gibi insanların birbirlerini tanımaları için birbirilerini anlamaları gerekmektedir. Anlama ve tanıma, en sağlam ve doğru kaynaklardan elde edinilen bilgilerle olacaktır.

Alevilik-Bektaşiliğin tanıtılması konusunda da İDKAB ders kitaplarının yetersiz kaldığını, yardımcı kaynak ve materyal eksikliğinin olduğunu ve bu dersi veren öğretmenlerin yeterli bilgi ve donanıma sahip olmadıkları söylenebilir. Bu eksikliklerin gözden geçirilmesi faydalı olacaktır. Ayrıca Alevilikle ilgili çalışmalarda Alevi-Bektaşi kurum ve kuruluş temsilcilerinin, dedelerin ve yol önderlerinin bilgi ve görüşlerinden mutlaka yararlanılmalıdır.

İDKAB ders programı ve kitapları incelendiğinde, bazı eksikliklere rağmen bu dersin tüm topluma hitap edebilecek nitelikte olduğu söylenebilir. İDKAB dersinin birlikte yaşama kültürüne katkısını artırabilmek için şunlar önerilebilir:

1. Ders programları ve kitaplar hazırlanırken farklı inanç ve kültür mensubu uzmanların görüşlerinden azami derecede yararlanılmalı ve sürece onlar da dâhil edilmelidir.
2. Dersi verecek öğretmenler hizmetiçi eğitim kurslarıyla motive edilmeli ve birlikte yaşama kültürünü öğrencilere kazandırma konusunda bilinçlendirilmelidir. Çünkü programın uygulayıcısı olan öğretmenler dersin başarısında son derece etkilidir.

3. Farklı inanç ve kültür mensubu kesimlerin kanaat önderleriyle Milli Eğitim Bakanlığı nezdinde mutad toplantılar yapılmalı ve böylece bu derse olan güven tesis edilmelidir.
4. Dersin müfredatı, içeriği ve ders kitapları gözden geçirilmeli, birlikte yaşamayı zayıflatan ve toplumu ötekileştirici ifadeler ayıklanmalıdır.
5. Öğrenciler sadece ders vermekle yetinilmemeli, Alevi dernek ve vakıflar, kilise ve havra benzeri gayrimüslimlere ait kuruluşlar topluca ziyaret edilmeli, mensuplarıyla görüşülerek karşılıklı tanıma ve güven tesis edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid, Muhsin, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, Çev: Mehmet Çakır, Koba Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Ağırman, Cemal, “İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak Empati ve Hadislerde Empati Örnekleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: X, S:2 Sivas, 2006.
- Akgül, Mehmet vdğ, *4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2012.
- Akgül, Mehmet vdğ, *5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2012.
- Akgül, Mehmet vdğ, *6. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2012.
- Akgül, Mehmet vdğ, *7. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2012.
- Akgül, Mehmet vdğ, *8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2012.
- Altaş, Nurullah, *Çok Kültürlülük ve Din Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003.
- Altaş, Nurullah, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001.
- Altıkardeş, İsmet, *Din ve Sosyal Bütünleşme*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2004.
- Ateş, Ali Osman, “İlahi Dinlerin Ortak Değerleri”, *ÇÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Adana 2002.
- Aydın, Mahmut, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010.
- Aydın, Muhammet Şevki ve Cemil Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 1. Baskı, Nobel Akademi Yayınları, Ankara 2015.
- Aydın, Muhammet Şevki, *Açık Toplumda Din Eğitimi/Yeni Paradigma İhtiyacı*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.
- Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınevi, İstanbul 1982.
- Bammat, Haydar, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, Ankara 1963.

- Baş, Mustafa, “İslam Tarihinde ve Tarihimizde Farklı Kültürlerle Birlikte Yaşama Tecrübesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 38. Ocak–Haziran 2012.
- Berki, Ali Himmet ve Osman Keskinoglu, *Hatemül- Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı*, DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Bilgin, Beyza, “Küreselleşme ve Din Eğitimi”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Edt.:Remziye Yılmaz, Ankara: Sinemis Yayınları 2005; Ayrıca şurada da yayınlanmıştır: *Dini Araştırmalar*, Cilt: 6, Sayı: 17, Yıl: 2003.
- Bilgin, Beyza, “İslam ve Hıristiyan Pedagojisi: Birbirimizden Neler Öğrenebiliriz?”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Edt.: Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Ankara 2005.
- Bilgin, Beyza, “Kültürler Arası Din Eğitiminin İmkânı”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Edt.: Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Ankara 2005.
- Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Gün Yayıncılık, Ankara 1999.
- Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1988.
- Bilgin, Beyza, “Mezhepler Ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 39, Ankara 1999.
- Bilgin, Beyza, “İslam’da Ötekine Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 42, Sayı: 1, Ankara 2001.
- Bilgin, Beyza, “Birlikte Yaşamaya Kura’ani Bir Yaklaşım”, *Tearuf*, Ankara 2005.
- Boran, Abdurrahman, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Öğrencilerin İslam Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1996.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005.
- Bulut, Zübeyir, “Dinsel Çoğulculuk Ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Diğer Dinlerin Öğretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2014.
- Canan, İbrahim, *Peygamberimiz(s.a.v.)’in Hıristiyan ve Yahudilerle Diyalogu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

- Çetinkaya, Kenan, “Birlikte Yaşama Kültüründen İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2012.
- Çiçek, Mehmet Halil, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, 2. Baskı, Beyan Yayınları, Ankara 2008.
- Davis, Mark H., *Westview Press Empathy, A.Social Psychological Approach*, A Division of Harper Collins Publishers, 1994.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an Yolu Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayınları, İstanbul 1996.
- Doğan, Recai ve Ege, Remziye, *Din Eğitimi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Dökmen, Üstün, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Remzi Kitapevi, 40. Baskı, İstanbul 2009.
- Ergil, Doğu, *Türkiye’de Terör ve Şiddet*, Turhan Kitabevi, Ankara 1980.
- Fazlurrahman, Malik, *Tarih Boyunca İslam Metodoloji Sorunu*, Çev: Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1995.
- Ferhan, Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1993.
- Fırlı, Ethem Ruhi, *Türkiye’de Alevi-Bektaşilik*, İstanbul 1994.
- Freire, Paulo, *Pedagogy Of The Oppressed*, Trans: Myra B. Ramos, New York 1970.
- Gülseren, Şeref, “Empati: Tanımı ve Kullanımı Üzerine Bir Gözden Geçirme”, *Türk Psikiyatri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Ankara 2001.
- Gümüş, Nebi, “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği”, *Milel ve Nihal – İnanç- Kültür ve Mitoloji – Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, Mayıs–Ağustos 2009.
- Günay, Ünver, “Anadolunun Dini Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Yıl: 1996.
- Güngör, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 7. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1996.
- Goleman, Danial, *Duygusal Zekâ*, Varlık Yayınları, İstanbul 2001.

- Gögebakan, Yüksel, “Türk Kültüründeki Hoşgörü Anlayışının Tarihsel ve Kültürel Kaynakları Ve Bu Anlayışın Kültür Varlıklarına Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Güz 2010.
- Halil, İmaduddin, *Sosyal Adalet*, Çev: Said Aykut, Şule Yayınları, İstanbul 1993.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990.
- İbn Hambel, Ahmet Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Mace, Ebu Ebu Abdillan b. Muhammed Yezid-el Kazvini, *Sünen-i İbn-i Mace*, Thk: M. Fuad Abdalbaki, Beyrut ts.. (I,II).
- İbn- Manzur Ebu'l Fadl. Cemalüddin Muhammed, *Lisanül-Arab*, Beyrut 1388/1968.(İXX).
- İçli, Gönül, *Sosyolojiye Giriş*, 6. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara 2014.
- İsfehani, Ebu'l Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el- Müfredat fi Garibi'l Kur'an, Darül Kitabi'l Arabiyye*, Mısır 1392/1972.
- Kabakçı, Mustafa, *Ortaöğretim DKAB 11. Sınıf Ders Kitabı*, Tutku Yayıncılık, Ankara 2012.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yayınları, İstanbul 2016.
- Karaca, Mehmet, “Farklılaşma, Bütünleşme ve Birlikte Yaşama Üzerine”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, Yıl:2012.
- Karagöz, İsmail, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Ankara 2013.
- Karataş, Ali İhsan, “Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlere Tanınan ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Bursa 2006.
- Karlı, Bahset, “Toplumsal Birlikteliklerde Öncelikler; Kabullemenin ve Dışlamının Sosyo-Psikolojik Temelleri (Alevilik-Sünnilik Örneği)”, *Birey ve Toplum Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, Güz 2013.
- Karlı, Bahset, *Din ve Sosyal Bütünleşme: Farklılık ve Birlikte Yaşama Göksun Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

- Kaya, Ayhan, *Farklılıkların Birlikteliği, Türkiye ve Avrupa'da Birarada Yaşama Tartışmaları*, 1. Baskı, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2014.
- Kaymakcan, Recep, *Çokkültürlülük, Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, DEM Yayınları, İstanbul 2013.
- Kaymakcan, Recep, "Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık: Yeni Ortaöğretim DKAB Programı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Yıl: 2007.
- Keskin, Yahya Mustafa, *Kırsal Kesim Aleviliği*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2004.
- Kesler, Günay Bayburtlu, *Son Elçi Hz. Muhammed (s.a.v) ve Onun Rehberliğinde Hayat*, Çına Yayınları, İstanbul 2010.
- Kesler, Muhammed Fatih, "Peygamberin Geleneği Birlikte Yaşama Tecrübesindeki Rolü", *Din ve Dünya Barış Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2008.
- Kiraz, Sibel, "Yabancılaşmanın Kökeni Üstüne", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 12, Yıl: 2011.
- Komisyon, *Hizmet Peygamber ve Merhamet Eğitimi*, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- Komisyon, *Hizmet Peygamber ve Kardeşlik Hukuku*, DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Komisyon, *Hizmet Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*, DİB Yayınları, Ankara 2015.
- Komisyon, *Hizmet Peygamber ve İnsan Onuru*, DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Komisyon, *40 Hadiste Birlikte Yaşama Ahlakı*, DİB Yayınları, Broşür(Kartelâ) No:69, Ankara 2015.
- Komisyon, *40 Ayette Birlikte Yaşama Ahlakı*, DİB Yayınları, Broşür (Kartelâ) No: 69, Ankara 2015.
- Komisyon, *İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi 8. Sınıf Ders Kitabı*, Tuna Yayıncılık, Ankara 2015.
- Köylü, Mustafa, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, Değerler Eğitimi Yayınları, İstanbul 2010.
- Köylü, Mustafa, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, Değerler Eğitimi Yayınları, İstanbul 2012.
- Köylü, Mustafa, "Farklı İnançların Buluşma Zemininde Önemli Etkenler", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, Adapazarı 2002.
- Köylü, Mustafa ve Altaş, Nurullah, *Din Eğitimi*, Ensar Neşriyat Yayınları, İstanbul 2014.

- Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmet el- Ensari, *el-Camiu li Ahkami'l Kur'an*, Mısır 1387/ 1967, (I,XX).
- Kutlu, Sönmez, “Aleviliğin Dini Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi veya Metadoksi”, *İslamiyat*, Cilt: 6, Sayı: 3, Ankara 2003.
- Kutub, Seyyid, *Fi. Zilali'l-Kur'an*, *Darus- Suruk*, 10. Baskı, Beyrut 1402/ 1981, (I,VIII).
- Kutub, Seyyid, *İslam'da Sosyal Adalet*, Çev: Mehmet Beşir Eryarsoy, Şura Yayınları, İstanbul 1991.
- Kuzgun, Şaban, “Kur'an-ı Kerim'e Göre Hristiyanlık ve Hristiyanlar”, *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İslami Araştırma Vakfı (İSAV) Yayınları, Sayı: 16, İstanbul 1993.
- Küçük, Abdurrahman, “Dinler Arası Diyaloga Niçin İhtiyaç Vardır?”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 1998.
- Maoulouf, Ami, *Çivisi Çıkmuş Dünya*, Çev: Orçun Türkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2007.
- MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2008.
- MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2010.
- MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, Devlet Kitapları Müdürlüğü, Ankara 2010.
- Melikoff, İrene, *Uyur İdik Uyandırdılar*, Çev: T. Alptekin, Cem Yayınları, İstanbul 1994.

- Milot, *The Religious Dimension in Intercultural Education*, Ed: J. Keast Religious Diversity and Intercultural Education: a Reference Book for School içinde, pp. 13-20, Strasbourg: Council of Europa.
- Nesefi, Abdullah Ahmed b. Mahmud, *Medariku't- Tenzil ve Hakaikut- Tev'vil, Daru'l – Eda*, İstanbul. 1414 / 1993 , (I-IV).
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Alevilik Bektaşilik Hakkında Son Yayınlar Üzerinde Genel Bir Bakış ve Bazı Düşünceler”, *Tarih ve Toplum* I-II, Cilt: 16, Sayı: 91-92, İstanbul 1991.
- Okumuş, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Okuyan, Abdurrahman, “Tarihi Belgeler Işığında Diğer İnanç Topluluklarıyla Birlikte Yaşamaya Dair Bazı Tarihsel Kanıtlar”, *Din Bilimleri Akademi Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:3, 2008.
- Oral, Osman, “İmanın Sosyal Hayattaki Tezahürleri- Doğruluk, Güzel Ahlak, Sevgi ve Kardeşlik”, *Bilimname*, Cilt: 28, Ankara 2014.
- Osmanoğlu, Cemil, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Hoşgörü ve Birlikte Yaşama Kültürü”, *ERUFD*, Cilt: 2, Sayı: 15, Kayseri 2012.
- Osmanoğlu, Cemil, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk*, Erciyes Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Eğitim Bilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2014.
- Önder, Mustafa, “Hz. Peygamber’in Kardeşlik Uygulamaları ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *AİBUSBED*, Cilt: 14, Sayı: 14, Bolu 2014.
- Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yayınları, İstanbul 1995.
- Özbek, Abdullah, “Din Eğitiminin Problemleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6, İstanbul 1999.
- Özcan, İsmail, “İslam Birlikte Yaşama Ahlakıdır”, *Günümüz Müslümanları İçin Din Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Özcan, Abdülkadir vdğ, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Öztürk, Levent, “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri, (Abbasi Modeli)”, *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

- Ramazan, Sait, *Fıkhu's Siyre, Peygamberimiz (s.a.v)'in Uygulamasıyla İslam*, Çev: Ali Nar-Orhan Aktepe, Gonca Yayınevi, İstanbul 1992.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Modernitenin İronisi Olarak Globalleşme*, Everest Yayınları, İstanbul 2004.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2004.
- Selçuk, Mualla, "Birlikte Yaşamaya Kur'an-i Bir Yaklaşım", *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Edt: Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Ankara 2005.
- Seyithanoğlu, Kenan vdğ, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- Sleeter, Christine E., Grant Carl A.: *Making Choices for Multicultural Education: Five Approaches to Race, Class and Gender*, New York 1993.
- Sinanoğlu, A. Faruk, "Evrensel Düzeyde Uzlaşma ve Hoşgörü Kültürünün İmkânı", *Hikmet Yurdu Dergisi*, Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı: 9, Ocak-Haziran 2012.
- Şahin, M. Süreyya, "Osmanlı Devletinin Hristiyanlarla Münasebeti", *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İlmî Neşriyat, Sayı: 16, İstanbul 1993.
- Şahinalp, M. Vehbi, "Kur'an'ın Öngördüğü Dostluk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:17, Sayı: 28, Temmuz-Aralık 2012.
- Şehristani, Muhammed b. Abdilkerim, *El-Milel ve 'n-Nihal*, Beyrut 1975.
- Şeker, Mehmet, *Dinin Dünya Barışına Katkısı, Milletimizin Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi Türkiye*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- Şen, Adil, "Anadolu'da Bir Kardeşlik Tecrübesi, Ahiliğin Kültür ve Medeniyetimizdeki Yeri", *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, Sivas 2012.
- Şerif, Muzaffer, *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.
- Şimşek, Eyüp ve Güngör, Özcan, "Alevi Yapısallaşması, Talepler ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Alevilik-Bektaşilik", *Turkish- International For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/3, Winter 2013, p 539-565, Ankara, Turkey.
- Tacar, Pulat, "Çokkültürlü Topumlarda Çeşitliliğin İyi Yönetimi", *Geleceği Biçimlendirme Kongresi*, Kasım 2004.
- Tantavi, Muhammed Seyyid, *Benü İsrail fi'l-Kur'an ve 's Sünne*, Mısır 1408/1987.

- Taşkaya, S. Musa, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Alevilik-Bektaşılık”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşılık Bilgi Şöleni*, İstanbul 2007.
- Taylor, Charles, *Çokkültürcülük, Tanınma Politikası*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2014.
- Tckes, William, *Empathic Accuracy, Th Guilford Press, a. Division of Guilford Publications*, Inc.72 spring Street, New York 1997, Ny,10012, Akt: Mehmet Ferhat Özbek, “İnsan İlişkilerinin Empati’nin Yeri ve Önemi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Cilt: 49, Sayı: 1, Bursa 2005.
- Tosun, Cemal, *Din Eğitime Giriş*, 4. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2010.
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 7. Baskı, Pegem Akademi Yayıncılık, Ekim 2012.
- Tosun, Cemal ve Mizrap Polat, *Düşünen Sınıflar İçin İlkokul 4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Pegem Akademi, 1. Baskı, Ankara 2013.
- Touraine, Alayın, *Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, Çev: Kemal Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- Tümer, Günay–Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.
- Uygur, Mermi, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948.
- Ünal, İsmail Hakkı vdğ, *İslam Kültüründe Hoşgörü, Bir arada Yaşama Tecrübemizin Esasları, Örnekleri*, DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Vatandaş, Celalettin, *Çok kültürlülük*, Değişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Vatandaş, Celalettin, *Hz. Muhammed (s.a.v) ’in Hayatı ve İslam Daveti Medine Dönemi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2016.
- Vurucu, İkbal, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Çok Kültürlülük”, *2023 Dergisi*, 15 Kasım 2007.
- Yaman, Ahmet, “Tarihi ve Hukuki Yönüyle Medine Sözleşmesi/ Vesikası”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Edt.: Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Yaman, Ali, *Alevilik-Kızılbaşlık Tarihi*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2007.
- Yapıcı, Asım, *Din, Kimlik ve Ön Yargı*, Karahan Kitapevi, Adana 2004.

- Yatkın, Ahmet, *Halkla İlişkiler ve İletişim*, Nobel Yayınları, Ankara 2003.
- Yavuz, Şevket, “Öteki İle Beriki Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamın Teknolojik ve Pratik İmkânı”, *el-Milel ve'n-Nihal İnanç- Kültür ve Mitoloji Araştırmaları*, Cilt: 6, Sayı: 2, Mayıs–Ağustos 2009.
- Yılmaz, Hüseyin, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Yılmaz, Hüseyin, *Kur'an'ın Işığında Müslim–Gayrimüslim Münasebetleri*, İstanbul, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1997.
- Yılmaz, Hüseyin, *Alevi-Sünni Diyalogu, Din Eğitimi Açısından Bir Değerlendirme*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2011.
- Yılmaz, Hüseyin, “Alevilik-Sünnilik Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Sivas 2009.
- Yılmaz, Hüseyin, “AB’ye Giriş Sürecinde Ortaöğretimde Diğer Dinlerin Öğretimi İle İlgili Öğrencilerin Düşünceleri”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Sivas 2004.
- Yılmaz, Ömer, “Toplumun Birlik ve Beraberliğine Katkı Sağlayan Bazı Sufi Deneyimler, (Kesrette Vahdet)”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, Sivas 2008.
- Yılmaz, Remziye, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Sinemis Yayınları, Ankara 2005.
- Yiğit, Yaşar, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, DİB Yayınları, 2010 Ankara.
- Yorulmaz, Ayşe, *Birlikte Yaşamın Kültürlerarası/Dinlerarası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları (Hatay örneği)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
- Yurtgezen, Ali, “Farklılıklarımızın Farkında mıyız”?, *Semerkand Dergisi*, Sayı: 130, Yıl: 2009.
- Zengin, Mahmut, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2011.
- Zengin, Mahmut, “Terör ve Din”, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 155, Temmuz, 2000.
- Wilkenson, Barbara, *Multicultural Religious Education, Religious Education Press*, Bir Mingham Alabama 1997.

Woolfolk, Anita. B., *Educational Psyehology, Allyn And Bacan A Division of Simon and Schuster*, London 1993: Akt: Fatma Ünal, “Çocuklarsa Empati Gelişiminde Anne-Baba Tutumlarının Etkisi”, *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 176, Ankara 2007.

www.dinimizislam.com, 08.01.2010; saat 23: 22.

<https://tr.m.wikipedia.org>, 08.01.2016; saat 23: 25.

